

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФАКУЛТЕТ ЗАШТИТЕ НА РАДУ У НИШУ

Весна Милтојевић, Ивана Илић Крстић

ОПШТА СОЦИОЛОГИЈА
(Интерни материјал за припрему испита)

Ниш, 2021.

САДРЖАЈ

НАУКА И НАУЧНИ ЗАКОН

Облици сазнања који су претходили науци	1
Појам науке, основна обележја и класификација наука	2
Појам и класификација научних закона	5

ПРЕДМЕТНА ОДРЕЂЕНОСТ СОЦИОЛОГИЈЕ И ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМ ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

Предмет социологије	8
Однос опште социологије према посебним социологијама и другим друштвеним наукама	11

МЕТОД И МЕТОДЕ СОЦИОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Појам метода и метод социолошких истраживања	15
Методолошки поступак – Фазе у поступку научног истраживања	17

КЛАСИЧНЕ И САВРЕМЕНЕ СОЦИОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ

Мисао о друштву пре настанка социологије	28
Класичне и савремене социолошке теорије	33

ДРУШТВО И ДРУШТВЕНЕ ПОЈАВЕ

Социолошки појам друштва	56
Настанак људског друштва	58
Социолошки појам човека	62
Друштвене појаве	64

СТРУКТУРА ДРУШТВА

Појам друштвене структуре	69
Елементи друштвене структуре	69

СТРАТИФИКАЦИЈА ДРУШТВА

Појам и различита тумачења друштвене стратификације	73
Типови друштвене стратификације	75
Друштвене промене и динамика друштва	78

ДРУШТВЕНЕ ГРУПЕ

Појам и класификација друштвених група	81
Глобалне друштвене групе	81
Парцијале друштвене групе	86

КУЛТУРА И ДРУШТВО

Социолошко одређење културе	105
Основна обележја културе	109
Кич и шунд као свакодневни културни феномен	113

ДРУШТВЕНЕ НОРМЕ

Појам и врсте друштвених норми	118
Друштвени прописи	119
Техничка правила	128

ОБЛИЦИ ДРУШТВЕНЕ СВЕСТИ

Религија	130
Морал	141
Филозофија	145
Уметност	146
Наука	148

ПРОМЕНЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Научно-технолошка револуција и њене социјалне и еколошке импликације	151
Позитивни и негативни ефекти процеса глобализације и транзиције	162
Сиромаштво и друштвена изопштеност	173
Еколошки проблеми као обележје савременог друштва	186

ЛИТЕРАТУРА	202
-------------------------	------------

НАУКА И НАУЧНИ ЗАКОНИ

Облици сазнања који су претходили науци. Наука се сматра посебним обликом друштвене свести о чијем времену настанка не постоји сагласност. Најчешће се њен настанак везује за процес издвајања посебних наука из филозофије који је отпочео у антици, а завршава се у 19. веку. Међутим, постоје два разлога која овај став доводе у питање. *Прво*, у антици су паралелно постојале филозофија и неке посебне науке (математика, астрономија, историја, географија, итд.). *Друго*, облици мишљења који су постојали у источњачким друштвима из којих су настале поједине науке не могу се назвати филозофија.¹

Сам појам науке настаје релативно касно. Речи наука и научник први је употребио *Вилиам Вхевел*, научник са Кембриџа 1840. године у свом раду „Филозофија индуктивних наука“. Међутим и пре настанка науке, људи су покушавали да спознају и опишу свет који их окружује. Науци у данашњем смислу речи предходило је уметничко, религијско, здраворазумско и филозофско тумачење света. Ови облици тумачења света постоје и данас без обзира на снажан развој науке.

Уметничко сазнање и тумачење света је најстарији облик сазнања. Праисторијски цртеж пронађен у Јужној Африци стар 73.000 година, цртежи у пећини на југу Француске настали пре више од 30.000 година, Шпанији стари 40.800 година итд. на својеврстан начин исказују спознају света који окружује тадашњег човека. Истине које нуди уметност тог периода нису строге логичне истине, већ почивају на чулном опажању. Као облик сазнања постоји и данас и испољава се у уметниковом сазнању света који га окружује, а исказује кроз различите облике уметничких дела.

У време првобитне људске заједнице објашњења света била су митска, да би у каснијем периоду прерасла у анимизам и тотемизам као првобитне *облике религијске свести*, а још касније у теизам (политеизам и монотеизам). Религија представља целовито објашњење света која се сматрају апсолутном истином у коју треба веровати, а не преиспитивати. Мада се за религијско тумачење може рећи да износи своје ставове на систематичан начин, с обзиром да инсистира на веровању, а не на преиспитивању и провери истинитости, битно се разликује од научног сазнања.

Здраворазумско тумачење света почива на искуству појединца или друштвене

¹ Види: Петар Ј. Хафнер, Славољуб Мишић, *Социологија*. Ниш: Економски факултет, 2012, стр. 3.

групе. Представља практичан облик сазнања јер потиче из практичне људске делатности и помаже да се снађемо у свакодневном животу. То су сазнања и тумачења која важе за одређени временски период и простор. У тачност овог тумачења света не треба сумњати јер почива на искуству, што га приближава научном сазнању, али она не важе у промењеним околностима, те му се не може приписати општост као једно од основних обележја науке. Осим тога ова сазнања нису систематизована.

Са настанком класног друштва – у робовласништву настаје *филозофија* као посебан облик друштвене свести који се одваја од мистичног погледа на свет. Филозофија као умовање о постојању и суштини света, постојању/бивстовању човека и вредностима живота, окреће се насупрот религији, човеку и разуму у намери да објасни објективни свет без метафизичких бића попут богова. Филозофска сазнања и тумачења света најчешће не подлежу верификацији, јер јој је предмет општији од појединачних наука.

Појам науке, основна обележја и класификација наука. *Епистемолошко порекло* речи наука везује се за латински и грчки језик. Латинска реч *scire* – знати; *scientia* – наука, служи за означавање система знања која су повезана и која се стално допуњавају и развијају. Грчка реч *λόγος* – означава ум, реч, говор, смисао, начело, закон, науку и др. Изворно, логос је битан појам античке грчке филозофије, који исказује принцип, светски ум, објективни закон по коме се све догађа.

Наука је у *најширем* смислу синоним за знање, а у *ужем* означава посебну врсту свесне друштвене делатности, чији је циљ не само описивање, већ објашњење, тј. сазнавање природе, друштва и нас самих.

Опште је прихваћено становиште по коме се *наука одређује као укупност истинитих и систематизованих знања до којих људи долазе одређеним методама о свету који их окружује и самим себи*. „Наука је организовано, методичко настојање да се на методичан начин, искуственим путем, дође до објективног, општег и прецизног сазнања.“² Ово указује да су два конситутивна елемента науке уопште, па и сваке посебне науке *предмет* и *метод*.

Циљеви науке су: 1. откривање закона у природи, друштву и људском мишљењу; 2. објашњење веза, односа и структуре између елемената, чињеница и

² Mirjana Todorović, Nauka. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 359.

својстава неке појаве, процеса или творевине и 3. предвиђање, давање поузданих прогноза.

Према томе „наука се одређује као дисциплина која утврђује објективно постојеће, сталне, непроменљиве и опште везе између појава“³. Као основна обележја науке наводе се: објективност, општост, систематичност, прецизност и развојност. *Објективност* науке означава да се она бави објективном стварношћу, а сазнања науке представљају основ за научно закључивање. Ово обележје науке подразумева и спремност да се без икаквих предрасуда прихвати очигледност сваког новог податка или спознаје, као и могућност да се могу научним методама проверити. *Општост* подразумева да се научно сазнање не односи на појединачне случајеве, већ на ужа и шира подручја стварности тако да је могуће утврђивање правилности која се односи на структуру и развој одређене појаве, а тиме и утврђивање онога што је у појавама заједничко и опште, односно да се науком утврђују општа својства, везе и односи. *Систематичност* се испољава у непостојању противуречних веза између различитих ставова једне науке. Ставови чине непротивуречну кохерентну целину. *Прецизност* подразумева прецизно изражавање искуствених сазнања, без двосмислености и синонимних значења. Зависи од начина стицања научног сазнања које мора бити организовано уз поштовање основних принципа стицања сазнања, односно методологије. *Развојност* се испољава у незавршености и отворености науке. Како се објективни свет налази у сталном кретању, човек стално продубљује постојећа и стиче нова сазнања, те се се може говорити о релативној истинитости научних сазнања.⁴ „Ми у једном тренутку у историји научног сазнања верујемо да су неки ставови истинити; међутим, каснија искуства, чињенице које откривамо даљим развојем науке, често покажу да су ти ставови били само парцијално истинити или директно лажни. Према томе, научне истине су отворене за даљу корекцију и ревизију.“⁵

Без обзира на изнету сумњу да је филозофија колевка свих наука, чињеница је да су се многе науке издвојиле из филозофије. Процес издвајања посебних наука из филозофије познат је као процес диференцирања науке.

Диференцирање почиње у раној антици, а снажније се одвија у хеленистичком и

³ Радомир Д. Лукић, *Основи социологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1994, стр. 6.

⁴ Види: Данило Ж. Марковић, *Опита социологија*. Београд: Савремена администрација, 2003, стр. 5,6.

⁵ Михајло Марковић, *Филозофски основи науке*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1981, стр. 14.

александријском периоду и траје до краја 18. века и почетка 19. века. На диференцирање већег броја наука утицала су два чиниоца: **1. друштвене потребе**. Наиме, из економске активности људи, из потребе прилагођавања природе људским потребама, из односа људи према природи настају природне науке. Друштвене науке настају као последица правно-политичког живота људи у друштвеним заједницама. **2. деловање закона поделе рада и у области научне делатности**. Овај закон се у науци манифестовао као тенденција за што конкретнијим научним испитивањем природних и друштвених појава и њихових законитости.

Жеља за што потпунијим сазнањима света, довела је данас до постојања неколико хиљада наука, при чему су појединачне науке занемаривале јединство света. „Подела науке на врсте, или тзв. класификација наука, несумњиво је корисна, али је, као и свака друга подела јединствених појава, у основи произвољна и вештачка и служи практичним сврхама поделе рада. Зато се данас у развоју наука управо и запажа да се разне науке поново почињу повезивати и стварају се нове науке, као комбинација постојећих, посебних наука“.⁶ Данас се говори о интеграцији наука и неопходности интер и мултидисциплинарног приступа у истраживању света који нас окружује.

Како не постоји сагласност о времену настанка науке, не постоји ни сагласност о класификацији науке. Тако је рецимо *Огист Конт*, који се сматра оснивачем социологије, у свом делу *Течај позитивне филозофије* (1840) извршио класификацију наука, на науке које изучавају *неоргански* (математика, астрономија, физика и хемија) и науке које изучавају *органски* свет (биологија и социологија). Његов систем класификације почива на принципу опадајуће општости, а растуће компликованости. Имамо ли у виду његову класификацију, математика је најопштија наука јер се налази на првом месту лествице, а социологија најкомпликованија. *Питирим Сорокин* је све науке сврстао у три групе: науке које проучавају неоргански део стварности, науке које проучавају органски део стварности и науке које проучавају социокултурни део стварности.

Најчешће се науке класификују према: 1. *областима проучавања* на: хуманитарно–филозофске науке, друштвене науке, природне науке, медицинске науке, техничке науке, биотехничке науке и информатичке науке; 2. *методу истраживања* на: експерименталне и неексперименталне; 3. *применљивости резултата* на: примењене и

⁶ Радомир Д. Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 4.

теоријске; 4. *предмету проучавања* на: природне науке, науке о психичким појавама, друштвене науке, математичке науке и филозофске.⁷

Друштвене науке проучавају друштвени живот, облике и законе постојања и развоја друштва као целине друштвених појава, али и поједине друштвене појаве и подручја живота. Развијају се нешто касније од природних наука, а њихов развој условљен је: специфичношћу друштвених појава, заинтересованошћу различитих социјалних група – слојева за утврђивање законитости у друштву и класним, економским и политичким интересима владајућих структура.

Друштвене науке се класификују на основу различитих критеријума: 1. **у зависности од врсте појава** које проучавају деле се на: а) *поједињавајуће* (сингуларизујуће) које проучавају појединачне појаве у одређеном простору и времену. Оне се даље класификују на историјске, које проучавају прошле догађаје и неисторијске које изучавају садашње догађаје; и б) *уопштавајући* (генерализујуће) које проучавају врсту појава и 2. **у зависности од општости знања које утврђују** деле се на: а) *посебне* науке које проучавају поједина подручја друштвеног живота и утврђују посебне законитости (нпр. политичка економија – изучава привредну делатност) и б) *опште* науке које изучавају друштвене догађаје у целини и утврђују опште законитости (нпр. социологија – изучава друштво у тоталитету).

Појам и класификација научних закона. Највиши циљ и највиши облик научног сазнања је *научни закон*. У литератури се могу наћи различита одређења научног закона. Рецимо за *Лајбница* су закони вечне норме понашања ствари и људи, за *Хјума* су то општи ставови у које ми стављамо посматране случајеве. *Фиаменго* их одређује као опште ставове у којима је фокусирана објективна, нужна законитост кретања појава света.⁸ Према *Ђури Шушњићу* научни закон је нормативни став који се открива. Њиме се исказује „општи, сталан, нужен и суштински однос између појава.“⁹

Научни закон се може одредити као *исказ о објективно постојећој, нужној и суштинској вези између појава*, а наука тежи утврђивању тзв. узрочних веза.¹⁰ Основна

⁷ Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије посебне науке је сврстало у четири групе: природно-математичке и медицинске науке, техничко-технолошке и биотехничке науке, друштвене науке и хуманистичке науке („Сл. гласник РС“, 21/2017).

⁸ Ante Fiamengo, *Osnovi opće sociologije*. Zagreb: Narodne novine, 1977, str. 424.

⁹ Đuro Šušnjić, *Naučni zakon*. U Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (Prir.), *Sociološki rečnik*, str. 356–357. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007.

¹⁰ О везама које утврђују научни закони видети: Р. Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 7–8.

обележја научних закона су: општост, сталност и предвидљивост. *Општост* подразумева да се научни закон не односи на једну непоновљиву појаву, већ на врсту појава, све појаве исте врсте (нпр. где постоји робна производња делује закон вредности). *Сталност* је обележје везано за општост. Научним законом прећутно претпостављамо постојање услове, односно све док постоји услов, закон важи (нпр. све док постоји робна производња важиће и закон вредности). *Предвидљивост* омогућава предвиђање даљег тока развоја тих појава. Научни закон мора да буде: друштвено комуникабилан, теоријски заснован, да има практичну примену, и да се из њега може извести посебан став на основу кога се може предвиђати. Ипак, они не представљају вечне истине, јер се до њих долази на основу претходних сазнања о објективно постојећим везама у одређеном временском периоду уз употребу одређених методолошких инструмената.

Постоји више критеријума за класификацију научних закона: **1.** У односу на то да ли омогућавају предвиђање сваког дела једне појаве или само појаве као целине, деле се на: а) *законе делова*, међу којима су најзначајнији узрочно–каузални закони који изражавају узрочно-последичне односе и б) *законе целина*, од којих су најзначајнији статистички закони. Они показују како случајности које се масовно појављују на одређен начин прерастају у нужност. **2.** По *степену опитости* класификују се на: а) *појединачне законе* (важе за врсте појава); б) *посебне законе* (важе за род појава) и в) *опште законе* (важе за поједина подручја света: природни, друштвени закони). **3.** Према *областима стварности* деле се на: а) *законе природе*, б) *законе психе* и в) *законе друштва*.

Утврђивање научних закона омогућава стварање научних теорија. *Научна теорија* представља смислену повезаност општих поставки на основу којих се објашњава неко подручје појава, чињеница, података. „Научна теорија представља скуп систематских, повезаних, искуствених ставова, најчешће закона, који објашњавају суштину појаве и односе се на целину или део предметне стварности (врсте појава).“¹¹

Поставља се питање да ли је могуће утврдити законе/законитости у друштву. У одговору на ово питање искристалисале су се три врсте ставова. *Према првом*, закони се не могу утврдити због динамичности друштва. *Према другом*, друштво се битније не разликује од природе, те се закони могу утврдити, јер се закони друштвеног живота

¹¹ Мирослав Печујлић и Војин Милић, *Методологија друштвених наука*. Београд: Службени лист СФРЈ, 1991, стр. 113, 114.

битно не разликују од закона природе. *Према трећем*, постоје сличности и разлике између природе и друштва, те се законитости могу утврдити, али се друштвени закони по извесним обележјима разликују од природних.

Постоји чак и гледиште по коме се друштвеним наукама одриче право да се називају наукама, јер не могу да утврде научне законе. Према овом гледишту друштвене појаве могу само да се описују, евентуално може да се утврди узрочни развој сваке појаве, али не и општи научни закони. Међутим, доказано је на основу дуготрајног научног проучавања да се и у оквиру друштвених појава могу утврдити научни закони, чија су обележја општост, непроменљивост и сталност. При том треба имати у виду да је од изузетног значаја и проучавање појединачних, непоновљивих појава. „Зато постоје друштвене науке које се баве баш таквим појавама, не тежећи да изграде неке опште научне законе у наведеном смислу. Таква је наука, на пример, историја, ...“.¹² Утврђивање научних закона у друштвеним наукама, што значи и у социологији, отежано је не само природом друштвених појава, већ и положајем научника, социолога, у друштву. С обзиром да проучава друштво у коме и сам живи, научник често у тумачењима друштва уноси своја осећања, мишљења, вредности, полазе од свог положаја у друштву.

Тумачења друштвених закона према Марковићу, могу се сврстати у три групе: натуралистичка, психологистичка и историјско-материјалистичка. У *натуралистичка* тумачења друштвених законитости, спадају схватања по којима не постоји разлика између закона у природи и закона у друштву. У ову групу спадају географско-материјалистичка и биологистичка тумачења (органицистичка и социјал–дарвинистичка).¹³ *Психологистичка* тумачења полазе од свести и подсвести као фактора који одређују друштвени живот и развој друштва. По овим схватањима закони који делују у друштву идентични су законима индивидуалне или колективне свести/психе.¹⁴ *Историјско-материјалистичка* схватања полазе од става да је друштвена стварност материјална и да се налази у сталном развоју. Друштво се може објаснити применом принципом свеопште повезаности, принципом развојности који подразумева прерастање квантитета у квалитет и обрнуто и принципом јединства и борбе супротности.¹⁵

¹² Исто, стр. 7.

¹³ Види шире: Д. Ж. Марковић, *Општа социологија*, цит. изд., стр. 29–31.

¹⁴ Исто, стр. 31–32.

¹⁵ Исто, стр. 32–34.

ПРЕДМЕТНА ОДРЕЂЕНОСТ СОЦИОЛОГИЈЕ И ОДНОС ПРЕМА ДРУГИМ ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

Предмет социологије. Човек као свесно, мислеће биће од свог издвајања од осталог дела природе, тежио је да спозна и објасни свет каоји га окружује. Најпре се у фокусу његовог промишљања и објашњења налази свет из кога је поникао – природа, а потом и свет који је сам створио – друштво у својим многобројним појавним облицима. У настојањима да објасни друштво настаје читав низ друштвених наука, а међу њима и социологија, о чијем времену настанка, предмету истраживања, приступу и нивоима у проучавању предмета истраживања, задацима постоје различита схватања.

О предмету проучавања социологије не постоји сагласност. Постоји више узрока који отежавају дефинисање предмета социологије. Једна од основних несугласица проистиче од различитих схватања да ли социологија треба да проучава друштво у тоталитету, или поједине друштвене појаве. Осим овога, као узроци тешкоћа у дефинисању предмета социологије могу се навести и: немогућност да се у области друштвеног живота дају строге дефиниције као рецимо у геометрији, релативна младост и непостојање јединства теоријског и емпиријског истраживања и класна детерминисаност, јер у зависности од положаја социолога у друштву различито се дефинише њен предмет, одређују њени задаци и тумаче друштвене појаве.

Огист Конт сматра да је социологија (*socius* – друштво, *logos* – знање, наука) наука о друштву чији је предмет *проучавање друштва у целини на основу прикупљених стварних чињеница*, али је сувишно узрочно објашњавање настанка и генезе појава. Као зачетник системског приступа у истраживању друштвеног живота, истиче идеју, да социологија треба да истражује друштво као својеврстан организам сатављен од елементата који треба да служе систему и који имају специфичну функцију у одржавању тог система. Класици марксизма ни у једном свом раду нису употребили реч социологија. Ипак, пре свега, *Карл Маркс*, сматра да је могуће конституисање једне опште науке о друштву, која би требала да *проучава друштво и друштвено кретање као природно-историјски процес* који се одвија по законима независно од воље и свести људи, јер закони и одређују вољу и свест.

Питирим Сорокин сматра да социологија треба да истражује област супер-органског (социјалне феномене) у објективној стварности. По њему, социологија треба

да истражује језик, науку, религију, филозофију, уметност, право, етику, обичаје, понашање људи и технику у циљу изналажења заједничког у свим суперорганским феноменима. Тако да је по њему социологија општа наука о социјалним појавама свих категорија, као и о односима и корелацијама које их уједињују.

Насупрот рецимо, Конту и Марксу, *Херберт Спенсер* заступа став да основни предмет истраживања социологије треба да буде друштвена скупина. Сходно томе и свом еволуционистичком усмерењу сматра да је предмет опште социологије *рашћење, развитак, структура и функција друштвених скупина које су производ узајамне акције људи*. Истовремено указује да постоје општи закони развоја у природи и људском друштву те се друштвене појаве могу предвидети, што је и задатак социологије. *Емил Диркем*, одређује социологију као посебну и специфичну науку која изучава социјалне чињенице које се морају проучавати као ствари. Наиме, Диркем сматра да социологија треба да изучава друштвене групе које „сасвим другачије мисле, раде и осећају него што би то чинили њихови чланови, кад би били изоловани“, односно социологија је наука о институцијама, њиховој генези и њиховом функционисању.

Макс Вебер предмет социологије повезује са друштвеним понашањем, тачније са друштвеним поступањем, „које је по свом смислу, схваћеном од стране једног или другог актера, повезано са поступањем других и које је усмерено према њима и свом току“. По њему социологија тежи да разуме друштвено поступање узрочно га објашњавајући. *Нејгел Смеслер* сматра да социологија треба да изучава друштво и социјалне односе. *Ентони Гиденс* схвата социологију као науку о социјалном животу човека, група и друштва. „Поље социолошких изучавања крајње је широко и креће се од анализе случајних сусрета на улици које доживљавају појединци до истраживања глобалних процеса. /.../ с посебним нагласком на анализу индустријализованог света.“¹⁶ *Талкот Парсонс*, полазећи од људске активности сматра да социологија „изучава друштвене системе који се састоје од интеракцијског понашања и очекиваних улога – интеракцијама усмереним према заједничкој лествици вредности, стабилизованој у структурама које се заснивају на институционализацији културних узора, правила и статута“.

Социологија се код нас јавља између два светска рата, између 1920–1940. У многобројним одређењима предмета социологије код нас, предмет социологије се

¹⁶ Entoni Gidens, *Sociologija*. Podgorica: CID i Banja Luka: Romanov, 2001, str. 15 i 380.

сводио на проучавање друштвеног система, друштвених група, друштвених појава, друштвених односа, друштвене структуре и на проучавање друштвених институција.¹⁷ Међу првима предмет је одредио проф. *Радомир Лукић* који социологију одређује као уопштавајућу науку о друштву која проучава оно што је опште, заједничко свим друштвеним појавама. Она утврђује појам људског друштва као целине друштвених појава, законе повезивања појава у целину и законе развоја друштва као целине.¹⁸ Слично одређење даје и *Данило Ж. Марковић* одређујући је као „најопштију теоријску науку о људском друштву као јединственој реалности, која утврђује специфичност друштвених појава и њихове односе у структури те друштвене реалности, откривајући социолошке законе о структури и развоју друштвених појава, ужих структуралних целина и глобалног друштва“.¹⁹ Друштвени односи су превасходни предмет истраживања социологије, по мишљењу *Војина Милића*, али предмет социологије је и однос друштва према природи и развој друштва. Социологија је по његовом мишљењу наука о облицима и „делатностима у којима се друштвени живот испољава и његовим разноликим творевинама; а затим односу друштва према природи, у коју поред спољашњих природних услова спадају и биолошка својства човека као врсте, и коначно наука о развоју“.²⁰

Општа социологија је најопштија теоријска наука о људском друштву као јединственој реалности, која проучава: законитости настанка друштва и човека, друштво као укупност друштвених односа, законитости структуре људског друштва, законитости развоја људског друштва, друштвене појаве и промене у њиховој свеукупној повезаности, међузависност друштвених појава и међузависност природе и друштва.

Предметно одређење социологије отежано је и чињеницом да су друштво, и поједине друштвене појаве предмет истраживања и посебних друштвених наука, „јер је ноторна чињеница да је баш људско друштво у посебним мање или више општим аспектима свога постојања и испољавања предмет њиховог интересовања и научних преокупација.“²¹ Међутим, оно што разликује социологију од других друштвених наука је приступ изучавању друштвених појава као и начин њиховог објашњавања.²²

¹⁷ Ljubiša R. Mitrović, *Opšta sociologija*. Beograd: Institut za političke studije, 2003, str. 23.

¹⁸ Радомир Д. Лукић, *Основи социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1994, стр. 26–28.

¹⁹ Д. Ж. Марковић, *Општа социологија*, цит. изд., стр. 50.

²⁰ Vojin Milić, *Sociološki metod*. Beograd: Nolit, 1965, str. 160.

²¹ И. Станојчић, *Предмет опште социологије – њен однос према другим наукама*, цит. изд., стр. 13.

²² Р. Д. Лукић, *Општа социологија*, цит. изд., стр. 12, 13.

Однос опште социологије према посебним социологијама и другим друштвеним наукама. Без обзира на постојање несугласица о предметном одређењу социологије, тео-ријске хетерогености и недевољне језичке изграђености, као и недовољно развијене методологије социолошког истраживања, социологија као наука се развијала и у теоријском и у емпиријском смислу, те се поред опште социологије развио и велики број посебних социологија. Током развоја социологија је проучавала људско друштво као целину, као и поједине друштвене појаве па се од почетка 20. века говори о општој социологији и посебним социологијама, односно о систему социолошких дисциплина.

Треба напоменути да су скоро одмах по настанку опште социологије као науке која проучава друштво у његовом тоталитету, настале и неке посебне социологије, њихов настанак у појединим земљама одређен је са једне стране научно-техничком револуцијом, а са друге, развојем научних схватања друштва. Наима, међу првима се јавља индустријска социологија, коју можемо сматрати претечом социологије рада. Индустријска социологија настаје у време опште механизације процеса производње, када се социологија окреће питањима друштвене стварности која је била нова. Тачније, јавља се са настанком индустријске цивилизације, у време када је у процесу производње занемариван људски фактор – произвођач, када долази до појачане активности синдиката и сукоба између оних који раде и оних који управљају процесом рада или присвајају производе рада непосредних произвођача, у циљу решавања практичних питања везаних за радни процес.²³

Многи теоретичари сматрају да је 19. век био век опште социологије, а да је 20. век, век посебних социологија. Наиме, ако се општа социологија дефинише као нај-општија теоријска наука о људском друштву као јединственој реалности, *онда посебне социологије за предмет свог проучавања имају поједине друштвене појаве, истражујући специфичне везе те конкретне друштвене појаве са осталим друштвеним појавама које у својој укупности образују друштво*. Значи за настанак посебних социологија неопходно је да буду испуњена два услова, *први* да појава може бити предмет социолошког истраживања и *други*, да постоје специфичне везе између те појаве и друштва.²⁴

Четрдесетих година 19. века, исполаризovala су се два схватања о друштву: грађанско и историјско-материјалистичко која су утицала на схватања о потреби настанка

²³ Шире видети: Georges Friedman-Pierre Naville. *Sociologija rada*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.

²⁴ Д. Ж. Марковић, *Општа социологија*, цит. изд., стр. 55.

посебних социологја. У оквиру *грађанске социологије* настају посебне социологије које су прикупљале податке о појединим друштвеним појавама и описивале их. У том смислу се и одређују као науке које проучавају посебна подручја друштвеног живота средствима и методама опште социологије. У оквиру *историјско-материјалистичког* тумачења друштва постојали су различити ставови.²⁵ По неким социолозима *нема потребе за оформљењем посебних социологија* јер је историјски материјализам општа теорија о друштву. По другима посебне социологије *могу се конституисати за она подручја друштвеног живота која већ нису предмет посебних друштвених наука*. По трећем схватању посебне *социологије нису неке науке у резерви*. Оне настају са постепеним претварањем социологије у емпиријску и егзактну науку, а за предмет проучавања имају поједине друштвене појаве: право, религију, уметност, морал ...

Наиме, дилеме о потреби формирања посебних социологија проистичу из разлика у схватању социологије као искључиво теоријске, односно емпиријске науке, што је довело до поделе социолога по *Роберту Линду*, на социологе емпиристе и социологе теоретичаре. Посебне социологије спајају теорију и праксу²⁶ те је неопходно превладавање поменуте дихотомије, односно развој социологије као комплексне теоријско-емпиријске науке о друштву. Настанак и развој посебних социологија доприноси даљем развоју и афирмацији опште социологије, јача њену егзактност и чини спону између социологије и друштвене праксе и друштвене акције.²⁷ Даљи развој система социолошких дисциплина могућ је само уз сарадњу социолога који се баве теоријском социологијом и оних који се баве емпиријском, примењеном социологијом, уз ослањање емпиријских истраживања на савремене социолошке теорије, као и утемељење теорије на резултатима емпиријских истраживања. С обзиром да се посебне социологије разликују од опште социологије по томе што не проучавају узајамно дејство свих друштвених појава, већ само специфичне везе друштвене појаве која је предмет проучавања са осталим друштвеним појавама, може се рећи да се ради о односу општег и посебног. Општа теоријска социологија користи резултате истраживања посебних

²⁵ Mihajlo Popović. *Savremena sociologija*. Beograd: Kultura, 1961, str. 38.

²⁶ Занемаривање емпиријских социолошких истраживања довело је до одвајања теорије од праксе и изазвало ширење догматизма и стерилности. Занемаривање пак теорије зауставило социологију на дескриптивном нивоу. Питање са којим се суочава „у свим својим савременим стремљењима, тенденцијама и правцима“ је „како су могућа теоријски заснована и практично успешна социолошка истраживања?“ (Вељко Кораћ, Маркс и савремена социологија. Београд: Култура, 1962, стр. 352).

²⁷ Lj. R. Mitrović, *Opšta sociologija*, цит. изд., стр. 35.

социологија за своје теоријско уопштавање, формирање свог категоријалног апарата и формулисање социолошких закона. Посебне социологије „полазе од једног дубинског слоја или сектора друштвене стварности, па наглашавају посебно тај слој или сектор,²⁸ тј. полазе од теоријских ставова опште социологије о друштву као целине друштвених појава у истраживању конкретних друштвених појава које су предмет њиховог изучавања. Посебне социологије омогућавају даљи и потпунији развој опште социологије и доприносе њеном разграничењу од осталих друштвених наука.

Као израз практичних друштвених потреба и жеље да се што темељније и комплексније упознају одређена подручја људског живота и рада и решавања разнородних друштвених проблема, и у крајњој инстанци остваривања хуманијих друштвених односа, до данас се оформио велики број посебних социологија. Од преко педесет посебних социологија свакако треба поменути социологију рада, насеља, породице, права, културе, религије, као и чињеницу да процес формирања посебних социологија траје и данас, с обзиром да се истраживачко поље шири и да предметна одређеност опште социологије није једном за свагда дата. Тако се пред крај двадесетог века у тежњи да се спознају актуелни друштвени проблеми развијају рецимо социјална екологија, социологија ризика, рода и др. Ипак треба истаћи да није пожељно претерано цепкање друштвене стварности и стварати „на силу“ посебне социологије које се не могу ваљано конституисати, јер мада су им предмет поједине друштвене појаве, не постоје специфичне везе између те појаве и осталих друштвених појава.

Социологија безбедног рада/Социологија заштите на раду изучава само један семент везан за процес рад „нарушавања интегритета човека у радној средини, његових узрока и појавних облика, као друштвених појава, истражујући специфичне везе које постоје између ове појаве и друштвених односа у радној и животној средини.“²⁹ Однос је одређен предметима проучавања и то је однос међусобне сарадње. Социологија безбедног рада полази од сазнања опште социологије о друштву уопште, најопштијих закона друштвеног развоја, док општа социологија у формулисању најопштијих закона о друштву користи њена сазнања. *Социјална екологија* настаје шездесетих година прошлог века, са ширењем схватања да се природни и социјални свет не могу одвојено посматрати и да су еколошки проблеми лимитирајући фактор развоја и опстанка

²⁸ Žorž Gurvič, *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, 1966, str. 35.

²⁹ Данило Ж. Марковић, *Социологија безбедног рада*. Ниш: Просвета, 1998, стр. 111.

друштва. Мада, о предмету социјалне екологије не постоји сагласност може се одредити као посебна социологија која за „предмет свог проучавања има специфичне везе између човека и његове животне средине, истражујући утицај животне средине као укупности природних и друштвених чинилаца на човека, као и утицај човека на његову животну средину са становишта њеног очувања као оквира човековог живота, као природно–друштвеног бића“.³⁰ У промишљању еколошких проблема, општа социологија користи сазнања социјалне екологије, разматра их као глобалне проблеме савремене цивилизације. На тај начин приступа се другачијем промишљању законитости развоја друштва, што је један од предмета социологије као најопштије науке о друштву.

Однос између социологије и других друштвених наука почива на узајамној повезаности и корисности при проучавању својих предмета. Општа *историја* изучава целину друштва хронолошки. Усмерена је на прикупљање података о догађајима у прошлости пратећи и описујући их као просторно–временске целине. Ови подаци су значајни за социологију, јер омогућавају утврђивање најопштијих социолошких сазнања и дефинисање појава. Нпр. историја даје индивидуалну слику француске буржоаске револуције и октобарске револуције. Општа социологија полази од ових сазнања и ствара општи појам револуције. Дефинише револуцију као друштвену појаву и указује на њена битна обележја. Историја имајући ово у виду код прикупљање података о неком прошлом догађају сврстава га или не у револуцију.³¹ Историја „објашњава сваки појединачни догађај, али не утврђује ... опште законитости које владају ...“.³² То истражује социологија. *Политичка економија* за предмет свог проучавања има једно подручје друштвеног живота, економску основу друштва, производњу, расподелу, размену и потрошњу. Проучавајући само једну врсту друштвених односа, односе производње, мора да полази од сазнања која се односе на целину, друштво, а та сазнања пружа социологија. Социологија пак при проучавању друштва као целине мора имати у виду законе до којих је дошла политичка економија, јер производни односи представљају важне детерминишуће односе у друштву.³³

³⁰ Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*. Београд: Завод за уџбенике, 2014, стр. 69.

³¹ Види: Д. Ж. Марковић, *Општа социологија*, цит. изд., стр. 57, 58.

³² Р. Д. Лукић, *Општа социологија*, цит. изд., стр. 12, 13.

³³ Исто, стр. 58–60.

МЕТОД И МЕТОДЕ СОЦИОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА³⁴

Појам метода и метод социолошких истраживања. Пођемо ли одређења науке као укупности истинитих и систематизованих знања до којих људи долазе одређеним методама о свету који их окружује и самим себи, јасно је да су два конститутивна елемента сваке науке *предмет* и *метод*. *Метод* означава начин мишљења, начин истраживања стварности ради стицања што истинитијег и објективнијег сазнања. Реч метод води порекло од латинске речи *methodos* – пут ка нечему.

Постоје опречна мишљења о конститутивним елементима метода. Не упуштајући се у расправе о тим схватањима, може се прихватити мишљење проф. Лукића по коме се суштина метода „може ближе одредити као поступак (радња) којим се на основу претходних сазнања о предмету науке долази до даљег, потпунијег сазнања“.³⁵ Осим поступка и сазнања о предмету науке, по Лукићу су неопходна и „средства помоћу којих се предмет може сазнати“.³⁶ У том смислу као елементе метода можемо навести: методолошки поступак, методолошки приступ и техничке методе. *Методолошки поступак* је елемент метода који указује на фазе и процедуре у долажењу до научног сазнања – логичка компонента. *Методолошки приступ* је најближи теорији, али разликује се од ње – епистемолошка компонента. Свако истраживање почива на досадашњим сазнањима о предмету проучавања. *Техничке методе* су конкретне методе којима се прикупљају подаци о предмету истраживања оперативно-техничка компонента.³⁷

Методологија је наука која за предмет проучавања има метод. Основни задатак и циљ методологије је да открије, опише и објасни методе научног сазнања, тј. да покаже и објасни начине долажење до научних сазнања. „Предмет методологије је наука и научни метод у свим његовим видовима. Методологија као логичка дисциплина, не само да описује научну праксу, већ и прописује логичка, техничка, организацијска и стратегијска (хеуристичка) правила или норме о томе како се треба да ради у науци да би њени резултати били ваљани“.³⁸ Зајечарановић дефинише методологију као науку о

³⁴ За овај део видети више: Србобран Бранковић, *Методологија друштвеног истраживања*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.

³⁵ Р. Лукић, *Основи социологије*, цит. изд, стр. 47.

³⁶ Исто.

³⁷ Slavomir Milosavljević, Ivan Radosavljević, *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd, 2013, str. 13.

³⁸ Ђуро Шушњић, *Критика социолошке методе*. Ниш: Градина, 1973, стр. 29.

логичким формама процеса сазнавања и о њиховој примени у науци, у научном истраживању; наука о методама које се примењују у научном истраживању и у излагању резултата научног истраживања’.³⁹

Методологија се дели на општу методологију која се односи на метод науке уопште и посебне методологије које се баве методологијом посебних наука (нпр. природних, друштвених, техничких). Међутим, све науке се придржавају заједничких основних методолошких поставки које прилагођавају својим предметима проучавања. Без обзира да ли се ради о нпр. друштвеним или техничким наукама ради стицања што истинитијих сазнања идентичана су прва два елемента метода, а разлике су у средствима/техничким методама у прикупљању података о предмету.

Методологија социологије темељи се на теорији сазнања (гносеологији), теорији научног сазнања (епистемологији) и општој методологији. Мишковић је дефинише као посебну логичку дисциплину чији је задатак усмерен на проучавање и развијање логичког оквира научног сазнања, као и на истраживачка средства и поступке које социологија примењује у својим истраживањима и помоћу којих настоји да дође до нових научних сазнања.⁴⁰

У науци су се искристалисала два основна метода у истраживању стварности: метафизички и дијалектички. *Метафизички метод* појаве посматра изоловано, појединачно, у стању мировања. *Дијалектички метод* појаве посматра у вечном кретању и мењању, међусобној условљености, јер за све постоји узрок и последица.⁴¹ *Хераклит* се сматра утемељивачем ове методе. Позната је њгова мисао „Све тече – све се мења“.

На различита схватања о методу друштвених наука, укључујући и социологију утичу: схватања научника о друштву, схватања о друштвеној улози науке и степен развијености истраживачких техника. У социологији у зависности од схватања научника о друштву и предмету социологије, као и улози социологије, разликују се: позитивистички, функционалистички, структуралистички, дијалектички и метод разумевања. Суштину *позитивистичке методе* чини критика теолошког и метафизичког тумачења стварности и схватање да друштво може да се истражује на

³⁹ Gligorije Zaječaranović, *Osnovi metodologije nauke*, Nučna knjiga, Beograd, 1977.

⁴⁰ Милан М. Мишковић, *Социологија*, Службени гласник, Београд, 2003, стр. 39.

⁴¹ Шире о метафизичком и дијалектичком методу видети: Д. Ж. Марковић, *Опита социологија*, цит. изд., стр. 67.

исти начин као и природа.⁴² *Функционалистички метод* инсистира на емпиријском истраживању појединих друштвених феномена како би се обезбедило стабилно функционисање система.⁴³ *Структуралистички метод* истиче неопходност изучавања структурних елемената друштвених појава, односно места елемената у одређеном систему, као и веза и односа са осталим елементима система.⁴⁴ С обзиром на сличности са функционалистичким методом може да се говори и о структурално функционалном методу. *Дијалектички метод* полази од свеопште повезаности и међуусловљености у друштву. Како друштво није статична целина, квантитативне промене доводе до квалитативних промена и обрнуто. *Метод разумевања* при истраживању друштва полази од испитивања друштвених појава као појава са значењем, јер разумевање једне појаве могуће је схватањем значења те појаве.⁴⁵

Методолошки поступак – Фазе у поступку научног истраживања. За долажење до што валиднијих сазнања у науци уопште, па сходно томе и у социологији неопходно је испоштовати одређене фазе у долажењу до научних сазнања. Уобичајно се говори о пет фаза: 1. дефинисање проблема и предмета истраживања и постављање хипотеза, 2. план истраживања, 3. одређивање начина истраживања и начина прикупљања података, 4. сређивање и обрада прикупљених података и 5. научно закључивање.

Дефинисање проблема и предмета истраживања и постављање хипотеза. *Проблем* истраживања обезбеђује везу између предмета истраживања и тоталитета друштвене појаве. Чиниоци који утичу на проблем истраживања су друштвени и научни. Формулацијом проблема „се успоставља однос између реалне друштвене појаве, проблема који се јављају у вези са том појавом научног и другог сазнања о тој појави“.⁴⁶

Како су друштвене појаве вишеслојне, *предметом истраживања* конкретно одређујемо шта истражујемо у оквиру једне друштвене појаве. При његовом одређивању важну улогу игра други елемент метода, претходно знање о предмету. Односно, при одређивању предмета полази се од постојећих сазнања о предмету истраживања.

⁴² За примену овог метода у социологији залажу се Конт, Мил, Диркем и њихови следбеници.

⁴³ Види: П. Ј. Хафнер, С. Мишић, *Социологија*, цит. изд., стр. 28.

⁴⁴ Исто, стр. 27, 28.

⁴⁵ Овај став заступао је Макс Вебер.

⁴⁶ Славомир Милосављевић, Иван Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*. Београд: Службени гласник, 2008, стр. 422.

Да при сазнавању предмета истраживања не би било нејасноћа, приступа се *теоријском одређењу* предмета истраживања које је у суштини анализа теоријских сазнања о предмету истраживања и *операционалном одређењу* које обезбеђује везу између предмета истраживања и хипотезе. Операционално одређење обухвата временско (у ком периоду ћемо испитивати друштвену појаву), просторно (на ком простору ћемо истраживати појаву) и дисциплинарно одређење (да ли ће истраживање појаве бити интра, интер или мултидисциплинарно).

Циљ истраживања може бити научни и/или друштвени. Односно научна дескрипција, научна класификација и типологизација, научно откриће, научно објашњење или научна прогноза, и/или практична употребљивост резултата истраживања. Циљеви истраживања „одређују усмереност хипотеза ка одређеном нивоу сазнања“.⁴⁷

Хипотезе су мисаоне претпоставке о предмету који се истражују. Хипотезе се изражавају у облику става, логичког исказа којим се утврђује шта истражујемо. Оне усмеравају читаво наше истраживање. Хиптеза мора да буде смислена, логички и теоријско–емпиријски заснована, строго одређена, прецизна и јасна.⁴⁸ Не сме да садржи вредносне елементе и мора да буде теоријски и/или емпиријски проверљива.

Постоје различити критеријуми за разврставање хипотеза.

Према *предмету истраживања* деле се на теоријске и емпиријске.

Најчешће се постављају хипотезе по *општности*. Општа хипотеза својом садржином непосредно обухвата прелиминамо и теоријско одређење предмета истраживања. Посебне хипотезе се изводе из опште и њима се прицизира општа хипотеза и обрађују делови предмета прецизирани операционалним одређењу предмета. Појединачне хипотезе се изводе из посебних, прецизније одређују садржај посебних хипотеза. Свака појединачна хипотеза, при том, нужно обрађује по један чинилац предмета за који се јасно одређује индикатор.

Према *сазнајној улози* могу бити: дескриптивне, класификаторске и експликативне (каузалне).⁴⁹

Према *логичкој природи* деле се на: импликационе, индуктивне, дедуктивне,

⁴⁷ Исто, стр. 441–443.

⁴⁸ Исто, стр. 445, 446.

⁴⁹ Више види: С. Милосављевић, И. Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, цит. дело, стр. 445–452.

статистичке, могуће, вероватне и случајне.

Осим поменутих при истраживању се користе и радне и нулте хипотезе. *Радна хипотеза* се поставља на самом почетку истраживања и може се мењати временом. *Нулта хипотеза* је негативно формулисана став који говори о непостојању разлика или веза између елемената појаве коју истражујемо. „Пре се може сматрати аналитичким инструментом приликом анализе прикупљених података и формирања сазнајних чињеница, када се користи као критеријум селекције прихваћених тачних од погрешних података.“⁵⁰

План истраживања. План истраживања садржи три врсте плана: термински план, план кадрова и план средстава (финансијски план, план простора и план техничких средстава). *Термински план* је план којим се одређује време за сваку фазу истраживања (нпр. у ком временском интервалу, од када до када, ће се вршити прикупљање података, сређивање и обрада података). *План кадрова* садржи податке о учесницима у истраживању у зависности од дисциплинарног одређења истраживања. *Планом средстава* предвиђају се неопходна финансијска средства (финансијски план), план простора и план техничких средстава (компјутери, аудиовизуелна средства, софтвери за обраду података и сл.).

Начин истраживања и прикупљање података. Предмет, циљеви истраживања и постављене хипотезе одређују начин истраживања, односно прикупљања података. У социологији се користи велики број метода за прикупљање података, а најчешће посматрање, испитивање, анализа садржаја, компаративно–историјска метода, али и метода студије случаја, фокус групе и многе друге. Прикупљање података се врши на терену, уколико је истраживање емпиријско, или из литературе ако је истраживање теоријско.

Сређивање, обрада и анализа података. Сређивање прикупљених података врши се већим бројем операција. У оквиру ове фазе обавља се: контрола података, класификација и обрада података (шифрирање, пребројавање, укрштање и исказивање у виду групних исказа, као што су серије, табеле, графикони и сл.). Затим се приступа анализи података.

Контролом података спречавају се, откривају и отклањају грешке при

⁵⁰ Исто, стр. 452.

прикупљању података. Она обухвата техничку и логичку контролу. Техничком контролом се отклањају грешке при коришћењу инструмента, код испитивања. Код логичке контроле, посебно када се ради о субјективним ставовима контрола се врши на основу контролних питања у интервјуу или анкетирању.

Класификација подразумева разврставање података по одређеним најважнијим обележјима.

Обрада података почиње шифрирањем података, при чему сваки одговор добија нумеричку, словну или комбиновану шифру. Затим се приступа пребројавању, односно утврђује се дистрибуција фреквенције одговора. *Дистрибуција фреквенција* омогућава израчунавање процената, аритметичке, геометријске и хармонијске средине, као и модуса и медијане. Директно упоређивање је могуће уз претварање апсолутних вредности у проценте, под условом да је апсолутни збир изједначен са 100. Да би се ваљано анализирали подаци, користе се и друге статистичке методе. Примера ради одређује се *аритметичка средња вредност* која представља количник између збира свих вредности обележја скупа и броја јединица скупа. Обично се сматра за оно што се зове просек. Затим се приступа *укриштању* добијених података у зависности од циљева и хипотеза истраживања.

За тестирање хипотеза користи се χ^2 - квадрат тест. Израчунава се по формули $\chi^2 = \sum (fd - fo)^2 : fo$. Најчешће се примењује када треба испитати разлике између добијених и очекиваних фреквенција. Добијене фреквенције су фреквенције добијене истраживањем (fd), а очекиване су теоријског карактера или очекиване на основу хипотезе коју желимо да проверимо (fo). Ове две фреквенције се не поклапају, међу њима постоји одређена разлика. На основу посебних таблица се одређује да ли је хипотеза прихваћена или одбачена.

Обрада података је данас олакшана постојањем софтверских пакета за статистичку обраду података (рецимо SPSS програма).⁵¹ Међутим, неопходно је да се изврши контрола и шифрирање података, као и да се ваљано сачини матрица у овом програму. Каснија обрада података је знатно олакшана.

Обрађени подаци могу да се искажу у виду табела, серија, графикона. Затим, се приступа њиховој анализи. Анализа података је мисаона активност уопштавања

⁵¹ Види: Džuli Palant, *SPSS: Priručnik za preživljavanje*. Beograd: Mikro knjiga.

података и формирања одговора на питања садржана у хипотезама; то је провера хипотеза помоћу прикупљених података. Ова фаза претходи научном закључивању/објашњењу.

Научно закључивање/објашњење. Доказивање појединачних и посебних хипотеза условљава доказивање опште хипотезе, јер су премисе индуктивног закључивања. Индукција је поступак логичког закључивања који се испољава у мисаоној делатности повезивања појединачних и посебних чињеница како би се дошло до општих судова. Закључивање по појединачним хипотезама може да буде различито. Онда следи поступак оцене важности појединачних хипотеза по став посебне хипотезе. При том треба водити рачуна о смеру појединачних хипотеза и посебне хипотезе. Исти је однос између доказивања и закључивања по посебним хипотезама и општој хипотези.

Закључци морају бити: јасни и прецизни, логички оправдани и конзистентни, емпиријски поткрепљени и теоријски релевантни.

Методолошки приступ. Методолошки приступ је елемент метода који је најближи теорији. Међутим разликује се од теорије. Теорија представља смислену повезаност општих поставки на основу којих се објашњава неко подручје, она је финални производ у научном сазнавању. Методолошки приступ насупрот томе, представља руководство за истраживање које зависи од досадашњих сазнања о предмету истраживања. Та претходна знања о предмету истраживања неопходна су како би се што ваљаније одредили предмет истраживања и хипотезе. У истраживању нарушавања интегритета човека у радној средини претходна знања садржана су нпр. у постојећим теоријама о узроцима и облицима нарушавања интегритета човека у радној средини; сазнањима о утицају нових техничко-технолошких достигнућа на промене у садржају рада и сазнањима о повезаности радне и животне средине. Претходна знања у истраживању односа друштво-природа са социолошког становишта садржана су нпр. у социоеколошким теоријама и сазнањима о односу друштво-техника-животна средина.

Техничке методе – методе прикупљања података. Као што је већ поменуто методе које се најчешће користе за прикупљање података у социолошким истраживањима су: посматрање, испитивање (интервју, анкетирање, тестирање), компаративно-историјска метода и анализа садржаја.

Код примене посматрања и испитивања од изузетног значаја је одређивање

узорка истраживања, како би смо добили што валидније резултате, јер се веома ретко, а некада је и немогуће истраживањем обухватити целокупну популацију. Узорак може да се одреди на основу вероватноће. У узорке вероватности, тзв. пробаблистичке спадају: случајни, системски, стратификован (пропорционални и непропорционални) и кластер узорак. У невероватносне узорке спадају: пригодни, квотни, намерни узорак и узорак „грудве снега“.⁵²

Посматрање. Посматрање је једна од најстаријих метода за прикупљање података. Суштину чини перципирање, тј. чулно опажање појава и процеса материјалне стварности која непосредно делује на наша чула: око, ухо, чуло додира итд. После перцепције (чулног опажања) одвија се аперцепција, мисаона обрада чулног опажања.

Овом методом не могу се прикупљати подаци о унутрашњим психичким појавама, вредностима и ставовима, као ни о прошлим догађајима. Основна предност посматрања је у томе што се подаци прикупљају без протока времена, у тренутку одвијања друштвене појаве. Потешкоће у примени ове методе могу да се јаве уколико желимо да је применимо на неку масовну, дуготрајну, широко распрострањену и сложену појаву. Приликом коришћења ове методе, неопходно је предвидети протокол којим се одређује шта се тачно посматра и како се записују подаци.

Постоји неколико врста посматрања. На основу тога да ли посматрамо појаву која је предмет нашег истраживања, или појаву за коју је доказано да је у вези са предметом нашег истраживања, разликује се *непосредно* и *посредно* посматрање. У зависности да ли је сам истраживач укључен у истраживање појаве разликујемо: *посматрање са учествовањем*, када истраживач непосредно учествује у одвијању неке друштвене појаве, *посматрање без учествовања*, када истраживач није директни учесник појаве и *посматрање преко учесника*, када податке прикупља један од актера који директно учествују у одвијању друштвене појаве.⁵³

Социолози примењују посматрање са учествовањем када рецимо желе да истражују маргиналне групе, свакодневни живот неке групе, комуникацију у радној групи и слично. Ова врста посматрања тешко се примењује у затвореним групама попут верских секти, као и у радним групама када истраживач није у могућности да обавља

⁵² Види више: <http://www.ef.uns.ac.rs/predmeti/mas/metodologija-naucno-istrazivackog-rada/20-uzorkovanje.pdf>

⁵³ Више види: С. Милосављевић, И. Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, цит. дело, стр. 530–537.

радни задатак због недостатка, компетенција, знања и вештина за његово извршавање.

Испитивање. Испитивање је метода прикупљања података писаним и усменим путем. Састоји се из: вербалне провокације (питања) и вербалне реакције (одговора). Овом методом прикупљају се подаци о: прошлости, садашњости, будућности, осећањима, очекивањима, вредностима.

При испитивању треба водити рачуна о психолошкој и логичкој стратегији испитивања. *Психолошка стратегија* указује на неопходност вођења рачуна о месту и времену истраживања, редоследу питања, чиме се руши баријера испитивач–испитаника. *Логичка стратегија* уређује организацију садржаја питања. Питања могу бити организована по: *моделу левка* са основом на горе или основом на доле (од општих ка што конкретнијим питањима везаним за предмет истраживања или обрнуто), *моделу батерије питања* када су питања подељена у целине које се односе на поједине сегменте истраживања и *полидетерминистичком моделу* када се у оквиру батерије питања примењује један од модела левка.

Према понуђеним *модалитетима одговора* питања могу бити са: *отвореним*, слободним одговорима, где испитаник даје свој сопствен одговор; *везаним* одговорима, где су испитанику понуђени одређени модалитети одговора и *мешовитим* одговорима: када се осим понуђених одговора оставља могућност да испитаник да свој сопствени одговор.

Питања морају да буду јасна и размљива испитаницима.

При испитивању се најчешће не испитује целокупна популација, већ се испитивање врши на узорку. Узорци могу бити случајни или плански.

У социологији се од *случајних* узорака користе:

- ***прост (случајан) узорак*** формира се на основу узорковања истраживача који је развио оквир узорковања а онда, из тако одређеног оквира, одабира елементе према математичким поступцима случајног узорковања;
- ***стратификовани (сложени) узорак*** се формира у два корака. Популација се најпре дели на подпопулације – стратуме (на основу пола, старосне доби, националности, вероисповести, итд.), а потом се приступа случајном узорковању из сваке подпопулације употребом једноставног или систематског поступка случајног узорковања. Стратификовано узорковање омогућује далеко бољу

репрезентативност популације;

- **систематски узорак** подразумева бројање свих елемената у популацији која треба да се узоркује а, потом, постављање формуле која дефинише процедуру селекције са циљем да се одабере што већи број елемената. Укратко, бира се сваки n -ти члан (јединица) одабране популације;

Од *планских узорака* често се користи **квотни узорак**. Код овог узорака најпре се идентификује одређена категорија становништва. Онда се одлучује колико ће из сваке категорије ући у узорак.

Најчешћа дилема истраживача је колики треба да буде узорак да би добили што поузданије резултате. Величина узорака зависи од величине популације. Код малих популација - мањих од 1.000 индивидуа - истраживач се одлучује за већи однос узорковања који обично износи 30%. За умерено велике популације (оне од 10.000 и више) овај однос је знатно мањи, односно он износи око 10% што значи да у узорку није потребно више од 1.000 испитаника. Код великих популација (оних које броје више од 150.000 јединки) узорци са 1.500 испитаника задовољавају потребе истраживања. На крају, за врло велике популације (преко 10 милиона) врло мали односи узорковања (од 0,025%) биће сасвим довољни; у овом случају, ради се о узорку од 2.500 испитаника

Основне технике испитивања су: интервју, анкетирање и тестирање.

Интервју је непосредно, усмено прикупљање података. Инструмент интервјуа је основа за разговор, при чему испитивач поставља питања и бележи одговоре. Разликујемо две врсте интервјуа: неусмерени и усмерени. *Неусмерени* интервју даје слободу испитивачу, да на основу добијених одговора постави и додатна питања која су значајна за истраживање. *Усмерени* интервју се ради на основу прецизно разрађеног инструмента. Постоје три врсте овог интервјуа: усмерени оријентациони интервју, дириговани интервју и ригорозни интервју. *Усмерени оријентациони интервју* одвија се на основу развијеног инструмента код кога су дата питања и одговори, са логичком и психолошком стратегијом, али испитаник има могућност да да и свој сопствени одговор. Постоји и слобода у редоследу постављања питања од стране испитивача. *Дириговани интервју такође подразумева постојање* развијеног инструмента (питања и одговора), са логичком и психолошком стратегијом при чему испитаник има могућност да да и свој сопствени одговор. Код ове врсте интервјуа испитивач мора стриктно да се придржава редоследа питања. *Ригорозни интервју* се разликује од претходна два по

томе што се испитивач стриктно придржава редоследа питања, испитанику нуди модалитете одговора, при чему он нема могућност давања сопственог одговора.

Интервју може бити *индивидуални*, када наспрам испитивача стоји један испитаник, *групни*, када наспрам испитивача стоји група испитаника при чему сваки испитаник даје свој сопствени одговор и *колективни*, када наспрам испитивача стоји група испитаника која се међусобно договара и даје испитивачу један заједнички одговор.

Анкетирање је писано општење између испитивача и испитаника и спроводи се посредством анкете/упитника. Разликујемо анкетирање са *формализованим* упитником где су прецизно дефинисана питања и модалитети одговора и са *неформализованим* упитником у коме су добро формулисана питања без одговора. Број модалитета одговора у формализованом упитнику требало би да буде приближно исти (од 2 до 9 одговора). Често се користе питања са мешовитим одговорима (могућност да се заокружи један од понуђених модалитета, као и могућност да се упише сопствени одговор). При састављању упитника важе правила која су наведена код испитивања која се односе на психолошку и логичку стратегију испитивања. Треба водити рачуна и о броју питања, те анкетни упитник не сме да буде ни преобиман, ни прекратак. У првом случају постоји могућност да испитаници постану нестрпљиви и не одговор на сва питања, а у другом да помисле да је истраживање неозбиљно, јер на основу малог броја питања не могу да се изведу ваљани закључци. Анкетне листе могуће је послати поштом, а у последње време све чешће се анкетирање врши преко интернета. Мада је на овај начин могуће брзо обавити испитивање, доводи се у питање валидност узорка. Највалиднији подаци добијају се при анкетирању уз присуство анкетара/испитивача.

Испитаници и при интервјуу и при анкетирању требало би да остану анонимни. Ово је изузетно важно када се истражују друштвене појаве, посебно у радним организацијама, али и шире. Наиме, из страха да не сносе последице због појединих одговора, постоји могућност неискрености при њиховом давању.

Тестирање се користи да би се сазнало колико је од онога што је дефинисано као право решење присутно у свести појединца или применљиво. То је стандардизовани поступак помоћу кога се систематски утврђеним стимулансима изазивају реакције на основу којих се два или више испитаника пореде. Спроводи се у сврху показивања знања и вештина приликом неког одабира. Постоји више врста тестова. По *предмету*

разликујемо: тестове знања, способности/вештина и личности. По *начину задавања* разликујемо: групни и индивидуални, а по *начину испитивања*: вербални и невербални. Неки тестови имају обележје експеримента, а неки интервјуа и анкетирања. Нпр. тестови способности/вештина имају својства експеримента, а знања могу да имају својства интервјуа и анкетирања.⁵⁴

Анализа садржаја. Анализа садржаја је метода која се користи за истраживање: постојећег научног фонда и одређених докумената. Може бити: квантитативна и квалитативна.

Квантитативном анализом садржаја мери се учесталост (фреквенција) појављивања основне јединице анализе (нпр. речи социологија, демократија или жена) у истраживаном материјалу. Ако за основну јединицу узмемо нпр. реч „социологија” онда се она најпре идентификује у тексту, потом се пребројавају њена појединачна појављивања и на крају се резултат исказује кроз табелу учесталости.

Квалитативна анализа садржаја подразумева проналажење и придавање квалификација већ издвојеном, разврстаном и пребројаном материјалу. На пример, пребројавање у ком контексту се реч социологија помиње: као наука која доприноси одржању система, као наука која доприноси анализи система, или као наука која доприноси променама у систему. Квалитативна анализа подразумева и да се издвоје сви написи који на било који начин третирају социологију: баве се положајем социологије у академској заједници, у научноистраживачкој пракси и слично, при чему се придају и одређена значења (позитивно, негативно, неутрално). У следећем кораку се проучавају белешке и идентификују се карактеристични типови слике о социологији.⁵⁵

Компаративна метода. Компаративна/компаративно–историјска метода је један од најосновнијих поступака у научном сазнавању. Подразумева истраживање друштвених појава и изнајлажење сличности и разлика. „Суштина методе је да се на основу проучавања варијетета одређене појаве у различитим контекстима долази до сазнања о ономе што карактерише највећи број анализираних случајева, односно

⁵⁴ Више види: С. Милосављевић, И. Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, цит. дело, стр. 514, 515.

⁵⁵ Више види: С. Милосављевић, И. Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, цит. дело, стр. 556–576.

особине које могу да наговесте извесну правилност (регуларност).“⁵⁶

Компаративни метод у социологију је увео Емил Диркем. Разликује три типа упоређивања:

1. исте друштвене појаве у истим друштвима у разним његовим периодима (нпр. положај радника или заштита животне средине у Србији у различитим периодима),
2. упоређивање једне друштвене појаве у различитим типовима друштва (нпр. положај радника или заштита животне средине у високоразвијеним државама и државама које се налазе у транзицији) и
3. упоређивање појаве у различитим друштвима истог типа (нпр. положај радника или заштита животне средине у Србији и Македонији као државама у транзицији).

⁵⁶ Milovan Vuković, Aleksandra Vuković, *Sociologija*, Tehnički fakultet, Bor, 2009, str. 65.

КЛАСИЧНЕ И САВРЕМЕНЕ СОЦИОЛОШКЕ ТЕОРИЈЕ

Мисао о друштву пре настанка социологије.⁵⁷ Настанак социологије уобичајно се везује за *Огиста Конта* и његово дело *Курс позитивне филозофије*. Постоје и гледишта која оспоравају оригиналност Контових идеја, а настанк социологије везују за име *Сен-Симона* и његову идеју формирања науке о друштву коју назива *социјална физиологија*. Не улазећи у расправу о оригиналности Контовог учења, нити у расправе по чему се оно разликују од Хобсових, Русоових, Макијавелијевих дела и дела других великих мислилаца овог периода, као и у расправе да ли треба везивати настанак социологије за почетак 20-ог века и прва озбиљнија „емпиријска истраживања и на њима засноване теоријске анализе, па за њене родоначелнике узимати Диркема, Тениса, Вебера“⁵⁸, укратко ће бити изложена схватања о друштву у старом, средњем и новом веку. Осврт на нека од тих схватања никако не умањује значај и допринос осталих мислилаца.

Размишљања о друштву, тачније о појединим друштвеним појавама, сусрећемо још у старом веку, али о социологији као науци у овом периоду не можемо да говоримо, из више разлога. *Прво*, учења су несистематизована. *Друго*, представљају фрагменте филозофских записа, законских прописа, моралних поука. *Треће*, ово је период у коме се говори о заједници и држави, а не о друштву.⁵⁹

Мисао о друштву у овом периоду развијала се у повезаности са политичким, економским, филозофским и религиозним представама. Античка Грчка била је децентрализовано робовласничко друштво са мноштвом полиса (градова држава), који су се међусобно разликовали по уређењу. То су заједнице слободних и равноправних слободних грађана, а власт је изборна. Учешће у друштвено-политичком животу имали су само слободни грађани. Ипак, треба имати у виду да у том периоду *софисти* указују на потребу сагледавања места и улоге човека у друштву, износе идеју о једнакости свих људи, те их многи сматрају родоначелницима уговорне теорије о настанку државе.

Платон (427–347 год. пре н.е.) је живео и стварао у време успона и пада робовласничке демократије у Атини. Два његова најпознатија дела су *Држава* и

⁵⁷ О развоју мисли о друштву видети више нпр.: Петар Хафнер, *Социолошке теорије*. Ниш: Економски факултет, 1997.

⁵⁸ Карел Турза, *Чему још социологија?*. Београд: Гутенбергова галаксија, 1996, стр.13.

⁵⁹ По мишљењу Драгољуба Мићуновића, тражење елемената социологије у античким списима је неоправдано, јер, „ипак се, наиме, не може рећи да у антици имамо посла са друштвом, јер тада није постојала приватност, субјективитет...; није значи било оних феномена који настају тек са модерношћу. Антика зна само за заједницу и државу“ (К. Турза, *Чему још социологија?*, цит. изд., стр. 12).

Закони. Поред промишљања о настанку државе, у *Држави*, сусрећемо Платонову слику идеалне државе и друштва и речено савременим језиком, његово схватање класне структуре друштва, узрока класне борбе, као и детерминирајуће факторе развоја државе. По њему идеалну државу чине три класе: 1. управљачи (филозофи), који управљају државом и које краси мудрост; 2. стражари (војници), које краси храброст и 3. производна класа (земљорадници, занатлије, трговци), које краси послушност. Владавина филозофа је владавина богатих, али не у материјалном смислу, већ богатих разумом.⁶⁰

Аристотел (384–322 г. пре н.е), Платонов ученик, у својим делима *Политика*, *Атински устав* и *Никомахова етика* износи схватање о држави и најбољем државном уређењу, класној структури најбоље државе, променама у држави као последици борбе неједнаких класа, подели друштвених заједница итд. У свом делу *Политика*, износи свој став да је човек политичко биће (*zoon politikon*) и да не може опстати изван друштва. За разлику од свог учитеља сматра да не постоји идеална држава/друштво, већ најбоља за одређени временски период. Класна подељеност је по њему природна, јер су једни предодређени да се баве умним, а други физичким радом, те разликује класу управљача – робовласника и класу произвођача – робова.⁶¹ У *Никомаховој етици*, изложио је своје ставове о „филозофији људског живота“ – етици, односно о слободи, срећи и људском делању. Морално делање могуће је само код слободних људи, које красе моралне врлине. Врлина је средина између две крајности, а крајности су пороци, према Аристотелу.

Размишљања о друштву сусрећемо и у староримској мисли. Вредно је поменути *Цицерона* и његово циклично објашњење облика владавине и схватање о савршеној држави, као и *Тит Лукреције Кара* и његово еволутивно тумачење човека и друштвеног развоја и материјалистичко схватање настанка човека.

Цицерон (106–43. пре. н.е) је по угледу на Платона написао *Државу* и *Законе*. У њима објашњава цикличне промене облика владавине. Сматра да је римска република савршена држава.⁶²

Тит Лукреције Кар (94– 49. пре н.е.) даје материјалистичко тумачење друштвене

⁶⁰ Видети: Platon, *Država*. Beograd: Dereta, 2013.

⁶¹ Видети: Aristotel, *Politika*. Beograd: Kultura; *Устав атински*. Београд: Плато и *Nikomahova etika*. Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2013, .

⁶² Видети: Цицерон, *Држава*. Београд: Плато, 2002

стварности и износи схватање о еволутивном развоју друштва под утицајем природних чинилаца.⁶³

Поред филозофских списа који потичу из периода пре нове ере треба свакако поменути законску регулативу и у том контексту *Хамурабијев закон* и *Мануов законик*, као и мисао древне кинеске цивилизације, *Конфучијево учење*. *Хамурабијев законик* (18. век пре н.е.) писан је клинастим писмом на каменим стубовима, али сви чланови законика нису сачувани. Из сачуваних чланова се јасно види да се ради о класном, робовласничком, друштву са приватном својином у коме се штите интереси владајуће класе, јер казне за иста кривична дела зависе од припадности класи. Законик регулише породичне својинске, облигационе и кривично-правне односе и садржи прописе о судству. *Мануов законик* (формиран од 2 века п.н.е. до 2 века н.е) садржи 2684 стихова. Из Законика се види да постоје четири касте: Брамани, Кшатри, Вишљи и Судри. Брамани су духовни водичи и имају највиши статус у друштву. Кшатри – војници, су други по важности у старој Индији. Вишљи се баве трговином, зеленашством, сточарством и пољопривредом, а Судри служе другим кастама. Краљ је убирао порез и са Браманима спроводио судску власт. Казне су зависиле од припадности касти прекршиоца. Закон регулише начине стицања својине (наслеђивање, поклон, куповина, освајање, зајмодавство, извршењем посла и примањем милостиње) у зависности од припадности касти. На основу записа може се уочити различит положај мушкараца и жена, посебно када се ради о породичним односима (нпр. бракови између различитих касти су могући ако муж припада вишој касти него жена, али деца нису равноправна у правима наслеђивања).

О друштву и друштвеним појавама размишљало се и у средњем веку у условима социјално–класне подвојености и доминације цркве која настоји да уреди индивидуални живот човека, његову материјалну и духовну делатност у складу са строгим религиозним нормама. Из овог периода потичу списи Тертулијана, Клемента Александријског, Аурелија Августина и Томе Аквинског, који као и у претходном случају (античке мисли) не могу да се уброје у социолошку мисао. Међутим, треба поменути да без обзира на религијски поглед на свет који је условио мистичну периодизацију државе, значајно је, да је рецимо *Аурелије Августин* (354–430) указао на

⁶³ Тит Лукреције Кар, *О природи ствари*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.

кретање у друштву и повезаност делова у целину. У делу *О држави Божијој* објашњава фазе развоја друштва. Развој сагледава кроз 6 периода: од Адама до потопа, од Ноја до Аврама, од Аврама до Давида, од Давида до Вавилонског царства, од Вавилонског царства до царства Христа, од Христа до страшног суда.⁶⁴

Не мање важно је и учење *Томе Аквинског* (1225–1274), у коме мада као и код А. Августина сусрећемо религијско тумачење друштва, налазимо и идеје о јединственим циљевима и интересима друштва коме је потребна врховна власт, о настанку државе као нужној и природној људској творевини и добрим и лошим владавинама. У свом делу *О краљевој влади* изнео је суштину својих идеја: друштво чине људи који су друштвена бића, друштво има јединствене циљеве, неједнакости у друштву су последица првобитног греха, држава је природна и нужна људска творевина, добре су монархија, аристократија и република; лоше: тиранија, олигархија и демократија, црква је изнад државе, држава је проистекла из породице, развија се кроз повезивање у градове.

За овај период карактеристично је промишљање арабљанског мислиоца *Ибн Халдуна* (1332–1406) који сматра да је друштвени живот друштвена појава одређена географским факторима и климом. По њему је основни закон развоја друштва закон еволуције у коме доминира циклично кретање. Основне идеје: друштвени живот је друштвена појава одређена географским околностима и климом; народи и друштва се разликују због: биолошких и географских узрока, начина живота и начина производње; промене у друштву су последица објективних фактора; главни закон развоја друштва је закон еволуције; људи су прво живели у племенима, а касније у државама, тачније израдио је теорију о цикличном кретању, изложио је у делу *Општа историја светске цивилизације*.

Историјски гледано, у новом веку сусрећемо праве, прве претече социологије, који мада и даље проучавају фрагменте друштва, или тачније друштвеног живота, омогућавају формирање једне нове друштвене науке – социологије. Мисао о друштву се развијала кроз: социјално-политичке теорије, социјално-филозофске теорије, филозофију историје, класичну политичку економију, социјално-утопистичке теорије, француски материјализам, етнологска и статистичка истраживања. Од великог броја

⁶⁴ Видети: Aurelije Augustin, *O državi Božjoj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996.

мислилаца овог периода споменути су само неки, без претензије да се умањи значај осталих.

Никола Макијавели (1469–1527) је напознатији по његовом схватању политике, у којој доминира сила и борба за власт уз употребу свих средстава за задовољавање личних потреба. Човек је по њему, несавршен, похлепан у задовољавању својих интереса. Владавина се заснива на два принципа: вештини и циљ оправдава/одређује средство. У политици тврди да не постоје: високи морални принципи, доминира сила и борба за власт уз употребу свих средстава. На питање да ли је боље да те људи љубе или да те се боје?, даје следећи одговор: „да би најбоље било и једно и друго; но како је то двоје тешко саставити, много је сигурније, да те се људи боје, неголи да те љубе, ако већ обоје не можеш постићи. Јер о људима се уопштено може казати: незахвални су, непоуздани, притворни, избегавају опасности и похлепни су за добитком; док им добро чиниш, твоји су, нуде ти своју крв, иметак, жене и децу, како сам вам већ казао, кад је потреба далеко; но кад се невоља примакне, окрећу се. Пропада владар, који се посве ослонио на њихове речи, ... јер пријатељства, које се добијају за плату, а не величином и племенитошћу духа, купују се, а не поседују, па се у право време не могу употребити.“⁶⁵

Шарл Монтескије (1689–1755) је по многима створио базу за настанак социологије својим делом *О духу закона*, у коме обиљем емпиријског материјала и примера покушава да објасни настанак, развој и пропадање одређених историјских целина.⁶⁶ Он је по мишљењима неких савремених социолога „уочио промену, велику промену до које је дошло настанком и бујањем грађанског света; односи између друштвених група постају динамичнији, јављају се бројни посебни интереси, важне постају приватност и личност. Он је дакле сагледао настајање онога што се данас назива друштво, значи, друштво у модерном смислу речи“.⁶⁷

Непосредним претечама социологије можемо сматрати и *Жан-Жак Русоа* (1712–1778) који је у свом делу *Друштвени уговори* изнео став о развоју друштва и чије је схватање демократског одлучивања при избору владара и залагање за непосредну

⁶⁵ Nikola Makijaveli, *Vladalac*. Pirot: Pi-Press, 2011.

⁶⁶ Šarl Monteskiје, *O duhu zakona*. Beograd: Filip Višnjić, 1989.

⁶⁷ Карел Турза, *Чему још социологија?*, Београд: Гутенбергова галаксија, 1996, стр. 12-13.

демократију утицало и на Француску буржоаску револуцију.⁶⁸ Према Русоу људи су најпре живели у једнакости и слози. Са настанком приватне својине, настају друштвене неједнакости и друштвени сукоби. Због тога настају друштвени уговори путем којих се природна права преносе на владара. Како може доћи до злоупотребе власти неопходна је смена владара. У развоју друштва разликује три фазе: златно доба (у коме постоји једнакост за све), грађанско стање (у коме владају неједнакости) и државно стање (доба негативне једнакости, једнакост пред монархом).

Један број теоретичара сматра *Клод Анри де Сен-Симона* (1760–1825) заслужним за настанак социологије, јер је у својим делима *Трактат о науци* и *Ново хришћанство* истакао потребу за формирањем самосталне науке о друштву коју назива социјална физиологија. Залаже се за проучавање друштвених појава упознавањем социјалних чињеница уз примену метода природних наука, историјске методе и искуства, јер се и у друштву разликују процеси стварања, промене стања, потврђивања и негирања. По њему друштвени развој представља један континуирани ток у коме се непрестано смењују две епохе, *критичка* и *органска*. У критичкој владају неред, криза и разједињеност, а у органској, социјално јединство, хармонија између класа, и она представља стваралачку епоху. У друштву разликује две класе, класу власника и класу невласника, односно у нешто каснијим радовима говори о њима као о произвођачкој и паразитској класи. Противуречности између класа доводе до: анархије у производњи и промету и присиле у политичком животу. Залаже се за *ново индустријско друштво* у коме ће постојати једна класа, произвођачка. У новом индустријском друштву које назива „ново хришћанство“ постојаће расподела према раду.

Класичне и савремене социолошке теорије. У проучавању друштва уочено је постојање трајних целина, али и промене. Зато се говори о социјалној статистици и динамици друштва, тј. о мировању и кретању које су неодвојиве димензије друштва које се међусобно прожимају. Највећи број теорија о друштву сматра да је оно подложно променама, али се међусобно разликују по томе да ли су промене могуће у оквиру постојећег система, при чему се не мењају основе владајућег поретка или је неопходна промена система као целине, разарање постојећег и стварање новог.

Бројне теорије у социологији, полазећи са различитих становишта тумачиле су

⁶⁸ Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor; O poreklu i osnovima nejednakosti među ljudima; Rasprava o naukama i umetnostima*. Beograd: Filip Višnjić, 2016.

настанак и развој друштва. Све теорије могу да се класификују на основу различитих критеријум (према времену настанка, научном концепту, идеолошком фактору, научном концепт, степену општости или на основу комбинације темпоралног, садржинског и вредносног критеријума).

Следи кратак преглед појединих социолошких теорија, при чему се не умањује значај оних које нису овом приликом сагледане.⁶⁹

Огист Конт (1798–1857), секретара и ученика Сен-Симона је први пут употребио реч социологија те се настанак социологије углавном везује за његово име. Социолошки систем изложио је делу *Курс позитивне филозофије*, које се састоји из шест свезака. Последње три су посвећене социологији. Најпре науку о друштву назива *социјалном физиком*, а у четвртој књизи (1840) први пут употребљава реч социологија. По њему ова наука треба да проучава друштво у тоталитету/целини. По њему, без обзира што постоји повезаност између друштвених појава, социологија не треба да истражује узрочне везе њиховог настанка. Социологија се у његовој класификацији науке по опадајућој општости, а растућој компликованости налази на последњем месту (на првом месту, као најопштија, али најмање компликована налази се математика, потом следе астрономија, физика, хемија, биологија и на крају социологија). Сматра се оснивачем позитивистичког правца у социологији, али и функционализма и структурализма као савремених праваца у социологији. Као најбоље методе за прикупљање позитивних сазнања наводи посматрање, експеримент и компаративну методу.

По Конту људско друштво представља завршни корак органске еволуције. Социологију је поделио на социјалну статику (теорију друштвеног поретка/реда) и социјалну динамику (теорију друштвеног прогреса/развитка друштва). У људском друштву, „постоји склад структура и функција које иду ка заједничком циљу кроз акцију и реакцију унутар делова и у односу на околину”. Срж теорије друштвеног поретка чини став по коме су сви елементи друштва међусобно повезани и налазе се у хармонији. Ово стање се нарушава под утицајем различитих друштвених околности и моралним пропадањем друштва и појединца. Због тога држава, на основу научно

⁶⁹ Код социолога не постоји сагласност које теорије спадају у класичне, а које су савремене. Види нпр.: Džordž Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik, 2012; Петар Хафнер, *Социолошке теорије*. Ниш: Економски факултет, 1997.

утемељених сазнања, има задатак да очува тренутно важеће друштвене вредности. Породица је основна ћелија друштва за коју се везују следећа обележја: хомогеност, љубав и сарадња. Из породице настаје шира људска заједница, односно држава. У структури друштва разликује три класе: свештенике, жене и практичне вође. Свештеничку класу чине социолози, који усмеравају размишљање народа, просвећивањем на основу научних сазнања. Жене по њему инспиришу љубав, а практичне вође усмеравају делатност у рату и миру.

Теорија друштвеног кретања, по Конту треба да открива законе прогреса друштва. Имајући у виду етапе развоја људског интелекта, сматра да свако друштво у свом развоју пролази кроз три етапе: теолошку, метафизичку и позитивну. *Теолошка етапа* траје до ренесансе. Назива је примитивном, јер је људски ум подређен религиозним догмама. *Метафизичка етапа* је прелазна и у њој се социјална стварност тумачи на теоријско–апстрактни и спекулативни начин. Ова етапа траје до Француске буржоаске револуције. *Позитивна етапа* представља научно доба, у коме се захваљујући научним сазнањима, посебно социологији, организује друштвени живот. Друштвени прогрес је могућ уколико дође до интелектуалног (са теолошке на научну/позитивну етапу развоја), моралног и материјалног прогреса (развој индустрије).⁷⁰

Биологистичко тумачење друштвеног развоја. Биологистичке теорије припадају теоријама тзв. доминантног фактора. Настале су под утицајем открића ћелије и закона еволуције живих бића у биолошким наукама. У другој половини 19. века формира се више струја у оквиру биологистичких теорија у социологији које преузимају поједина методолошка начела и сазнања из биологије. Опште обележје ових теорија је посматрање и анализирање друштва као својеврсног живог организма у коме се друштвена структура, процеси социјалне адаптације, социјални конфликти и развитак друштва тумаче аналогно процесима који се одигравају у живој природи.

У оквиру биологистичких теорија разликују се две основне струје:

- органицизам који сусрећемо код Херберта Спенсера, Пола фон Лилиенфелда, Ренеа Вормса... који друштво тумаче као надорганизам, па су организација друштва и развој слични структури и функцијама живих бића у природи и
- социјалдарвинизам који сусрећемо код Лудвига Гумпловича, Густава

⁷⁰ О Контовом учењу видети више: Hari Elmer Barnes, *Uvod u istoriju sociologije*, I. Beograd: BIGZ, 1982.

Раценхофера, Јакова Новикова ... који друштвени живот објашњавају по начелу борбе за опстанак.

Херберт Спенсер (1820–1903) је најзначајнији представник органицистичког правца у оквиру биологистичких теорија. Развио је органицистичко–еволуциону теорију и сматра да нема разлике у начину истраживања природе и друштва. Органицистичке елементе у Спенсеровом учењу налазимо у схватању друштва као организма. Наиме, Спенсер, друштво посматра и објашњава као суперорганизам. По њему се органски свет развио из неорганског, те су човек и друштво настали из органског света. Друштво је као и организам састављено из ћелија (појединаца), али живи дуже него појединци.

Сличности између друштва и организма по Спенсеру су следеће: увећањем масе усложњава се структура; диференцијација структуре прати диференцијација функција; друштво и организам су целине различитих елемената; сваки организам је друштво и обрнуто; живот целине друштва и организма може бити уништен, али јединке настављају да живе извесно време. Међутим, постоје и разлике. Оне су тројаке и огледају се у следећем: прво, у различитом односу делова и целине (саставни делови друштва су одвојене целине, а организма су у присном додиру); друго, у различитој подељености функција (у организму постоје центри осећаја и мисли, а у друштву не постоји неки друштвени мозак одвојен од појединца); и треће у различитом функционалном циљу њихових делова и целине (у друштву целина постоји због добробити делова, а у организму су делови подређени функционисању целине).

По његовом схватању у природи влада начело о одржању енергије, начело о континуитету кретања и закон о неуништивости материје која у свом кретању постаје све хетерогенија и сложенија. Аналогно овим законима и начелима сматра да је људско друштво неуништиво и само прелази из једног облика у други. Као и организам, друштво расте, постаје све хетерогеније диференцирањем функција и органа, што повећава међузависност чланова друштва. Поменути принципи се појављују у друштву као стање друштвене равнотеже и процеса кретања друштва.

Према Спенсеровој еволуционистичкој теорији развој друштва одвија се посредством борбе за опстанак од хомогеног ка хетерогеном друштву кроз три фазе. *Социјална еволуција* почиње хордама, које су најпростије, али хомогене и јединствене. До прве диференцијације долази у оквиру хорде као последица борбе за опстанак

између хорди и ствара се војна организација. Ова организација омогућава да боље организоване хорде као победници опстану, што доводи до стварања *милитаристичког друштва*. У овим друштвима, појединци служе друштву, а интеграциону силу чини организован и усмерава притисак, што уједињује мање друштвене групе ради оспособљавања у ратном конфликту. Ствара се централизован друштвени поредак са хијерархијским редовима, а војне старешине претварају се у цивилне. У таквим друштвима постоји деспотска власт. Следећа фаза у развоју друштва је фаза у којој нема борбе за физички опстанак. У овој фази настају *индустријска друштва* у којима постоји конструктивна интеграција: односи сарадње, мирољубивости и пријатељства. У њима се смањује притисак, а повећава спонтаност и лична иницијатива. Одговара јој представничка демократија као облик власти. По Спенсеру социјална еволуција има свој природни ход и људске акције не могу ни да је зауставе, ни да је измене.⁷¹

Лудвиг Гумплович (1838–1909) тежи да друштво објасни „борбом за опстанак“, која је по Чарлсу Дарвину кључни фактор при настајању и мењању врста у живој природи. Припада социјалдарвинистичкој струји у оквиру биологистичких теорија. Сматра да је социологија наука о конфликтима између друштвених група и да треба да објашњава универзалне законе који регулишу сукобе и да указује на последице које они остављају у појединим областима друштва.

По њему борба за опстанак и закон еволуције других живих бића у истом облику делује и у друштву. Сматра да су пре настанка човека постојале *различите расе* човековог непосредног животињског претка. Борба праљуди је била борба за побољшање услова свог опстанка, када се јавља чак и физичко истребљење побеђених. Појединац је у борби жртвован ради колективних интереса група. Међутим, победом једне групе борба не престаје, већ се наставља и у оквиру државе.

Развија теорију о различитим способностима људи у зависности од расе, па стоји на позицијама екстремног песимизма и сматра да ће целокупна историја бити непрекидан низ сталних ратних сукоба. Занемарује улогу појединца и значај свесне људске делатности, а наглашава нужност потчињавања колективу, јединствености и дисциплини.

По Гумпловичу кулминација друштвеног развитка је формирање *нације* и њене

⁷¹ Видети шире: П. Ј. Хафнер, С. Мишић, *Социологија*. Ниш: Економски факултет, 2012, стр. 98–101.

државе, када престаје борба између етничких група. Међутим, као што је поменуто формирањем државе не престају сукоби. Узрок борбе за опстанак је по Гумпловичу побољшање услова живота, те су економски мотиви пресудни за сукобе у држави.⁷²

Марксистичка теорија о друштву. Оснивачи марксистичке теорије су Карл Маркс (1820–1895) и Фридрих Енгелс (1818–1883).⁷³ Ова теорија представља филозофско, економско и социолошко учење које се прожима у теоријском и методолошком погледу. Настала је као критика грађанског друштва, односно економског, политичког и духовног живота буржоаске стварности. Циљ ове теорије није само да описује и тумачи свет, већ и да га мења. Не тумачећи одвојено мисао Маркса од мисли Енгелса, приказана је основа њиховог учења.

У тумачењу људског друштва ова теорија полази од људи као природних бића специфичне врсте. Специфичност се огледа у активном и присвајачком односу према природи којим обезбеђују своју материјалну и људску егзистенцију. Тако да је рад централна категорија у анализи буржоаског друштва. Рад је процес размене материје између човека и природе, при чему човек мења природу и самог себе. Односно, рад чини генеричку суштину човека, претпоставка је његовог постојања и полигон за развој стваралачких потенцијала.

Људски рад је процес размене материје са природом, који представља активно међудејство човека и природе. То је сврсисходна делатност усмерена ка одређеном циљу. У раду човек користи оруђа за рад којима делује на предмете рада. У процесу рада ступа у односе са другим људима, троши своју физичку и интелектуалну енергију и кроз рад потврђује или не своју генеричку суштину.

Отуђење рада (алијенација) је појам којим се означава одвајање човека од његове генеричке суштине. Основу отуђења налази се у економској сфери друштва, тј. у приватној својини. Разликује се отуђење у: *материјалној сфери*: отуђење производа рада, отуђење од предмета рада, отуђење од средстава за производњу и отуђење од процеса рада; и *области правно-политичке надградње*: у области политичких односа,

⁷² Види више: Jože Goričar, *Pregled socioloških teorija: od neposrednih prethodnika do funkcionalizma*. Beograd: Rad, 1969.

⁷³ Најзначајнија дела Маркса су: Економско-филозофски рукописи, Осамнаести бример Луја Бонапарте, Прилог критици политичке економије, Капитал. Најзначајнија дела Енгелса су: Дијалектика природе, Анти-дирилинг, Порекло породице, приватне својине и државе, Положај радничке класе у Енглеској. Заједничка дела: Света породица, Немачка идеологија, Манифест КП.

науке, културе, идеологије, религије, права. *Разотуђење* (дезалијенација) је процес у коме се људи враћају својој суштини. До њега ће доћи укидањем класних друштвено-економских односа, субјект ослобођења рада је радничка класа.

У основи друштва Маркс разликује материјалне производне снаге и производне односе чији се карактер испољава преко поделе рада и облика својине. Са променом производних снага долази до нових подела рада и нових облика својине. Развој друштва је резултат противуречности и борбе супротности између њих. На основу поделе рада класа која се јавља власником средстава за производњу потчињава себи класу невластника. Ове две класе имају супротне интересе. Динамичан однос и развој између производних снага и производних односа кулминира социјалном револуцијом. Она доводи до квалитативних промена својинских односа и свих друштвених односа.

Учењем о друштвено–економским формацијама марксисти објашњавају детерминанте кретања у друштву и дају типологију глобалног развоја. *Друштвено–економске* формације су релативно трајне целине друштвених односа условљених материјалним начином живота. Друштвено–економске формације не постоје у чистом облику. У њима увек постоје остаци старих и зачеци нових друштвено–економских формација. У зависности од карактера производних односа деле на: бескласне и класне.

Конкретни историјски облици друштвеног развитка од настанка друштва су: првобитна људска заједница, робовласништво, феудализам, капитализам и комунизам. У друштвено-економским формацијама постоје увек две основне класе које се налазе у сталном конфликту. Читава историја људског друштва је историја класне борбе.⁷⁴

После Марксове смрти развој марксистичке мисли иде у два правца:

1. ревизионистичко-догматски у оквиру кога разликујемо: вулгарно-економски детерминизам (нпр. код Бернштајна и Кауцког) и политички волунтаризам (нпр. код Стаљина) и
2. стваралачки марксизам код Лењина, Лукача, Корша; затим у оквиру Франкфуртске школе (Хоркхајмер, Адорно, Маркузе, Фром, ...) и у постмарксистичким учењима.⁷⁵

⁷⁴ О Марковом учењу видети и: Dž. Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, цит. изд., стр. 58–70.

⁷⁵ О неомарксизму видети: П. Хафнер, *Социолошке теорије*, цит. изд.

Колективно психолошке теорије спадају у групу психологистичких теорија у социологији уз индивидуално–психолошке и социјално–психолошке.⁷⁶ Међу најзначајније социологе колективно-психолошких теорија спадају Емил Диркем, Вилхелм Вунт и Гистав Лбон.

*Емил Диркем*⁷⁷ (1858–1917) сматра да друштвене појаве треба изучавати као *друштвене чињенице*, јер су оне облици колективног понашања и колективне свести. Диркем разликује психолошке и друштвене чињенице. По њему *психолошке чињенице* су унутрашње и за појединца нису принудне. Њих треба да изучавају психолози. *Друштвене чињенице*, које су предмет изучавања социологије, могу бити материјалне и нематеријалне и оне су за појединца спољне и принудне. Материјалне друштвене чињенице су опипљиве⁷⁸, а нематеријалне (нпр. норме и вредности) нису материјализоване у спољашњем свету, али су такође спољне и принудне⁷⁹. Друштвене чињенице по њему треба проучавати емпиријски.

Колективну свест чине веровања, колективни начини мишљења, колективне представе и колективна понашања: религија, моралне норме и правни прописи. Преносе се (путем културе) са генерације на генерацију. Колективна свест се може на почетку доживети као принуда, у односу на појединачну свест. Касније, захваљујући васпитању (социјализацији), постаје саставни део свести појединца.

У структури друштва разликује пет елемената: *морфолошку базу друштва, друштвене институције, друштвене симболе, колективни идеал и колективну свест*. По његовој теорији, пресудну улогу има први елемент. Морфолошка структура друштва условљена је поделом рада и колективном свешћу које чине основу солидарности.

Солидарност (механичка и органска) и подела рада су основ за разликовање два типа друштва: архаичног и модерног, односно „друштва механичке солидарности“ и „друштва органске солидарности“. У друштву механичке солидарности постоји проста

⁷⁶ П. Ј. Хафнер, С. Мишић, цит. дело, стр. 103–112.

⁷⁷ Најзначајнија дела Емила Диркема су: *О подели друштвеног рада, Правила социолошког метода, Самоубиство, Основни облици религијског живота*.

⁷⁸ Ричер наводи као пример материјалних друштвених чињеница амфитеатар у коме можемо опипати зидове, клупе, таблу ... који је за појединца спољашњи и принудни. Подстицајно делује на студенте и наставнике (нпр. студенте да пажљиво слушају, наставнике да се максимално залажу при излагању градива). Уједно нас спречава да радимо нешто друго док трају часови. (Dž. Ricer, *Savremene sociološke teorije i njeni klasični koreni*, cit. izd., str. 56)

⁷⁹ Норме и вредности нас спречавају да у амфитеатру радимо нешто друго док су предавања у току јер постоје широко прихваћена правила понашања у учионици. (Исто)

(неразвијена, природна) подела рада, и присутна је јака колективна свест. У друштву органске солидарности (модрна, индустријска друштва) присутна је развијена подела рада и специјализација посла, која повећава зависност између чланова друштва да би друштво функционисало, али слаби колективна свест. Узрок смене механичке солидарности, органском је *динамичка густина друштва и слабљење колективне свести*. Повећава се број припадника друштва, али и интеракција, међудејство и међуусловљеност између чланова друштва који обављају разноврсне послове због друштвене поделе рада. Уколико је више људи у друштву, то повећава такмичење око ресурса, што доводи до сукоба и не reda. Развијена подела рада, доноси поделу одговорности у коришћењу ресурса, што даље условљава смањење сукоба и хармонизацију у друштву. У примитивним друштвима у којима влада механичка солидарност, колективне представе и свест су под утицајем религије, важне су за појединца, те појединац и поступа у складу са њом. У друштвима са органском солидарношћу већини људи није стало до ње, нити има тако велику контролну улогу. На основу трансформације правног система може да се утврди прелазак из једног облика друштва у други. У друштвима механичке солидарности је јака колективна свест и доминира *кривично право* – оштре, рестриктивне казне (нпр. одсецање дела тела-руке због крађе). У друштвима органске солидарности где је слаба колективна свест доминира *реститутивно право* – захтева се да се појединци држе закона и надокнаде штету за непридржавање (уместо одсецања дела тела за крађу).

Диркем је посебну пажњу посветио разматрању проблема у друштвима са органском солидарношћу. Један од њих је *аномија*, коју сматра патолошком појавом. До ње долази у модерним друштвима јер слаби колективна свест. Ово стање подразумева ситуације у којима појединац не зна шта се од њега очекује, те се као такав суочава са низом дилема.⁸⁰

У својим делима посебну пажњу посвећује васпитању и социјализацији личности, социолошким процавањем самоубиства као последици мањка интегрисаности/солидарности у друштву, социолошким процавањем религије, социолошким процавањем образовања.

⁸⁰ Видети више: Dž. Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, цит. изд., стр. 49–58.

Теорију социјалне акције⁸¹ развио је *Макс Вебер* (1864–1920), а као метод у социологији потенцира метод разумевања.⁸² Друштвене појаве су по њему духовне природе. Задатак социологије је разумевање друштвеног делања које представља друштвени однос међу особама. По њему делање је последица свесне намере, а понашање настаје без претходног размишљања. Социологија треба да се бави правилностима у делању двоје или више појединаца. Треба да разуме и тумачи друштвено делање и објасни оно што је узрочно у његовом току и његовим последицама.

Друштво посматра као мноштво друштвених делања. При том, разликује друштвено делање од понашања. Понашање је радња која се одвија без претходног размишљања. *Делање* је понашање које има неко значење за појединца, понашање коме људи придају неко значење и смисао. Разликује четири врсте делања: 1. афективно делање – узроковано емоцијама; 2. традиционално делање – делање по навици, у складу са обичајима;⁸³ 3. вредносно–рационално делање – делање када актер бира најпогодније средство за остваривање циља ослањајући се на вредносни систем⁸⁴ и 4. циљно–рационално – када актер тежи остварењу циља, али делање није одређено вредносним системом, већ перцепцијом окружења. За њега су посебно значајна рационална делања која су последица прихватања етичких начела и одговорности (вредносно-рационално делање) и која су заснована на остваривању циља социјалне акције. Како је стварао на крају 19-ог и почетком 20-ог века, сматра да је у друштву у коме живи (капитализам) доминантно рационално делање које доприноси остваривању циљева унапред одређеним/предвиђеним средствима у економској сфери, државној администрацији, школству, политици, науци.

Наводи и четири типологија рационалности:

1. Практична рационалност – оно што свакодневно предузимамо да би стигли до циља
2. Теоријска рационалност – способност да се реалност спозна когнитивно, тј.

⁸¹ Неки аутори сматрају да и његова теорија припада тзв. класичним социолошким теоријама (нпр. Ризер), док други његову теорију сврставају у савремене теорије и то у бихејвиористичке (нпр. Хавнер).

⁸² Најпознатија Веберова дела су: *Привреда и друштво*, *Протестантска етика и дух капитализма*, *Привреда и друштво* и *Методологија друштвених наука*.

⁸³ Афективно и традиционално делање су делања у којима није укључена рационалност. То је делање које је последица емоција (учините нешто када сте бесни) или учините нешто што је опште прихваћено у друштву (крштење детета).

⁸⁴ У ову групу делања спадају нпр. одређени ритуали припадника неког култа који не морају да буду најбољи, али су рационални са становишта вредносног система тог култа.

рационално разумевање света

3. Вредносна рационалност – избор најпогоднијег делања заснива се на вишим вредностима, не свакодневним искуствима
4. Формална рационалност – избор најпогоднијег делања заснива се на правилима, прописима и законима.

За разлику од Маркса, Вебер је детаљније изучавао и утицај идеја на економски живот. У студији *Протестантска етика и дух капитализма*, у којој највише долази до изражаја Веберов психологизам и културализам, разматра утицај религиозних идеја на економију, односно развој капитализма. Вебер у овом раду истражује узроке који доприносе прогресивном развоју институција унутар Западне цивилизације, стављајући тежиште на принцип рационалности, односно формалну рационалност која се испољава кроз бирократске структуре.

Рационализација Запада, тј. привредног система је последица инсистирања на стварима које могу да се мере. Одлучујућу улогу за успон капитализма је имао протестантизам који проповеда марљивост, штедљивост, избегавање порока и слично. Протестантизам по Веберу подстиче развој западног капитализма (дух капитализма), стандардизацију производње и даљу специјализацију у подели рада. Протестантску етику повезао са духом капитализма, јер дух капитализма подразумева: тежњу за профитом, штедљивост, тачност и честитост.

Вебер се бавио и класном структуром капитализма. Класну припадност повезује са економском основом и положајем у тржишној привреди који заузимају друштвене групе. У класној структури капитализма утврдио је постојање четири класе: сопственичка горња класа, бели оковратници (без својине), ситна буржоазија и класа мануелних радника.

Посебно је значајно његово учење о бирократизацији друштва. Мишљења је да институције модерног индустријског друштва (држава, школство, ...) захтевају развој рационалне бирократске администрације. Главна обележја су: „1. Чиновници су лично слободни, али се покоравају објективним службеним дужностима. 2. Они се постављају (а не бирају) по строго утврђеној хијерархији са строго одређеним компетенцијама. 3. Свака служба има обавезу и овлашћење да извршава своје дужности, као и средства принуде помоћу којих може да изврши своје обавезе. 4. Сваки службеник има квалификације које се проверавају испитом и доказују дипломама. 5. Чиновници се

односе према својој служби као према једином и главном занимању. 6. У свом раду, службеници имају средства за управљање, али их не поседују. 7. Службеник не може присвојити службену позицију. 8. Највећи број правила којима се регулише бирократски апарат (одлуке, правила, норме) у писаном су облику.⁸⁵

Рационализација Запада је основ Веберовог учења која се уочава и у политици, посебно у домену власти. Разликује традиционалну власт, харизматску власт и рационално легалну власт. Прва се заснива на схватању да су неки овлашћени да владају, друга на веровању у светост, храброст и добар карактер вође, а трећа да се до положаја/власти дошло уз придржавање правила и прописа.⁸⁶

Функционализам је теорија која је од 50-тих година 20-ог века једна од водећих теоријских и методолошких праваца на Западу. Њена појава условљена је друштвено–економским приликама после Другог светског рата у време успона капитализма. У тумачењу друштва полазе од начела одржавања постојећег друштвеног система, што значи да су поједине друштвене појаве подређене централној функционалној улози одржања функционалне равнотеже друштвеног система.

Основу функционализма чине начела о одржавању постојећег друштвеног система. Полазни принципи функционалистичке/их теорије/а су: принцип функционалног јединства, принцип универзалности, принцип нужности и принцип динамичке равнотеже. Заправо срж ове теорије чини идеја о друштву као органској целини складно повезаних делова. Сваки део друштва је нужан део целине и има позитивну функцију у оквиру укупног система. Нарушавање хармоничног стања социјалног система је непожељна патолошка појава и зато сваки друштвени систем има уграђене механизме који га одржавају у равнотежи, јер друштвени систем је савршен.

Талкот Парсонс⁸⁷ (1902–1972) је увео структурално функционалистичко тумачење друштва у социолошку теорију. Његова теорија заснива се на детерминизму општег вредносног система друштва. Овај систем утиче на вредносну оријентацију и понашање појединаца.

Четири функционална императива друштвених система (**АПИЛ**) су: адаптација, постизање циља, интеграција и латенција који омогућавају функционисање друштвеног

⁸⁵ Dž. Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, цит. изд., стр. 83.

⁸⁶ О учењу Макса Вебера видети шире: Dž. Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, цит. изд., стр. 70-86.

⁸⁷ Најзначајнија дела: *Друштвени систем*, *Систем модерних друштава* и *Структура друштвене акције*.

система. Систем мора успешно да савлађује спољашње притиске, мора да се адаптира на окружење и да окружење прилагођава својим потребама, што омогућава *адаптација*. Систем мора да дефинише и оствари своје основне циљеве (*постизање циља*), који не смеју да се сведу на преживљавање система, већ обухватају и унапређивање и развој. Систем мора да регулише односе између својих елемената (*интеграција*) и да кроз интеграцију управља међусобним односима преостала три императива. Последњи императив (*латенција*) мора да осигура, одржи и мотивише појединце и културне обрасце који доприносе стабилности система.⁸⁸ Ови императиви повезани су са четири система делања: бихејвиоралним системом, системом личности, социјалним системом и културним системом. Први систем је систем акције, прилагођавања спољашњем свету. Други омогућава постизање циља. Трећи има функцију интеграције, а четврти функцију латенције.

Друштво је по Парсонсу релативно самодовољна заједница која омогућава задовољавање појединачних и заједничких потреба својим члановима. Схвата друштво као сложени систем који се састоји из четири подсистема: први подсистем чине институције чији је задатак да чувају *културни и вредносни систем*; други чине институције које се брину о *поштовању друштвених норми и правила*; трећи је политички подсистем који брине о *остваривању заједничког циља* и четврти подсистем обезбеђује *економску репродукцију друштва*.

Полазећи од социјалне стварности и хијерархијских односа у њој посебну пажњу посветио је структури поретка. Значајна улога у друштвеном систему припада појединцима који имају мноштво друштвених улога чији је циљ стабилност система. Важну улогу за стабилност система има социјализација, породично васпитање и друштвена контрола (правна принуда).

Друштво је по Парсонсу затворен и стабилан систем. У њему не долази до радикалних промена. Уколико до промена и долази узроке треба тражити у утицају других система вредности и у утицају споља. Факторе социјалне динамике налази у процесима акултурације и сукоба девијантних личности са друштвеним нормама. Односно, функционалисти сматрају да до промена у друштву не може да дође због супротности које постоје у њему самом, већ само под утицајем спољашњег вредносног

⁸⁸ Видети шире: Dž. Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, цит. изд., стр. 122-125.

система. Девијантне личности су личности које нису довољно адаптиране и интегрисане са друштвеном групом у постојећи нормативни поредак. Такве личности долазе у сукоб са правним, моралним и обичајним нормама због психичких промена, траума или због деловања процеса акултурације, прихватања или неприхватања утицаја других вредносних система.

Парсонс избегава појмове класа и класни односи. Уводи уместо њих појам друштвене стратификације и друштвене слојевитости. Сматра да друштвене неједнакости извиру из техничке организације друштва и улоге различитих друштвених слојева у очувању социјалне равнотеже. Слојеви имају различите друштвене улоге које се умножавају у индустријском друштву са развијеном поделом рада (организација рада, руковођење, управљање, извршавање). Улоге битно утичу на друштвени статус слоја који расте са одговорношћу у обављању функција.⁸⁹

Класичном функционализму упућени су бројни приговори: статичност теорије, елиминација конфликтних ситуација, затвореност друштвеног система, елиминација друштвених промена итд. Ове и многе друге приговоре покушала је да отклони неофункционалистичка теорија, чији су главни представници Роберт Мертон, Нејл Смелсер, Мерион Леви и др. Тако рецимо **Роберт Мертон** (1910–2003), насупрот Парсонсу који сматра патолошким свако понашање које није у сагласности са нормативним поретком друштва, доказује да свако патолошко понашање не утиче на рушење система. По Мертону се понашање злочинца и неконформисте битно разликују по мотивима и начину како се испољава несагласност са нормативним поретком, као и по циљевима којима се тежи. Злочинац кршењем норме настоји да прибави корист за себе, а неконформиста сматра да нормативни поредак треба учинити бољим и јавно делује у циљу општег добра. Тако да неконформиста заправо ради на усавршавању нормативног система.⁹⁰

Глобалистичке теорије полазе од човека као грађанина планете, тј. светске заједнице и потенцирају да одређени проблеми не могу да се реше на локалном нивоу. У такве проблеме спадају пре свега:

1. интерсоцијални проблеми: разоружање, мир, превладавање заосталости;

⁸⁹ Видети више: Dž. Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, цит. изд., стр. 122–139 и П. Хафнер, *Социолошке теорије*. Ниш: Економски факултет, 1997, стр. 148-152.

⁹⁰ Исто, стр. 139–147.

2. проблеми у односу човек-друштво: раст становништва
3. проблеми друштво-природа: исцрпљивање природних ресурса, исхране, нарушавања еколошке равнотеже.

Теорија **Имануела Волерстина**⁹¹ (1930–2019) спада у ред глобалистичких теорија. На учење Волерстина утицали су: марксизам, француска структурална историографија и историјска економија.

Основна категорија у истраживању друштва по Волерстину треба да буду економски ентитети чију основу чини подела рада. *Светски систем* је велики, трајан, релативно аутономан и временски и просторно, поделом рада омеђен ентитет, интегрисана мрежа економских, политичких и културних процеса, чија укупност одражава целовитост система. Они се састоје из различитих друштвених структура и друштвених група. „Светски систем је друштвени систем са границама, структурама, групацијама, правилима и законитостима. Он поседује карактеристике организма јер има свој животни распон у којем се његове карактеристике мењају у неким погледима и остају стабилне у другима.“⁹²

Анализирајући настанак и развој капитализма од 16. века до данас, сматра да су до сада у историји људске цивилизације постојале само две врсте светских система:

1. *светске империје* које су засноване на политичкој и војној доминацији, без јединственог политичког система и

2. *модерна капиталистичка светска економија/привреда* која се заснива на подели рада и економској доминацији. Границе светске привреде не обухватају само један политички систем већ много њих. Величина светске привреде је производ технологије и могућности транспорта и комуникације унутар њених граница, а како ти фактори стално мењају границе светске привреде су увек нестабилне.

Капиталистички светски систем је стабилнији од светске империје, јер обухвата више држава, има уграђен процес економске стабилизације. На основу тога он разликује у структури овог система: *светски центар* – који доминира светском економијом и експлоатише остатак система; *периферију* – коју чине територије које обезбеђују сировине центру и које овај експлоатише и *полупериферије* – које су између

⁹¹ Најзначајнија дела: *Модерни светски систем, Капиталистичка светска привреда, Капитализам–историјски систем.*

⁹² Immanuel Wallerstaine, *Suvremeni svijetski system*. Zagreb: CEKADE, стр. 261.

експлоататора и експлоатисаних.

Елементи светске капиталистичке привреде су подела рада и размена, а неразвијеност је последица неједнаке размене рада и експлоатације која траје већ 4. века. Средиште његовог учења о светском ситему чини следећих осам постулата:

1. свет је јединствена и противуречна целина чију основу чини подела рада и закон међузависности;
2. социјално структурирање и просторна сегрегација су израз међународне класне поделе рада;
3. свака друштвена промена не значи стварни напредак човечанства;
4. развој капитализма није нужно један бољи свет;
5. научно–технолошка револуција сама по себи не води у прогрес;
6. светски капиталистички систем налази се у кризи, а око 2050. године треба да пређе у нову врсту историјског система;
7. у друштву постоје транзициони (прелазни) периоди, са неизвесним крајем. Нико не гарантује да ће потоња фаза бити прогресивнија од претходне;
8. насупрот комунизму, који је утопија, социјализам – посткапитализам је остварљив историјски систем. Он „повећава владавину људи над сопственим животом (демократија) и ослобађа стваралаштво“.⁹³

Волерстин потенцира експлоататорску суштину капитализма и жељу власника да увећају профит. Сматра да је капитализам довео до:

- апсолутног осиромашења пролетеријата у периферним и полупериферним зонама;
- произвео облике расне, етничке, полне и класне сегрегације и
- довео до ширења феномена социјалне патологије.

Полазећи од противуречности савременог капитализма овај теоретичар указује на облике савремених класних и друштвених борби и улогу старих и нових друштвених покрета. Заговара потребу и могућност уједињавања старих и нових друштвених покрета, радничких, национално-ослободилачких и нових друштвених покрета.

Предвидео је појаву трећег светског система – **социјалистичке светске владе**, која би требала да integriше политичку и економску сферу.

⁹³ Видети и: П. Ј. Хафнер, С. Мишић, цит. дело, стр. 159–160.

Теорија о сукобу цивилизација има дугу традицију. Захваљујући *Самјуелу Хантингтону* (1927–2008)⁹⁴ добија на значају. Хантингтон разликује *седам или осам цивилизација*: синичку (кинеску), јапанску (која може бити у комбинацији са синичком далекоисточна), хинду, исламску, православну, западноевропску, северноамеричку и афричку (могућа).⁹⁵ Разликују се по филозофским претпоставкама, основним вредностима, друштвеним односима, обичајима, погледом на свет. За цивилизације су карактеристичне заједничке карактеристике и неподударају се са државним границама. Односи међу цивилизацијама су се мењали. До 1500. године биле су просторно и временски одвојене, додиром готово да није било. Од 1500. до краја Другог светског рата присутна је једносмерна доминација западне цивилизације. Трећа фаза је фаза у којој су постојали превасходно сукоби између капиталистичких и комунистичких идеја. Пад Берлинског зида 1989. године означио је пад комунизма, окончан је хладни рат, а сукоби се по њему са политичко-економске сфере и идеолошке сфере пребацују на културну сферу.

По њему *21. век биће век сукоба култура и цивилизација* (ислам, православље, католичанство), односно културних идентитета, а не капитализма и социјализма. Сукоб међу цивилизацијама замениће идеолошке и друге облике сукоба. У 21. веку доћи ће до сукоба Запада и незападних цивилизација. „У овом новом свету најважнији и најопаснији сукоби неће бити сукоби између друштвених класа, богатих и сиромашних или других економски одређених група, него између људи који припадају различитим културним идентитетима. ... Оживљавање религије широм света појачава ове културне разлике.“⁹⁶

Судар цивилизација доминираће глобалном политиком. „Најзначајнији сукоби су они дуж неодговарајућих граница између цивилизација“ – пише Хантингтон. Највише сукоба биће дуж граница западне, кинеске и исламске цивилизације. Узрок ових сукоба је схватање Запада о универзалности њихове културе, жеља да буде прихваћена у свим цивилизацијама и слабљење утицаја Запада и јачање кинеске и јапанске цивилизације које почивају на колективизму, насупрот индивидуализму који доминира Западом. Јачање Јапана и Кине повезује са економским просперитетом, а исламске цивилизације

⁹⁴ Најпознатија књига *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*.

⁹⁵ Семјел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*. Подгорица и Бања Лука: ЦИД и Романов, 2000, стр. 48-51.

⁹⁶ Исто, стр. 28 и 29.

са демографским растом становништва и мобилизацијом популације. Разлог опадања моћи Запада и посебно Сједињених држава угрожава њихов мултицивизацијски и мултикултурални карактер.

Глобални рат је по њему невероватан, али не и немогућ. Он би обухватио муслимане на једној страни и немуслимане на другој. Тврди да свуда где живе једни до других муслимани и немуслимане могући су сукоби, јер су муслимани склони насиљу. У случају сукоба цивилизација Европа и Америка морају да се држе заједно.

Сукоби су могући и унутар једне цивилизације, а избегавање међуцивизацијских ратова захтева од најважнијих држава да се држе даље од сукоба у другим цивилизацијама. Ово је по Хантингтону неприхватљиво за САД.

С обзиром да паралелно егзистира више цивилизација услов мира у мултицивизацијском и мултиполарном свету је: уздржавање од мешања у сукобе у другим цивилизацијама и правило заједничког посредовања или преговора са циљем обуздавања или заустављања ратова због неодговарајућих граница између држава или група из других цивилизација.

Економско лидерство преузеће Азија, а демографска експлозија ће омогућити да до 2025. на свету буде више муслимана него хришћана. Зато, западњаци морају да схвате да њихова култура није универзална. Западне вође не треба да покушавају да преобликују друге цивилизације јер је то ван њихове моћи, него треба да сачувају, заштите и обнове квалитете Западне цивилизације. Зато је неопходна:

- већа политичка, војна и економска интеграција,
- да се у ЕУ укључе западне државе централне Европе,
- да се ограничи конвенционална и неконвенционална војна моћ исламских и сличних земаља,
- да се успори удаљавање Јапана од Запада у правцу прилагођавања Кини,
- да се прихвати Русија као најважнија земља православља и регионална сила,
- да се одржи западна технолошка и војна надмоћ у односу на друге цивилизације
- и да се призна да је мешање Запада у послове других цивилизација најопаснији извор нестабилности.

Теорија друштвених сукоба настала је половином 20-ог века. Најзначајнији представник је *Ралф Дарендорф*⁹⁷ (1929–2009).

Четири основна постулата његове теорије су: 1. свако друштво у сваком тренутку налази се у процесу промена; 2. у сваком делу друштва постоје неслога и сукоби; 3. многи друштвени елементи доприносе промени друштва и 4. моћ има пресудну улогу у одржавању друштвеног поретка.

У свом тумачењу друштва износи став о његовој двострукој природи. За друштво су карактеристични, са једне стране *конфликтни процеси*, који су узроковани индивидуалним и групним интересима, а са друге *процеси* чији је циљ *разрешавање конфликта*.⁹⁸

Према Дарендорфу за *опстанак* друштва важно је *присилно ограничавање*. Одређени положаји у друштву омогућавају власт и ауторитет над другима. Односно, власт припада положајима. Они који имају власт доминирају над онима који немају власт (над подређенима) зато што се то од њих очекује. *Сукоби у друштву су повезани са неједнаком расподелом власти*. Власт подразумева на једној страни надрђеност, а на другој подрђеност. Од надрђених се очекује да контролишу подрђене. Власт се односи на унапред одређена физичка и правна лица. Уколико подрђени не поштују власт примењују се негативне санкције. Власт није константна. Појединац који има власт – надрђен положај у једном окружењу, не мора нужно да је има у неком другом. Исто важи и за појединце који имају подрђени положај.

Друштво је сачињено од великог броја делова, које он назива *императивно координисана удружења*. У њима постоје хијерархија власти и супротстављени интереси. Пошто власт везује за положај, по Дарендорфу појединац у једном удружењу може да има власт, да буде надрђен, а у другом да буде подрђен. Услед различитих положаја у удружењу, могу се формирати групе са различитим супротстављеним интересима, који су повезани са положајем, а не са психолошким карактеристикама појединаца.

Дарендорф разликује латентне и манифестне интересе. *Латентни интереси* су интереси којих појединци нису свесни, али се понашају у складу са очекиваним

⁹⁷ Најзначајнија дела: *Ното sociologicus* и *Класе и класни сукоби у индустријском друштву*.

⁹⁸ О теорији Дарендорфа видети више: Ana Pažanin, „O sociologiji konflikta Ralfa Dahrendorfa ili o 'konfliktima u promjeni'“, *Politička misao*, vol. XLIII, br. 2, 2006, str. 139-158.

улогама у оквиру удружења. Када постану свесни тих интереса постају *манифестни*.

Он разликује три врсте група: *квазигрупе*, чије је обележје заједништво латентних интереса (којих чланови нису свесни), *интересне групе* имају заједнички интерес (манифестни интерес), структуру, организацију и чланство и *конфликтне групе* које учествују у конфликтима. У удружењима је константно присутан сукоб интереса, јер положај одређује њихово понашање.

Дарендорф разликује две основне групе конфликта: *ендогене* и *егзогене*, који се даље могу делити/разврставати. Посебно се бави ендегеним конфликтима. Говори о пет типова конфликта:

1. Конфликтима унутар и међу појединим социјалним улогама (нпр. конфликти између породичних и пословних улога);
2. Конфликти између појединих друштвених група;
3. Конфликти између интересних група и квазигрупа (нпр. учитељи и управа школе);
4. Конфликти међу организованим и неорганизованим групацијама које чине цело друштво (у смислу територијалног државног јединства);
5. Конфликти између великих јединица, у смислу међудржавних конфликта.

Насупрот овој, постоји и класификација која је усмерена на односе у рангу. Због неједнаке расподеле власти долази до сукоба између оних који имају власт и оних који су јој потчињени. Све сукобе у савременом друштву у зависности од носилаца конфликта дели на: *сукоб једнаког против једнаког* (конфликти између начелно једнаких противника), *сукоб надређеног против подређеног* (конфликти због релевантних правила) и *сукоб целине против дела целине* (конфликт између једног елемента и дела елемента).⁹⁹

Промене у друштву настају према Дарендорфу као последица настанка конфликтних група. Радикалне промене структуре настају када су ти сукоби интензивни. Када су сукоби праћени насиљем долази до изненадних промена.¹⁰⁰

У савременом капиталистичком друштву истиче две врсте сукоба: *индустријски* и *политички*. По његовом мишљењу класни сукоби неће нестати без обзира што је стандард радника већи и што се појављују менаџери уместо капиталиста у производњи.

⁹⁹ Видети: Ana Pažanin, „O sociologiji konflikta Ralfa Dahrendorfa ili o 'konfliktima u promjeni'“, str. 149-151.

¹⁰⁰ Видети више: Dž. Ricer, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, цит. изд., стр. 148–155.

Али ови индустријски конфликти су мање насилни него класни сукоби у ранијим друштвима. Индустријски класни интереси имају за циљ промену само индустријског, а не целокупног друштва. Што указује да припадност класи и политичкој странци нису идентични.

У свакој конфликтној ситуацији постоје заједнички интереси. Да би регулација била могућа, супротстављене стране треба да схвате да постоје правила игре која одређују и њихове односе и облике регулације. По њему постоје три облика решавања политичких конфликта: 1. преко институција (нпр. скупштине); 2. посредовање треће стране у решавању конфликта и 3. арбитража.

Теорија о ризичном друштву настала је у савременом тренутку. **Урлих Бек**¹⁰¹ (1944–2015) се сматра творцем теорије ризика која настаје у последњој деценији 20-ог века, када су интензивни процеси глобализације, али и глобални ризици. По њему 20. век обилује катастрофама. Патња, беда и насиље били су усмерени ка одређеним групама (Јевреји, жене, црнци, комунисти, ...), али је катастрофа у Чернобиљу то изменила. Показало се да опасност не познаје границе.¹⁰²

Ризици са којима се суочава савремена цивилизација последица су, по њему, научно – технолошког развоја у модерном индустријском друштву. „У развијеној модерни друштвену производњу *добара* систематски прати друштвена производња *ризика*.“¹⁰³ По њему, ризици су постојали и у прошлости, али постоји битна разлика између њих и данашњих. Данашњи се разликују „глобалношћу своје претње (људи, животиње и биљке) и својим *савременим* разлозима. То су ризици *модернизације*. Они су *паушални производ* машинерије индустријског напретка и *системски* се појачавају њеним даљим развојем.“¹⁰⁴ Ризици са којима се суочава савремени човек налазе се у техносфери, социосфери и екосфери. Они су повезани са предвиђањем и уништавањем. Још увек се нису догодила, али прете и могу да се догоде. „Центар свести о ризику не налази се у садашњости него у *будућности*“.¹⁰⁵ Указује да друштво са својим подсистемима није аутономно у односу на природу. Тако наводи да су еколошки

¹⁰¹ Најпознатије дела: *Ризично друштво: У сусрет новој модерни* и *Светско ризично друштво: У потрази за изгубљеном сигурношћу*.

¹⁰² Ulrich Bek, *Rizično društvo: U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić, 2001, str. 11.

¹⁰³ Исто, стр. 31.

¹⁰⁴ Исто, стр. 35.

¹⁰⁵ Исто, стр. 51.

проблеми друштвени проблеми, проблеми економског, културног и политчког устројства људи. „На крају XX века природа је друштво, а друштво је (такође) 'природа'“. ¹⁰⁶

Друштво ризика, с обзиром на процесе глобализације, је универзална појава. „Ризици у свом распрострањању показују један друштвени *ефекат бумеранга*: чак ни богати и моћни нису безбедни у односу на њих“. ¹⁰⁷ У свом другом капиталном делу *Светско ризично друштво: У потрази за изгубљеном сигурношћу* која је објављена 2007. године наводи: ризици имају разорну снагу рата, сви смо чланови светског друштва опасност, наука више не минимизује ризик, већ га чини колективно видљивим, поштравају се закони ради одбране од опасности, а сигурност постаје приватноекономско и јавно потрошно добро. ¹⁰⁸ Истовремено прави разлику између ризика и катастрофа. Ризици се тичу могућности будућих догађаја, а када се догоде постају катастрофе. С обзиром на догађаје од 11. септембра 2001. године наводи три глобална ризика са којима се сусрећемо: еколошки, финансијски и терористички. ¹⁰⁹

С обзиром на ризике са којима се суочавамо неопходно је друштвено управљање ризицима. Оно подразумева укључивање и институције цивилног друштва. Управљање ризицима свих врста, по њему мора да постане део развојних политика у савременом свету.

У својој теорији прави разлику између глобализма и глобалности. *Глобализам* критикује јер по овом гледишту светом доминира економија, капиталистичко светско тржиште и неолиберална економија. Екологија, политика, култура и цивилно друштво – редукују се на економску димензију, која се погрешно сагледава и повезује са светским тржиштем. Сматра да светско капиталистичко тржиште није отворено и не доприноси развоју свих, већ постоје и баријере у слободној трговини и постоје и економски губитници.

Глобалност подржава јер су затворени простори који се везују за нације илузорни, јер глобализација (транснационали актери) поткопава националне државе. Транснационални процеси не обухватају само економију, већ и екологију, политику,

¹⁰⁶ Исто, стр. 118.

¹⁰⁷ Исто, стр. 55.

¹⁰⁸ Ulrich Bek, *Svetsko rizično društvo: U potrazi za izgubljenom sigurnošću*. Novi Sad: Akademski knjiga, 2011, str. 23, 24.

¹⁰⁹ Исто, стр. 30.

културу, цивилно друштво. Локални догађаји утичу на читав свет.

Мада транснационални процеси нису ништа ново, они се разликују од глобалности која јесте нешто ново. Њен утицај на географски простор је много већи него раније. Утицај је стабилнији и постоје различити елементи глобалности.

Специфичности глобалности огледају се и у следећем:

- свакодневни живот и интеракције преко националних граница радикално се мењају
- јавља се самоопажанье транснационалности у областима као што су медији, потрошња и туризам
- заједница, рад и капитал све се мање везују за простор
- расте свест о глобалним еколошким опасностима и потреби да се нешто предузме
- у животима опажамо присуство транскултурних других
- глобална културна индустрија циркулише на невиђеном нивоу
- транснационални споразуми, актери и институције постају све бројнији и моћнији.

Зато Бек говори о „другој модерности“ у којој постоји денационализација и нада се настанку космополитске државе и политике.

ДРУШТВО И ДРУШТВЕНЕ ПОЈАВЕ

Социолошки појам друштва. Социологија као наука о најопштијим законитостима настанка, структуре и развоја људског друштва, настала је пре нешто мање од 200 година. Међутим, то не значи да не постоје покушаји објашњења друштва или бар неких друштвених појава раније. Без обзира што у историји социјалне мисли постоји много теорија различитог усмерења, *дефинисање друштва вршено је у свим социолошким теоријама*. Тумачења друштва разликују се по објашњењима шта је то специфично што разликује друштво у односу на природу и појединца. Ипак, сва она имају и заједничке карактеристике: сва тумачења полазе од става да друштво представља целину делова и да су ти делови међусобно повезани.

У оквиру *механицистичких теорија* о друштву, тачније у једној њеној варијанти - *теорији социјалног енергетизма* полази се од тумачења друштва и његове историје као облика претварања енергије сагласно закону термодинамике. *Вилхем Освалд* (1853–1932) сматра да се суштина друштвених појава огледа у трансформацији сирове природне енергије у друштвену, која је корисна за појединце и за друштво. Појединци се удружују у друштво и радом претварају сирову енергију у друштвено корисну.¹¹⁰

Биологистичке теорије настале су под утицајем открића ћелије и закона еволуције живих бића, па друштво посматрају као својеврстан живи организам, односно друштвену структуру, социјалну адаптацију, конфликте и развитак друштва посматрају у аналогiji са сличним процесима у природи, тј. друштвени живот објашњава се по начелу борбе за опстанак. *Херберт Спенсер* сматра да је друштво организам, тачније надорганизам.¹¹¹

Присталице *психологистичких теорија* људско друштво објашњавају психичким чиниоцима, при чему примат дају индивидуалној или колективној психи.¹¹² Тако Диркем тврди да се појединци повезују своја понашања на основу колективних представа, начина мишљења и понашања и тако образују друштво. Што значи да друштво није прост збир јединки, већ својеврстан колективитет у коме колективна свест има приоритет над индивидуалном свешћу.

¹¹⁰ О механицистичким теоријама видети: Д. Ж. Марковић, *Општа социологија*, цит. изд., стр.130–132.

¹¹¹ Исто, стр. 171.

¹¹² Исто.

Функционалистичке теорије друштво одређују као систем делујућих људских појединаца. *Талкот Парсонс* људско друштво дефинише као систем делујућих људских појединаца, а основу друштвеног система види у нормативној култури која се у савременим условима остварује преко установа.¹¹³

Марксистичка теорија у дефинисању друштва полази од процеса размене између човека и природе. По овој теорији човек је интегрални део природе, али својим радом он ствара услове своје егзистенције. Односно, друштво се дефинише као целокупност односа људи према природи и међусобно.¹¹⁴ Ово схватање полази од производних процеса па се може рећи да је материјалистичко; указује на целину односа те је и холистичко; и структуралистичко јер друштво сагледава кроз производне односе у оквиру којих разликују производне снаге и производне односе, као и односе људи према природи.

Реч друштво употребљава се за означавање појава које не постоје нигде другде осим у људском друштву, за нешто што се *разликује*, на једној страни, од онога што је *природна појава*, и на другој од онога што би се могло назвати личном, појединачном појавом, од појава које се дешавају, одигравају на или у појединцу.

Друштво је једна од речи са највише значења. Употребљава се: да би се њоме означио друштвени, тј. скупни живот више јединки, при чему разликујемо људско друштво од животињског и биљног друштва; да би се означила свака скупина односно заједница унутар људског друштва (појединачна друштва) и за означавање посебне врсте заједнице (нпр. трговачко друштво, студентско друштво ...).

Друштво се у социологији одређује у смислу његовог *појмовног разликовања од природе и појединца* и при том се врши *уопштавање онога што је заједничко* за сва конкретна друштва. Међутим, није могуће до краја одвојити друштво као специфичну појаву, јер, људско друштво је део природе и састављено је од појединаца.

Социологија у стварању општег појма друштва полази од проучавања конкретних друштава и друштвених појава изналазећи шта је у њима битно и заједничко, проучава законитости развитка посебних друштава и путем апстракције уочава законитости структуре и развитка људског друштва у најширем смислу, у смислу разликовања од природе и повезаности са њом.

¹¹³ Исто, стр. 172.

¹¹⁴ Исто, стр. 174, 175.

У *најширем* смислу, друштво се у смислу појмовног разликовања од природе дефинише као целокупност односа људи према природи и међусобно у којима се испољава тоталитет друштва као посебног феномена и остварују људи као слободна и стваралачка бића.¹¹⁵

У *ужем* смислу појам се користи за означавање *посебних друштава* која представљају *релативно трајне и самодоволне скупине људи у којима они радећи средствима за производњу обезбеђују услове своје материјалне егзистенције, ступајући међусобно у разноврсне односе у којима се испољава тоталитет њихове активности.*¹¹⁶

Без обзира у ком смислу се говори о друштву, можемо да разликујемо одређене елементе који га чине. Основни елементи људског друштва су: *људи – појединци; материјални предмети* (друштвени предмети), који се разликују од природних јер их је човек изградио (зграде, путеви, књиге) или прерадио и прилагодио природне елементе својим потребама (домаће животиње, биљке) и *људске радње* које могу бити: физичке (покрети, држање) или психичке (умне). Производ људских радњи су материјалне и духовне творевине.¹¹⁷

Настанак људског друштва. Људско друштво настало је као резултат дугог процеса развоја, многобројних еволутивних промена и постаје појава *sui generis*. Његов настанак повезан је са настанком човека. По широко прихваћеној Дарвиновој теорији, настанак човека везује се за животињски свет, посебну врсту човеколиких животиња – антропоидних мајмуна.

Поставља се питање: Шта је натерало антропоидне мајмуне да узму активан однос према природи? Трагајући за одговором дошло се до сазнања да је то потреба за храном. Наиме, сматра се да је због изобиља хране порастао број антропоидних мајмуна, што је уз непланско коришћење хране, довело до њеног нестанка на крунама дрвећа те су антропоидни мајмуни били приморани да је траже на земљи. Храна постаје разноврснија. Уз разноврснију биљну храну, почиње да се користи и месо у исхрани те су створени хемијски услови за претварање човеликог мајмуна у човека. У обезбеђивању хране човеколике животиње почињу да мењају начин кретања, да се

¹¹⁵ Исто, стр. 178.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Види и: Р. Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 137–139.

удружују (лове), предњи удови се све мање користе при кретању и долази до усправног хода. Стечене особине постају наследне, а временом рука постаје орган за рад и продукт рада.

Настанак човека и друштва представља један јединствени процес, настали су истовремено и између њих постоји нераскидива веза. Процес преображаја Дарвин тумачи борбом за опстанак и прилагођавање човека условима живота. Борба за опстанак натерала је човекове претке на заједништво те настају хорде. Лов је према мишљењу антрополога пак имао кључну улогу како у еволуцији човека, тако и у настанку првобитних облика друштва. Од посебног значаја је прерастање инстинктивних радњи у вољне.

У процесу настајања људског друштва и претварања човеколиког мајмуна у човека разликују се два стадијума биолошко очовечавање и друштвено очовечавање. *Биолошко очовечавање* је стадијум у коме се антропоидни мајмун ослобађа животињских особина. Долази до: усправног хода, при чему предњи удови попримају улогу човечијих руку; ширења лобање, развоја мозга и развоја свести. Ове промене међусобно су условљене. Рад је доприносио зближавању људи и јавља се потреба за комуникацијом. Захваљујући биолошким променама и овој потреби, грло човеколиког мајмуна постепено се преображавало и јавља се артикулисани говор. Са развојем мозга, постепено су се развијала и остала чула, тј. чулни органи. *Друштвено очовечавање* је стадијум у коме човеколика животиња постаје друштвено биће - може да живи и развија се једино у заједници са другим људима. Човеколика животиња путем рада обезбеђује свој опстанак и постаје активна у односу на природу: плански делује на њу и даје јој облике који могу да задовоље њене потребе.

У одређивању односа између човека/друштва и природе зато треба полазити од сазнања која указују да су човек и људско друштво настали из природе, али не из било ког дела, већ из њеног најразвијенијег дела – животињског света, тј. од антропидних мајмуна. Значи, људско друштво и човек представљају део природе, али се разликују од природе. Развијају се по законима природе, али и по законитостима које су само њима својствени.

Сличности између природе и друштва треба тражити у везама између појединих јединки живе природе, живих бића, а не у сличности организма. Међу јединкама постоје случајне, али и сталне и нужне везе. Везе се састоје у томе што јединке утичу

једне на другу, заједно врше поделу функција у односу на спољну природу и саме себе (подела рада, полне везе).

Сличности природних и људских друштава су велике:

- већина животиња (крда, јата, ...), као и људи живе у друштву (друштвеним групама);
- постоји развијена подела рада (пчеле, мрави, ...; подела рада присутна је и у људском друштву);
- извесна власт (вођа чопора; државни владар);
- извесна врста васпитања младих (да лове, лете ...; васпитање и социјализација потомства);
- неке врсте производње материјалних добара (гнезда, ...; материјалне али и духовне творевине које се понекад и материјализују);
- облици полног спаривања уз церемонију (јелени, ...; венчање);
- извесни знаци споразумевања (крици, ...; језик);
- борба.

По неким теоретичарима природна друштва су боље организована, влада боља дисциплина, има мање сукоба и нереда, јер је подела заснована на генетским, биолошким предиспозицијама јединки.

Без обзира на сличности, постоје и *битне разлике између природних друштава и људског друштва*. Разна посебна људска друштва налазе се на разним ступњевима удаљености од природе. Мање или више зависе од ње. Међутим, без обзира на степен развијености и повезаности са природом, постоје основне разлике између људског друштва и природних друштава.

Оно што разликује ова друштва је пре свега чињеница да људи поседују развијену *свест* и да се у људским друштвима *рад* јавља као *свесна делатност*. Осим свести и рада, а уско повезано са њима разлика је и у томе што људи користе *оруђа за рад* и стварају *културу*.

Разлика је у томе што људска делатност помоћу које се људи везују у друштво носи карактер свесне делатности. *Свест* је *differentia specifica* и разликује човека од животиње, људско друштво од животињског и још више од биљног.

Највећи део делатности човек врши свесно, поставља сврху, унапред замишља

стање које жели да оствари. Животиње то не раде. *Рад* омогућује човеку опстанак и представља друштвену појаву, јер се у процесу рада људи повезују међусобно, да би њихов рад имао успеха.

У животињском друштву нема свесно организованог рада. Радећи, животиње чине одређене телесне покрете који доводе до повољних последица за опстанак, али их чине несвесно. Животиње не делају целисходно, немају представу о циљу коме прилагођавају свој рад. Раде нагонски, инстинктивно. По правилу понављају увек исти покрет, иако он у измењеним условима нема смисла. Рад је код њих биолошка, природна, а не друштвена појава.

Ипак, и *животињски рад је удружен*, али се удруживање не заснива на свести и вољи већ на биолошком инстинкту. Подела рада је последица биолошких особина појединих јединки (пчела радилица, трутови, матица). Насупрот томе у људском друштву са развојем ишчезавају и последњи остаци природне поделе рада.

Разлика није апсолутна, јер и човек врши неке несвесне радње, а код животиња има зачетака свести.

Прављење и употреба оруђа за рад је следећа разлика. Оруђа за рад служе човеку за постизање одређене сврхе. Њима продужује и јача организам. Настала су као последица развијања свести, јер је човек увиђао узрочну везу између остварења циља и делатности. Производњом оруђа за рад човек је превазишао биолошки ступањ и његов даљи развој представља јединство његовог биолошког (природног) и друштвеног развоја. Код животиња оруђа уопште нема или су у несавршеном облику. Франклин: Човек је животиња која прави оруђа.

Човек је захваљујући свести створио низ творевина материјалне и духовне природе – *културу*. У животињском свету нема културе. Има неких материјалних творевина (гнезда) али су оне природне творевине које служе само једној генерацији. Постоје и зачеци духовних творевина, али су оне неразвијене: игре, споразумевање. Најзначајнија разлика између људског и животињског друштва је преношење културе које се врши путем васпитања.

Људско друштво је подложније *променама и развоју* у односу на животињско, јер се човек као друштвено биће мења брже. Променљивост људског друштва је последица чињенице да човек производи оруђа за рад којима утиче и прерађује природу, па ствара своју сопствену историју.

Поред наведеног тумачења односа природе и друштва, постоје и другачија. По једном од њих, с обзиром на повезаност човека/друштва и природе постоји апсолутна сличност између закона који владају у природи и друштву. По другом схватању, постоји квалитативна разлика између природе и друштва и не постоји било каква повезаност између њих, већ се друштво развија потпуно самостално, по својим сопственим законитостима од природе и са њом је у противуречности.¹¹⁸

Социолошки појам човека. Полазећи од става, да је један од основних елемената друштва човек/појединац, социологија настојећи да објасни људско друштво даје социолошки појам човека. У социолошком одређењу човека полази се од схватања човека као бића праксе, при чему се има у виду да је он/човек *биолошко* биће, *психичко* биће и *друштвено* биће.

Човек је *биолошко* биће јер се рађа, развија, множи и умире. Човек је *психичко* биће и има развијену свест. Човек је *друштвено* биће.

Имајући ово у виду човек са социолошког *становишта може да се одреди као биће које својим делатним односом према природи остварује стваралаштво као слободан субјект удружујући се са другим људима, живећи у друштвеним групама у којима остварује услове своје биолошке и друштвене егзистенције.*

Стваралаштво је особина која је својствена човеку. Захваљујући њој човек производи нешто ново, на основу претходне замисли. Заправо, свет вредности претвара у свет стварности. *Слобода* као особина човека неодвојива је од стваралаштва. Стваралаштво може да оствари само слободан субјект, а слобода се састоји у избору између више алтернатива. *Друштвеност* је особина која је најзначајнија за проучавање човека у социологији. Човеку је неопходно друштво других да би се испољио као човек.¹¹⁹

Однос између човека и друштва је сложен и произилази из чињенице да човек долази на свет са одређеним биолошким и психичким диспозицијама. Пре свега психолошке диспозиције могу тек у друштву да се развијају, а њиховим развојем индивидуа постаје личност.

Постоје разлике између индивидуе и личности. *Индивидуа* је појединачни

¹¹⁸ Види и: Д. Ж. Марковић, *Опита социологија*, цит. изд., стр. 179–182 и Р. Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 141–148.

¹¹⁹ Д. Ж. Марковић, *Опита социологија*, цит. изд., стр. 195.

представник биолошке врсте *homo sapiens* са биопсихолошким предиспозицијама које се могу развити у интеракцији са другим припадницима рода. *Личност* је индивидуа која у интеракцији са другима, узајамним деловањем организма и социјалне средине, развила следеће особине: *стваралачке способности* - способност да мења спољашњи свет и ствара; *социјалитет* - изражава укорененост у друштвеној заједници; *субјективитет* - изражава својеврсну индивидуалност и *интегритет* - поседује кохерентну организацију са психосоцијалним карактеристикама која му омогућава адекватно понашање у различитим ситуацијама.

С обзиром да појединци у друштву ступају у различите друштвене односе, карактер тих односа зависи од особина појединаца као личности, као што су: савест, карактер итд.

У друштву се врши трансформација биолошке индивидуе у личност – кроз процес *социјализације*. Овај процес обухвата утицаје друштва у циљу формирања личности која одговара потребама датог друштва. Уобичајно се говори о примарној и секундарној социјализацији. Примарни процес социјализације почиње у породици и захваљујући њој човек постаје чланом друштва. То је процес „у коме беспомоћно дете постепено постаје свесно себе формирајући се у личност која је стекла потребно знање и овладала вештинама потребним за сналажење у култури у којој је рођено“.¹²⁰ Секундарна социјализација се одвија кроз образовни процес и под утицајем разних формалиних и неформалних група, а крајњи циљ му је прихватање одређених норми понашања и усаглашавање личног понашања са прихваћеним нормама. Она већ социјализованог појединца „уводи у нове области друштвене стварности, као што су брак, родитељство, професија, политика, религија и сл.“¹²¹

Социјализација има три ступња: додир, међуутицај и усклађивање. *Додир* је најслабији ступањ социјализације који претходи формирању личности. *Међуутицај* је ступањ на коме после додир долази и до мењања, па самим тим и до зачетка формирања личности. *Усклађивање* су промене на личности које доводе до складног деловања више појединаца.

Поред социјализације у друштву се одвија још један процес – процес

¹²⁰ Entoni Gidens, *Sociologija*. Podgorica: CID i Banja Luka: Romanov, 2001, str. 32.

¹²¹ Smiljka Tomanović, *Socijalizacija*. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 526.

култивације. У односу на процес социјализације, култивација је шири појам подруштвљавања и састоји се у усвајању културних тековина. Као и код социјализације и код култивације постоје три фазе: *додир* са културном творевином, *разумевање* културне творевине и *њено усвајање*.¹²²

Личност се формира под утицајем друштвене средине, али формирана личност је способна за самоиницијативне акције у друштвеној стварности, при чему је изложена различитим подстицајима, те долази до промена саме личности и различитог понашања. Наиме, личност представља укупност посебних особина које утичу на понашање појединца, што значи да се у истој ситуацији свака личност понаша на одређен начин при чему бирају, као свесне јединке између више могућих понашања.

Понашања, деловања појединаца у друштву доводе до промена у њему, али понашања неких појединаца битно утичу на промене у конкретном друштву, или у друштву уопште. Појединци чије понашање и делатност има овакав значај, називају се велике личности.

Велике личности дубље сазнају појаве и збивања у друштву од просечних људи, уочавају тенденције промена, упорни су у исказивању и остваривању својих идеја, остале чланове друштва придобијају за своје идеје и за остваривање тих идеја, тако да деловање великих личности битно утиче на промене у друштву. Међутим, да би нека личност постала велика личност, неопходно је и постојање одређених историјских услова. Велике или историјске личности домет свог деловања остварују на глобалном нивоу или на нивоу народа и држава.¹²³

ДРУШТВЕНЕ ПОЈАВЕ

Општа социологија је најопштија теоријска наука о људском друштву која утврђује специфичност друштвених појава и њихове односе у структури друштвене реалности, откривајући социолошке законе о структури и развоју друштвених појава ужих структуралних целина и глобалног друштва.

Полазећи од схватања друштва као нечег различитог од природе и појединца и друштвене појаве које су елемент друштва треба разликовати од природних и индивидуалних појава.

Ипак, треба имати у виду да су у оквиру социолошких теорија присутна

¹²² Види и: П. Ј. Хафнер, цит. дело, стр. 166–168.

¹²³ Исто, стр. 168, 169.

различита схватања о односу природних и друштвених појава. У механицистичким теоријама, друштвене појаве се поистовећују са механичким појавама. По схватањима социолога овог усмерења између друштвених и природних појава нема квалитативних разлика. Друштвене појаве и развој друштва тумаче се аналогно закону молекуларне структуре, закону о одржању и претварању енергије или закону о равнотежи елемената у природи. По биологистичким теоријама друштвене појаве су аналогне биолошким појавама.

Постоје и различита схватања између друштвених и индивидуалних појава, која се у социологији могу сврстати у три групе. *Прву*, чине схватања по којима се друштвене појаве идентификују са индивидуалним и нема других осим индивидуалних појава. *Другу групу* чине схватања по којима се друштвене појаве разликују од индивидуалних, а настају као последица постојања колективне свести. По *трећој групи* схватања индивидуалне и друштвене појаве се међусобно прожимају.¹²⁴

Чини се прихватљиво треће схватање јер постоји повезаност и јединство између индивидуе и друштва. Зато се каже да су друштвене појаве индивидуалне и друштвене, али се не могу ни идентификовати, ни супротстављати.

Полазећи од оваквог схватања, да су индивидуалне и друштвене појаве различите али да се међусобно прожимају, *друштвене појаве могу да се дефинишу као повезано деловање људи које производи одређене промене којих не би било без деловања тог повезаног понашања.*¹²⁵ Друштвена појава је значи повезано деловање људи на природу, друштво и саме себе. Односно, друштвена појава је повезано деловање понашања појединаца или друштвених група, посредством кога се остварују одређене промене у природи, друштву или на појединцу, чија се понашања повезују.

Битни елементи друштвене појаве су:

- узајамна повезаност људских понашања
- деловање узајамно повезаног понашања и
- промене које настају деловањем узајамног понашања.

Овакво поимање друштвених појава доводи и до дефинисања друштва као скупа друштвених појава, односно као скупа свих повезаних деловања људи на природу, друштво и саме себе.

¹²⁴ О друштвеним појавама видети и: Р. Лукић, цит. дело, стр. 160–177.

¹²⁵ Д. Ж. Марковић, цит. дело, стр. 200.

Треба имати у виду да људи преко својих понашања и њиховог повезивања испољавају себе као личности. Зато постоји одређена повезаност између карактера друштвених појава и особина личности чија се понашања повезују.

У друштву постоје бројне друштвене појаве које се могу различито класификовати. Рецимо, могу се класификовати на појаве друштвене основе – појаве друштвене базе и појаве друштвене надградње, уколико се као основа класификације узме да структуру друштва чини економска основа и друштвена надградња. У материјалној производњи повезују се људи међусобно и са природом. Производ повезивања је материјалан, производња материјалних добара.¹²⁶ Појаве друштвене надградње зависе од друштвене основе. Тако у појаве друштвене надградње непосредно узроковане материјалном производњом убрајамо: својину, класе, слојеве, касте, сталеже, професије. У друштвену надградњу посредно узроковану материјалном производњом убрајамо: државу, право, политику и политичке партије. Ту спадају и митови, религија, филозофја, наука, идеологија, уметност, обичаји и морал – облици друштвене свести.

Ако се као критеријум класификације узме распрострањеност друштвених појава, могу се поделити на парцијалне и тоталне. Тоталне друштвене појаве су појаве које постоје у свим појединачним друштвима, нпр. материјална производња, породица, култура, итд. при чему имају различите облике и обележја. Парцијалне друштвене појаве су појаве које постоје само у појединачним друштвима.

Чини се најприхватљивија класификација друштвених појава на друштвене процесе и друштвене творевине. *Друштвени процеси* представљају повезано деловање људских понашања којима се производе промене којих не би било без деловања повезаних понашања. Они представљају први ступањ повезаног деловања људи у произвођењу неке последице, промене. Друштвеним процесима се у друштву производе промене којих не би било без деловања повезаних понашања. Понашања

¹²⁶ Неки социолози сматрају да материјална производња не подразумева само производњу материјалних предмета већ производњу људи. Овакав свој став образлажу чињеницом да и у производњи људи постоје односи, везе и повезано деловање две материје. У том контексту Керановић пише: „Тако у материјалној производњи, повезују се људи као материја и међу собом и с природом као материјом. У производњи људи повезују се такође два човека као материја, тј. као тела. Производ и једног и другог повезивања је материјалан; у производњи добијамо материјално добро, предмет, а у производњи људи човека као тело, као материју. Оба елемента чине основу друштва, управо зато што без њих нема људи, а без људи нема ни друштва, па, дакле, ни свих осталих друштвених појава, зато што одређују у извесној мери све остале друштвене појаве (Svetko Keranović, *Sociologija*. Beograd: Politehnička akademija, 1998, стр. 86).

која се повезују могу бити телесне и психичке радње, а исказују се у чињењу или уздржавању од њега. Без обзира да ли се повезују телесне или психичке радње и без обзира да ли се манифестују као иновација, прогрес, регрес, стагнација, интеграција, итд. *за друштвени процес је важно да једна радња изазива другу и повезују се, или да две радње делују повезано тако да производе нешто ново.*¹²⁷

Рад је најзначајнија друштвена појава. Имамо ли у виду класификацију друштвених појава на друштвене процесе и друштвене творевине, рад спада у друштвени процес. У вршењу радне активности људи повезују своје понашање и радом мењају природу и сами себе. Али, рад може да се одвија у оквиру различитих друштвених односа. Рад је делатност чији је циљ задовољавање људских потреба. За рад се каже да је он свесна, нужна, сврсисходна и целисходна делатност. Он је и организована људска делатност чији је садржај и карактер одређен степеном развоја средстава за рад и карактером друштвених односа у којима се човек испољава и остварује као генеричко биће, стварајући материјалне и духовне вредности које служе задовољавању битних друштвених потреба. Рад је свака делатност којом човек остварује услове егзистенције, а не само делатност у материјалној производњи. Условљен је: развојем средстава за рад и друштвеним односима. У радној делатности људи користе затечена средства за рад, развијају их и остављају будућим генерацијама и ступају у одређене односе, раде, размењују производе рада и радне делатности се сливају у јединствен рад.

За означавање друштвених процеса у социологији се често користи термин друштвени однос. Међутим, не може се ставити знак једнакости између ових појмова. Заправо, друштвени процеси могу да се одвијају у оквиру различитих друштвених односа. Они могу бити: појединачни-групни, трајни-пролазни, надређени-подређени, отворени-затворени итд. Такође могу бити односи: једнакости и неједнакости конкуренције и сарадње, хармонични и антагонистички, хумани и нехумани, производни и непроизводни, политички, идеолошки, образовни ...¹²⁸.

Рецимо рад као друштвени процес може да се одвија у оквиру различитих друштвених односа. Ти односи могу да буду експлоататорски и неексплоататорски/равноправни и неравноправни.

Најчешће се друштвени процеси сврставају у четири групе:

¹²⁷ Исто, стр. 203.

¹²⁸ Влајко Петковић, *Социологија*. Београд: Економски факултет, 1998, стр. 58.

1. вољне и стихијске (у зависности да ли настају или не вољом људи);
2. материјалне и духовне (у зависности да ли се повезују материјалне или духовне радње и да ли настају материјални или духовни производи);
3. сарадње и сукоба (први су израз солидарности, а други дивергентних интереса) и
4. стварања и разарања (процесима стварања настаје нешто ново, а процесима разарања се уништава нешто што је постојало).

Друштвене творевине су сложенији облици друштвених појава и резултат су друштвених процеса. Дакле, друштвене творевине су производ основних друштвених појава. Рад као основни друштвени процес за последицу има промене у природи и на самом човеку. Последице и промене овог друштвеног процеса на човека могу да буду позитивне (развијање способности за стваралачки рад), али и негативне (нарушавање његовог интегритета) што се испољава у повредама на раду и професионалним болестима.

Све друштвене творевине могу да се поделе на:

- сложене друштвене процесе, то су истоветни процеси који производе исту последицу (нпр. материјална производња и духовна култура)
- друштвене групе које представљају групе људи повезаних друштвеним процесима (нпр. масе, друштвене групе, друштвене заједнице).¹²⁹

¹²⁹ О друштвеним процесима и друштвеним творевинама видети и: Р. Лукић, цит. дело, стр. 178–199.

СТРУКТУРА ДРУШТВА

Појам друштвене структуре. Људско друштво представља оквир људског живота, односно укупност друштвених појава и друштвених односа у које људи ступају наспрам природе и међусобно. Све друштвене појаве су у међусобној повезаности и у свом јединству чине структуру друштва.

Појам *структура* води порекло из француског језика и користи се да би се њиме означио унутрашњи састав једне целине. Служи за означавање мање или више стабилне целине односа између елемената једне ствари или појаве. Полазећи од општег појма структура, у социологији се дефинише структура друштва.

Друштвена структура представља, мање или више, стабилну целину односа између елемената друштва. Овако одређена друштвена структура састоји се из:

1. елемената
2. њихових карактеристика и
3. односа којима су елементи повезани у релативно стабилну целину.

Имајући у виду да су људи основни елементи друштва, да друштвене појаве настају као последица њиховог повезаног понашања, као елементи друштвене структуре могу се навести:

- људи (са својим повезаним понашањима)
- друштвене творевине (групације и институције) и
- поједине средине које егзистирају као део друштва схваћеног као тоталитет.

Елементи друштвене структуре. Без обзира на различита гледишта која постоје у социологији, постоји сагласност о потреби разликовања структуре *глобалног друштвеног система*, од структуре *подсистема* у оквиру глобалног система.

Глобални друштвени систем представља релативно стабилну целину свих делатности и односа (група, слојева и установа) у којима постоје услови социјалне егзистенције људи. У оквиру њега (глобалног друштвеног система) разликују се подсистеми, од којих су неки већи а други мањи, тј. обухватају већа или мања подручја друштвеног живота. Постојање броја подсистема условљено је суштином глобалног друштвеног система.

У глобалном друштву схваћеном као функционално самосталној и релативно стабилно организованој целини друштвених делатности и друштвених односа, које има

производно-репродуктивну, организационо-регулативну и културно-духовну функцију, постоји пре свега привредни, политички и културни подсистем. С обзиром на просторну структуру у друштву постоје различити подсистеми у којима људи живе. Такви подсистеми се најопштије деле на градске и сеоске.¹³⁰

Према *марксистичкој теорији* у структури друштва могу се разликовати два елемента: прво, *материјална/економске основе*, тј. материјални елементи друштва без обзира да ли се јављају као природна средина, демографски фактори или производња средстава за живот и друго, елементи који су производ човека, друштва и људске свести, *друштвена надградња*.

Материјални елементи друштва представљају темељ друштва. То су елементи који улазе у подручје друштвене производње материјалних добара којима се омогућава индивидуална и друштвена егзистенција човека, јер се материјална производња дефинише као процес прилагођавања природе потребама човеку. Међутим, није важно само шта се производи, већ и у каквим су међусобним односима људи у процесу производње. Зато се у оквиру материјалних елемената друштва разликују два нераздвојно повезана елемента: *производне снаге* (или процеси производње) које изражавају однос човека према природи и *односи производње* који изражавају повезано понашање учесника у процесу производње. Ови елементи могу да се даље разлажу, а да при томе не изгубе своју функцију и идентитет.

Производне снаге се могу даље разложити на своје елементе: *материјалне чиниоце производње* (средства за рада и предмете рада који чине средства за производњу) и *субјективне чиниоце производње* (у које спада рад као свесна и сврсисходна делатност људи, тј. човек као субјективни фактор производних снага). Средства за рад (оруђа за рад) представљају део природе којима је човек својим радом дао такве облике да их може користити у даљем присвајању природе, као и природне силе које човек користи током рада. Помоћу средстава за рад људи прерађују и присвајају природу. Предмети рада су природне материје на које људи делују средствима за рада. Међутим, треба имати у виду да људи све чешће делују на производе свога рада, на производе који су претходном процесу рада изашли као производ. Трећи елемент производних снага су људи који у процес материјалне

¹³⁰ П. Ј. Хафнер, С. Мишић, цит. дело, стр. 177–179.

производње, процес рада, стављају своје способности и троше се физички и умно. Но да би човек могао да средствима за рад делује на предмете рада потребна су му одређена знања која се односе на конкретну производњу и одређена искуства. У том смислу се човек схвата као носилац радне способности. Производне снаге су одлучујући елемент материјалне производње. Развојем и употребом пре свега оруђа за рад врши се повезивање друштва са природом и остварује њихово јединство. Она се усавршавају под утицајем развоја науке и њене технолошке применљивости, чиме се мења и проширује обим деловања људи на природу, а самим тим и на предмете рада.

Производни односи су други елемент материјалне основе друштва. У процесу материјалне производње људи не стварају само материјална добра, већ стварају и друштвене односе у оквиру којих настају ова добра. Односи производње су односи у које људи ступају у економској области друштвеног живота, нужно и независно од своје воље. Производни односи су одређени степеном развоја производних снага и одређују све остале друштвене односе у друштву. Међутим, треба имати у виду да без обзира што су условљени развојем производних снага, могу повратно утицати на њих. У процесу материјалне производње људи ступају у већи број односа, али су основни производни, који су изражени у односима према средствима за производњу. Тај однос се одређује с обзиром на положај људи према средствима за производњу, тј. у виду располагања овим средствима. Ови односи могу бити равноправни и неравноправни. *Равноправне* односе имамо када је однос људи према средствима за производњу исти. Тада нема присвајања туђег вишка рада, па самим тим ни експлоатације. Такав случај имамо у првобитној људској заједници, а такав однос предвидели су и заговорници и визионари комунистичког друштва. *Неравноправи* односи постоје ако људи имају различит однос према средствима за производњу, односно ако имамо власнике и невластике средстава за производњу чиме се стварају услови за присвајање вишка производа. Односи производње су се мењали током развоја људског друштва зависно, пре свега, од степена развоја производних снага. Могу се поделити у две велике групе: у *класне* производне односе и *бескласне* производне односе.

Друштвена надградња је други елемент који разликујемо у глобалној друштвеној структури. Као и материјални елемент друштва, и овај елемент можемо даље да разлажемо, а да се не изгуби функција и идентитет. У оквиру друштвене надградње можемо да разликујемо два елемента: правно – политички и друштвену

свест.

*Правно – политичке елементе друштвене надградње чине: друштвене групе и друштвене норме, односно различити облици друштвеног живота (хорда, род, племе, народ, нација, човечанство, породица, држава, политичке партије, итд.) и друштвена правила којима се регулише живот у овим групама (друштвени прописи), али и однос човека према природи (техничка правила). Друштвена свест се одређује као одражај друштвеног бића у свести људи. Посебни облици друштвене свести су религија, филозофија, морал, уметност и наука.*¹³¹

Према *функционалистичком схватању друштвеног система* основни састојци друштва су „деперсонализоване улоге и положаји, а ови су уоквирени нормама и вредностима“.¹³² Друштвени систем Талкота Парсонса на глобалном нивоу састоји се из четири система: бихејвиоралног, система личности, социјалног система и културног система.

Социјални систем разматра на микронивоу. Он се састоји из четири система. *Привредни систем* има функцију прилагођавања околини кроз рад, производњу и расподелу чиме се друштво адаптира спољашњој средини и омогућава задовољавање потреба друштва. *Политички систем* има функцију остваривања циљева и мобилизацију појединаца и ресурса према жељеним циљевима. *Систем образовања* има функцију преношења културе, норми и вредности на појединце, или актере како он каже. *Друштвена заједница* има функцију координирања различитих елемената друштва.

Културни систем према овој теорији повезује разне елементе система, односно посредује између актера и омогућава интеграцију личности и социјалног система. Културу одређује као уређени систем симбола који се преноси се са једног на други систем.

Систем личности контролише социјални и културни систем. Пишући о систему личности указује да актери/појединци морају правилно да сагледају своје место у друштву и остварују улоге које имају.

Бихејвиорални систем има основу у генетским особинама, али је под снажним утицајем културног система.¹³³

¹³¹ Карл Маркс, *Прилог критици политичке економије*. Београд: БИГЗ, 1976.

¹³² Vladimir Milić, *Struktura, društvena*. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*,. cit. izd., str. 595.

¹³³ Georg Ritzre, *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Globus, str. 98, 99.

СТРАТИФИКАЦИЈА ДРУШТВА

Појам и различита тумачења друштвене стратификације. Друштвене неједнакости постоје у свим друштвима. Друштвена стратификација је облик друштвене неједнакости, те их треба разликовати. Друштвене неједнакости се у марксистичкој теорији тумаче класном поделом друштва, а у функционалистичкој, која уводи појам друштвене стратификације, слојевитошћу друштва.

Под друштвеном стратификацијом *Хараламбос* подразумева присуство друштвених скупова које су рангиране једна изнад друге. Ово рангирање зависи од моћи, угледа и богатства чланова групе који имају свест о заједничким интересима и идентитету.¹³⁴ Односно друштво је целина састављена из хијерархијских слојева (привилегованих и мање привилегованих), те се социјална стратификација „дефинише као структурална неједнакост између људи“.¹³⁵ Положај појединца у стратификованом систему утиче на сва подручја његовог живота, од шансе да преживи у току прве године живота и сачува здравље, преко шансе да се образује, до проналаска запослења. Односно утиче на његове животне шансе.

Када се говори о друштвеним неједнакостима наилази се на ставове да се оне темеље на биолошким неједнакостима/разликама. Међутим, ове биолошке неједнакости (боја коже, године старости, здравствено стање, карактерне особине) не би смеле да буду основа по којој појединац заузима одређено место/положај у друштву. Не улазећи у дубља разматрања о биолошкој утемељености друштвених неједнакости и система стратификације, чинимо кратак осврт на тумачење социјалне стратификације у неколико социолошких теорија.

Марксистичко тумачење друштвене стратификације. Према марксистичкој теорији друштво је у свом развоју прошло кроз четири фазе: примитивни комунизам који се везује за предцивилизацију и у коме нису постојале друштвене неједнакости, робовласничко друштво, феудално друштво и капиталистичко друштво. За разлику од примитивног комунизма у свим осталим фазама друштвеног развоја постоје социјалне неједнакости и разликују се две основне класе. Прву, подређену, најбројнију класу чинили су појединци који су представљали радну снагу и која је омогућавала

¹³⁴ Michael Haralambos, *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Globus, 1989, str. 36.

¹³⁵ Entoni Gidens, *Sociologija*, цит. изд., стр. 164.

производњу (робови, кметови, најамни радници). Другу, надређену класу чинили су малобројни појединци који нису били укључени у производњу (робовласници/господари, племићи/феудалци и капиталисти).

До неједнакости и стратификације, настанка класа, долази са поделом рада, настанком вишка вредности, трговине и приватне својине. Према утемељивачу ове теорије класе су велике групе људи које живе под сличним економским условима егзистенције, чији су начин живота, интереси и образовање различити од других група. Однос између класа је експлоататорски што доводи до класне борбе.

У друштву могу да се разликују основне и споредне класе. За разлику од основних класа, где су припадници власници средстава за производњу и никада не учествују у процесу производње или невласници, припадници споредних класа поседују средства за производњу и учествују у процесу производње.

Функционалистичко тумачење друштвене стратификације. Функционалисти системе стратификације везују за постојање опште прихваћених вредности. Стратификација је за теоретичаре овог правца неизбежна, јер се изводи из заједничких вредности, које су нужан део друштвене структуре. Појединци који су успешни у складу са општеприхваћеним вредностима биће високо рангирани. Како различита друштва имају различите системе вредности (у неким се рецимо цени храброст, у другима новац) различити су и начини долажења до високог положаја. Системи стратификације су оправдани јер почивају на општеприхваћеним вредностима. Захваљујући неједнакостима и друштвеној стратификацији припадници друштва успешно сарађују, те представљају интеграциону функцију. Што значи да је неизбежна и нужна.

У овој теорији, захваљујући Парсонсу не користи се термин класа, већ слој, те се не говори о класној стратификацији друштва, већ о слојевитости. Слој чини група људи која има исти друштвени статус и друштвену улогу. Слојеви се међусобно разликују по: величини богатства, друштвеној моћи и друштвеном угледу. Појединци се вреднују у складу са заједничким системом вредности. Они који су у потпуности прихватили вредносни систем, имају моћ да организују и координирају активности других, имају виши друштвени статус од осталих. Тако да у друштву можемо разликовати виши, средњи и нижи слој.

Теорија социјалне акције и друштвена стратификација. Према овој теорији, чији је најзначајнији представник Макс Вебер, класна стратификација везује се за тржишну привреду. Према њему класе су групе људи које имају сличан положај у тржишној привреди и добијају сличну економску награду. Захваљујући томе имају и сличне животне шансе. У капиталистичком друштву разликује четири класе. Поседничка горња класа, поседује средства за производњу, добија највише економске награде и има највеће животне шансе. Бели оковратници, немају средства за производњу, али поседују знања и вештине, а за своје услуге примају високе надокнаде. Ситна буржоазија, поседује нека мала средства за производњу, а класа мануелних радника их уопште не поседује.

Осим класне стратификације у друштву чију основу чине економски услови, Вебер разликује још два аспекта/основе стратификације: статусни и партијски/интересни. Статусна стратификација није нужно везана за економску, већ за социјално вредновање групација у једном друштвеном систему. Ово вредновање може бити позитивно или негативно. Рецимо у готово свим друштвима лекари уживају висок углед. Партије или интересне групе, такође могу утицати на стратификацију независно од класе и/или статуса.

Типови друштвене стратификације. Ентони Гиденс говори о четири система стратификације. *Робовски систем стратификације*, односно ропство, представља систем у коме је присутан екстремни облик неједнакости. У неким друштвима робови су били лишени скоро свих права. Правни услови мењали су се током времена: у античкој Атини осим физичког рада, ако су били писмени бавили су се и другим пословима, а у Риму су могли да се баве и трговином. У Јужној Америци искључиво су радили на плантажама. Постепено је као формална институција искорењено.¹³⁶ Међутим, чини се да стварно није искорењено, те се данас говори о савременом ропству. Оно данас подразумева поседовање или контролу одрасле особе или детета ускраћивањем слободе и искоришћавање ради зараде. У Извјештају Међународне организације рада и Агенције за миграције се наводи да је 2017. у неком облику ропства било 40 милиона људи у свету. Ради се о сексуалном ропству, радном ропству (принудни рад без надокнаде у условима опасним по живот, просјачење), али се ту

¹³⁶ E. Gidens, цит. дело, стр. 164, 165.

убраја и трговина људима и органима, стварање деце војника, присиљавање на брак итд. У савременом ропству највећи је удео жена и дјевојчица (29 милиона), две трећине.

Следећи систем стратификације чине *касте*. Кастински систем разликује се од региона до региона. Везује се углавном за културе индијског подконтинента.¹³⁷ Касте се припада по рођењу. Припадници касте врше сродна занимања која се породично наслеђују. Кастински систем је хијерархијски систем, при чему међу кастама постоји одбојност. Према француском социологу Буглеу касте онемогућавају било какву социјалну покретљивост. Представљају затворен систем у коме није дозвољено мешање између припадника касте, прелаз из ниже касте у вишу. Без обзира на индивидуални таленат, потенцијал и способност припадник касте не може да промени наслеђени положај током живота.¹³⁸

Сталезски систем стратификације се везује за феудализам. Генерално феудални сталежи састоје се из слојева са различитим обавезама: највишег који су чинили аристократија и господски слој (племство), свештенство и трећи сталеж коме су припадали зависни сељаци, кметови, слободни сељаци, занатлије, трговци.¹³⁹ Ови сталежи су се даље делили на више, средње и ниже групе, са различитим правима и привилегијама. За овај систем стратификације карактеристична је: правна привилегованост, наследност сталешких права, хијерархијска подређеност и надређеност, сталешка затвореност и сталешке титуле. За разлику од кастинског система стратификације где није било могуће мешање између касте и склапање бракова, у овом систему постојала је могућност мешовитих бракова.

Класна стратификација везује се за развој индустријског капиталистичког друштва и не треба да се меша са марксистичком теоријом класа. За разлику од претходна три типа стратификације, не заснива се на наслеђеној позицији и доста је

¹³⁷ У Индији су постојале 4 касте: брамани – свештеници и учитељи; кшатри – племство и ратници; вајшије – производно становништво и шудре – надничари и слуге. Постојале су и постоје тзв. парије које су биле изван кастинског система. Свака каста се даље дели на јатије, подкасте по занимању.

¹³⁸ Види и: Ivan Šijaković, Kasta. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 225.

¹³⁹ Број сталежа разликовао се од државе до државе. Нпр. у Француској су постојала три сталежа: свештенство (Први сталеж), племство (Други сталеж) и Трећи сталеж (сељаштво). У Енглеској се развио систем од два сталежа: племићки сталеж (племство и свештенство), простачки сталеж (грађани и сељаци). У Немачкој су постојала три сталежа: племство (кнезови и високо свештенство), витезови и грађани.

еластичнији. Социјална мобилност (кретање) је много чешће. Класе се разликују по свом положају на основу положаја на тржишту. Према Гиденсу у западним индустријским друштвима постоје четири класе. *Виша класа* контролише ресурсе, *средњој класи* припадају чиновници и професионалци, *радничку класу чине* мануелни радници, а *сељаштво* по њему постоји само у неким индустријским земљама.¹⁴⁰

У савременом капиталистичком друштву социолози стратификацију везују за занимање појединаца. На једној страни разликују стратификацију урбаних и руралних средина. Код урбаних, основни критеријуми стратификације су доходак, богатство и научно знање. Код руралних средина критеријуми стратификације су наслеђе, рођење и углед.

Западни социолози различито тумаче класну стратификацију капитализма. Рајт Милс¹⁴¹ говори о две класе: старој средњој класи (предузимачи и ситни сопственици) и новој средњој класи (бели оковратници, службеници и неманулени радници). Данијел Бел сматра да ће у савременом индустријском друштву постојати три класе: креативна елита научника; средња класа инжењера и професора; и техничари, средњошколци, студенти.¹⁴²

Социјална стратификација постојала је и постоји у социјалистичким и бившим социјалистичким земљама. Паркин је уочио да и у социјалистичким, као и у капиталистичким друштвима постоје разлике у награђивању по занимању, хијерархија угледа по занимању и нивоу стручности и квалификације. Најчешће се у стратификацији ових друштава разликују: радници (који су најбројнији), сељаштво, интелигенција, службеници (немануелни радници), бирократија, технократија, занатлије и ситносопственици. Поједини пољски социолози указивали су да постоји друштвена стратификација, али да нема сукоба између различитих слојева јер не постоји приватна својина над средствима за производњу. Више малобројна мањина не експлоатише већину, сви раде за добробит друштва. Међутим, постоје и гледишта која указују да се у овим друштвима појавила нова класа, „класа политичких бирократа“ која управља привредом, има велику моћ, привилегије и повластице. Све ово указује да постоје сличности, али и разлике у стратификацији друштва без обзира на друштвено-економски и политички систем.

¹⁴⁰ О стратификацији видети више: E. Gidens, цит. дело, стр. 164–167.

¹⁴¹ Rajt Mils, *Elita vlasti*. Beograd: Kultura, 1964.

¹⁴² Daniel Bell, *The Coming Of Postindustrial Society*. New York, 1974.

ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ДИНАМИКА ДРУШТВА

Различите социолошке теорије дају одговор на питање: Да ли постоји кретање у друштву и да ли могу да се утврде законитости тог кретања? У тумачењу су се искристалисала два става: први, друштво се креће, али због сложених околности које доводе до кретања немогуће је утврдити опште законе кретања и други, друштво се креће и могуће је утврдити опште законе кретања.

Лукић кретање друштва објашњава у ширем и у ужем смислу. При одређивању *ширег* појма полази од чињенице да друштво чине повезана понашања људи, при чему се они/људи понашају на један или други начин те тако долази до промена у друштвеним појавама, процесима и творевинама. У *ужем* смислу кретање одређује као мењање друштва, односно друштвених појава из којих се оно састоји.¹⁴³

Друштвена промена је разлика између два стања друштвене структуре. „Промене могу да буду: квантитативне (раст или опадање), квалитативне (развој, опадање или распадање), вредносне (напредак или назадовање), према средствима (насилне и мирне), према значају (корените, радикалне и небитне), према брзини (нагле и постепене), према организованости (планске и спонтане), према подручју одвијања (економске, политичке и културне)“.¹⁴⁴

Промене могу да буду еволутивне (споре, постепене, квантитативне) и револуционарне (брзе, корените промене, квалитативне промене у читавом друштву). До промена долази због развоја и нагомилавања квантитативних својстава неке појаве према еволуционистичким теоријама, због смене етапа/облика структуре у циклчним теоријама, односно због промена у неком делу друштва, те се оне шире на целину по дифузионистичким теоријама.

Осим промена у друштву долази и до извесних кретања.

Кретања у друштву одвијају се у: физичком–географском и социјалном простору. Када се говори о кретањима у *физичком–географском* простору мисли се пре свега на миграциона кретања. Миграције могу да буду присилне, добровољне и мешовите. Узроци ових миграционих кретања су различити, нпр. тражење запослења, неповољни услови живота и рада (економски фактори), репресивни политички системи (политички фактори), неповољни природни услови за живот (еколошки фактори) и сл.

¹⁴³ Р. Лукић, цит. дело, стр. 325.

¹⁴⁴ П. Ј. Хафнер, С. Мишић, цит. дело, стр. 189.

Економске миграције могу да се одвијају у оквиру једне државе или између држава. Када се говори о миграцијама унутар државе, оне могу да буду дневне, недељне, месечне или трајне у односу на место сталног боравка. Углавном се одвијају на релацији село–град. Дневне подразумевају свакодневни одлазак на посао и враћање у место сталног боравка (нпр. село). Недељне, подразумевају боравак у месту запослења током радне недеље и повратак за викенд у место сталног боравка. Месечне, подразумевају повратак у место сталног боравка једном месечно, а трајне, промену места сталног боравка. Када се ради о економским миграцијама између држава оне могу бити привремене или трајне. Ове миграције су карактеристичне за земље у којима постоје социјалне неједнакосту и отежано долажење до посла, укључујући и нашу. У послератном периоду био је карактеристичан у нас овај вид миграције становништва са нижим степеном образовања. Данас је изражена миграција високообразованих, те се говори о „одливу мозга“. Осим економских миграција на релацији држава-држава, постоје и политичке миграције, којима прибегавају противници политичких режима државе, уз тражење политичког азила у некој другој држави. Миграције становништва из једног дела државе у други, или из државе у државу последица су и ратних сукоба. Неповољни услови живота узроковани еколошким проблемима доводе такође до миграционих кретања у оквиру државе или између држава, те се говори о еколошким избеглицама или мигрантима. Примера ради климатске промене (суше или поплаве) негативно утичу на живот људи који зависе од земље, од пољопривредне производње, те они често напуштају своја места боравка.

Кретање у социјалном простору подразумева промену социјалног статуса појединца, друштвене групе или појединих социјалних категорија, с обзиром на положај који заузимају у друштву. У том смислу говори се о хоризонталној и вертикалној покретљивости.

Хоризонтална покретљивост обухвата кретања у оквиру исте класе или слоја уз промену нпр. радног места. Рецимо прелаз из једне индустријске гране у другу не подразумева промену друштвеног положаја. Узроци хоризонталне покретљивости су разноврсни: миграциона кретања, промена професионалне делатности, промене породичних односа, и друго.

Вертикална покретљивост подразумева промену статуса, прелаз из једног у други слој или класу. Појединац може да досегне виши, али и ниже статус. Вертикалну

покретљивост омогућавају: економски фактори (промене у својини, приходима и имовини), образовни фактори (промене у степену образовања, нивоу квалификације, промене у професионалној специјализацији, дошколовање и стицање нових квалификација). Такође вертикална покретљивост повезана је са друштвеном моћи и одлучивањем, породничном и етничком припадносћу, друштвеним и техничко-технолошким развитком, и другим факторима. Брза вертикална покретљивост наниже изазива несигурност, а навише аномију и маргиналност.

ДРУШТВЕНЕ ГРУПЕ

Појам и класификација друштвених група. Друштвене групе су део друштвене структуре. Чине их људи који су повезани заједничком делатношћу, потребама, интересима, пореклом, животом на одређеној територији, положајем који имају у друштву и који имају осећај припадности.¹⁴⁵

Друштвена група представља скуп мањег или већег броја људи који врше, ступајући у међусобне односе, делатност у циљу задовољавања одређених личних, групних и друштвених потреба.

Класификација друштвених група се врши на основу различитих критеријума. Према *организованости* друштвене групе се деле на: организоване и неорганизоване. На основу *потреба* које се задовољавају деле се на: билошке, економске, политичке и верске. У зависности *да ли се у друштвеној групи врше све друштвене функције* на датом ступњу развоја друштва или не, деле се на: глобалне и парцијалне.

Што је једно друштво развијеније, човек има разноврсније потребе те постоји већи број друштвених група, у које је човек укључен ради задовољавања личних и колективних потреба. Заправо, сваки човек припада већем броју друштвених група: нацији, породици, држави, радној групи ...

Глобалне друштвене групе. *Глобалне друштвене* групе су друштвене групе где се обавља процес свих животних делатности на датом ступњу развитка људског друштва. У глобалне друштвене групе убрајамо: хорду, род, племе (које постоје у предцивилизацији), народ (који се формира у робовласништву и феудализму), нације (које се формирају у капитализму) и човечанство (које се формира у савременом добу).¹⁴⁶

Хорда се јавља на нижем ступњу дивљаштва. У њој човек почиње друштвени живот и не постоји разлика између личног и друштвеног живота. Задатак јој је очување заједнице. Она је биолошка и економска заједница са ендогамним браком, сматра се да је владао промискуитет у којој су сви чланови једнаки у правима и обавезама. Хорду чини неколико десетина људи, мушкараца и жена свих генерација. Чланови се баве

¹⁴⁵ Milan Tripković, Grupa, društvena. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str.169, 170.

¹⁴⁶ О глобалним друштвеним групама видети и: Д. Ж. Марковић, *Општа социологија*, цит. изд., стр. 249–263.

ловом и риболовом. Постоји природна подела рада – према способностима сваког члана. Жене сакупљају плодове, одржавају ватру, чувају децу, праве склоништа од прућа, одећу од коже. Мушкарци се баве ловом, штите територију, израђују оруђа, прерађују камен, дрво, кости, праве копља, ножеве. Старци и деца сакупљају плодове. Расподела се врши према потребама. Територија је заједничка и бране је заједнички од упада других хорди. Однос између хорди углавном је непријатељски, уништавају се слабији и врши заплена оруђа и плодова. Чланови хорде били су међусобно равноправни и заједнички су доносили одлуке. Сви су били једнаки у сиромаштву и није било вишка вредности.

Род се јавља на вишем ступњу дивљаштва. Заснива се на производњи као економској основи и групном егзогамном браку. Чланови рода потичу од заједничког претка те се налазе у крвном сродству. Живе и раде заједно, имају заједничке обичаје, старешину, култ, гробље и заједно ратују. Род настаје сродничким односима и уводе се ограничења у погледу избора полног партнера. Забрањује се полно општење између браће и сестара истог рода. Полни односи су дозвољени између припадника различитих родова исте генерације. Родовске заједнице деле се на матријархалне и патријархалне. Развој производних снага доводи до другачије организације рада. Појединци или родови опредељују се за земљорадњу, сточарство, производњу предмета и долази до прве друштвене поделе рада, нових односа између родова – економских односа, јер долази до размене добара. Брачни односи чине основ економских и територијалних веза између родова.

Племи постоји у варварству. То је заједница у којој родови не губе индивидуалност, остају економске целине са обичајима и старешином. Удруживања у племи се врше на основу крвног сродства и територије. Мада родови имају самосталност, неки послови од значаја за цело племи преносе се на племенске органе: племенску скупштину, веће старешина, племенског војсковођу. Са развојем производних снага везе између родова постају чвршће, као и везивање за територију. Племена постају: чвршће економске, територијалне, политичке и сродничке заједнице у којима се негује племенска свест на основу крвне повезаности, моралних начела и религијских веровања. Уједињавањем при чему се губи индивидуалност настаје савез

племена.¹⁴⁷

Народ настаја као последица развоја производних снага, племенске организације и имовинске диференцијације између припадника родова и племена. Племена се удружују у савез племена као прелазни облик између племена и народа. Долази до распада родовског, бескласног друштва и настајања класног са новим облицима тоталних/глобалних друштвених група. Основ настанка народа је постојање крвно-сродничких веза, али и повезивање на основу територијалне припадности. Заправо успостављање *заједништва на основу територијалног принципа* је пресудно за настанак народа. Тако да се може рећи да су појаву народа омогућили друштвени услови: појава приватне својине, класна диференцијација и територијална повезаност етнички сродних група. Припаднике народа повезују идеје о заједничком пореклу (стварном или замишљеном), културном идентитету, као и представе о посебној домовини. Народ представља велику групу људи која настањује једну земљу, област или град. Народ се јавља у оквиру робовласништва и феудализма. Пут настанка народа разликује се на истоку и западу.

Источни пут настанка народа везује се за прелаз из првобитне људске заједнице у робовласништво. Тада су настали народи као што су Египћани, Грци, Римљани, Персијанци и Феничани. Међутим, ови народи нису настали од целокупног становништва територије, већ од робовласничке класе и слободних људи. Племенски савези се уједињују у вишу заједницу – народ – али он није идентичан са скупином која производи материјалне производе (робови не улазе у њу). Зато проф. Лукић тврди да су ово „шупљи народи“. Осим тога, ако се има у виду грчки народ, он се није ујединио у јединствену територијалну заједницу, већ у више друштвених заједница – полиса (нпр. Спарта, Атина). Западни пут настанка народа (словенских, романских и германских) је нешто другачији и везан је за прелаз првобитне заједнице у феудализам у коме су постојале две класе феудалци и кметови. У формирање народа учествовале су обе класе те се говори формирању потпуних народа.

Народ је заједница са приватно својинским и класним односима, заједничким етничким особинама, заједничким језиком и јединственом територијом. Поседовање заједничких етничких особина и језик са наречјима која настају из корена племенских

¹⁴⁷ Видети више: Д. Ж. Марковић, *Опита социологија*, цит. изд., стр. 249–254.

језика уз заједничку територију су обележја народа као јединствене целине.

Језик представља једну од основних карактеристика народа. Може се говорити о заједничком дијалекту, о заједничким коренима који омогућавају одређену комуникацију између различитих друштвених заједница тог периода. У оквиру народа не постоји јединствен језик ни између свих његових припадника. Наиме, припадници владајуће класе говоре једним, а експлоатисани другим језиком. У процесу обављања заједничких животних функција, долази и до размене искустава, до стварања *заједничких норми понашања, навика, морала* што такође представља једно од обележја народа.

Јединство и целовитост народа изражава се према другим друштвеним заједницама више него у унутрашњим односима: када се брине о територији и/или када владајућа класа покреће народ у освајачке походе са циљем економског и етничког подјармљивања других народа.

На неки начин народ чини прелаз из родовско-племенских у националне заједнице, те је он „нација у могућности”, која постаје стварност када се за то стекну услови.¹⁴⁸

Нације настају у време распада феудализма. Постоји више теорија о настанку нације при чему се наглашавају поједини фактори који су условили њен настанак: народни дух; прошлост народа; етничко порекло; порекло језика, религије, обичаја, навика, историјске судбине, закона; поспешивање капиталистичке производње; и теорије које узимају у обзир више елемената.

Чини се правилно сагледавање настанка нације кроз деловање више објективних и субјективних чинилаца. „Објективни елементи који одређују нацију су, особито, заједничка територија и национална држава, етничко сродство, језик и заједничка историја. Субјективни фактори су свест о припадности нацији, национални менталитет, религија, укратко, заједничка култура. Објективни чиниоци представљају неопходан али не и довољан услов за претварање једне групе у нацију. Без постојања заједничке територије, без постојања заједничке државе, бар у прошлости, у историјском сећању, без заједничког језика не може се створити ни свест о припадности истој заједници.”¹⁴⁹

Формирање нације се врши као процес у коме се врши економско,

¹⁴⁸ Miodrag Đorđević, *Sociologija*. Beograd: Naučna knjiga, 1992, стр. 94.

¹⁴⁹ Miroslav Pečujlić, *Savremena sociologija*. Beograd: NIU „Službeni list SFRJ”, 1991, стр. 219.

територијално и језичко уједињење ширег подручја које омогућује развој производних снага. Настанак буржоазија утиче заправо на укидање средњовековне расцепканости, изолованости и на буђење националне свести и осећања. Та настојања буржоазије се манифестују у тежњи за стварањем слободног тржишта, за његовим проширивањем, за шта је потребна слобода трговине, као и лична слобода најамног радника. Пошто се те тежње буржоазије поклапају са тежњом народа, буржоазија у том смислу постаје носилац националног уједињавања.

Формирање нације почело је у 17. и 18. веку у Француској, Енглеској и Шпанији, у земљама које су једнонационалне. Пошто нација настаје из народа следи да су оне чисте и хомогене, да у њима нема елемената других народа и раса. Међутим, америчка нација је настала из више народа.

Припадници нације имају:

- заједнички књижевни језик који настаје из народног и омогућује маси учешће у економском и културном животу;
- заједничке економске и политичке интересе;
- тежњу за сопственом државом;
- заједничку културу;
- посебну психичку конституцију и свест о припадности нацији (националну свест).

Национализам је појава која се јавља у време настанка нације. Углавном се појам користи да изрази негативан однос према другим нацијама. Међутим, национализам може и позитивно да се схвати и тада он означава родољубље и патриотизам, осећање и свест о националној припадности. Како Гиденс пише национализам подразумева не само негативан однос према другима, већ и „скуп веровања и симбола који изражава идентификацију са неком националном заједницом.“¹⁵⁰

Негативно схваћен национализам јавља се у више облика. *Шовинизам* подразумева величање своје нације у односу на друге и мржњу према њима. *Сепаратизам* изражава тежњу ка национално-етничким поделама и отцепљење од државе. Посебан облик сепаратизма је иредентизам по коме нације које живе на територијама других држава имају право да припоје те делове матици држави.

¹⁵⁰ E. Gidens, *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet, 2003, str. 713.

Етноцентризам ниподаштава остале нације, њихову културу, традицију, вредности, ствара страх од странаца и развија ксенофобију. *Ксенофобија* је облик националне мржње који се испољава кроз страх од „странаца”, припадника осталих националности који су дошли и населили се у дотичну земљу.¹⁵¹

*Човечанство*¹⁵² настаје на данашњем ступњу развоја људског друштва, јер национални оквири постају често недовољни да прате и поспешују развој, посебно у неким областима као што су техника и технологија (нуклеарна физика, електроника, комуникације, кибернетика ...) те је нужно стварање облика заједница/заједништва који ће омогућити даљи прогрес.

Остварени степен друштвене поделе рада доводи до тога да националне границе постају тесне, нације постају саме себи недовољне. Ствара се светско тржиште, у коме постоје и даље националне привреде, али само као део светске. Тако се губи оштра граница између националних економија. Бришу се и границе на духовном плану. Достигнућа у области науке, културе, уметности доприносе зближавању нација и њиховом интегрисању у светску општечовечанску заједницу. Приближавање нација једне другој никако не треба схватити као доминацију једне нације, већ напротив у оквиру човечанства треба неговати како свест о томе да су сви људи припадници једног рода и да живе на једној ограниченој територији – планети Земљи, тако и свест о припадности посебној нацији. Ово значи да неће доћи до једнообразности, већ да ће постојати неки заједнички елементи али и разноврсност.

Формирање човечанства представља повезивање народа и држава преко: економије; технологије и културе. То значи да на формирање човечанства утичу: 1. економски фактори: извоз капитала; 2. средства масовних комуникација: зближавају људе и доприносе формирању свести да конкретна друштва чине једну целину – људско друштво уопште – човечанство. Сматра се да ће човечанство све више представљати оквир савременог и будућег живљења на планети.

Парцијалне друштвене групе. Парцијалне друштвене групе егзистирају у оквиру глобалних друштвених група. Могу се поделити на групе: 1. које чине биолошко-економско јединство: породица; 2. које чине јединство економско-политичких односа и

¹⁵¹ О облицима национализма видете више: М. Вуковић и А. Вуковић, *Социологија*, цит. издање, стр. 173-176.

¹⁵² О човечанству видети и: П. Ј. Хафнер, С. Мишић, *Социологија*, цит. изд., стр. 272-276.

процеса: класе, касте,сталежи, слојеви; 3. у којима се одвијају политички процеси: држава и политичке странке и 4. у којима људи живе: село, град.

Породица¹⁵³ је историјски променљива друштвена група која почива на хетеросексуалним везама и систему сродничких односа. Као примарна друштвена група обезбеђује и развија социјалне и индивидуалне особине личности и обављање одређене економске делатности.

Породица има: биолошку, бисоцијалну, социјалну и економску основу. *Биолошки* карактер породице је једно од њених примарних обележја. Састоји се из две врсте односа: полних и репродуктивних. Оба извиру из биолошких потреба људи. Међутим, мада биолошке оне су ипак друштвено регулисане о чему сведоче антрополошка истраживања да су и у најпримитивнијим друштвима задовољавање сексуалног нагона и нагона за репродукцијом друштвено регулисани и санкционисани. Доказано је да је и код најпримитивнијег човека постојала забрана инцеста и егзогамије. У *биосоцијалну* основу убрајамо односе сродства. Под сродством подразумевамо историјски променљиве био-социјалне везе између одређених појединаца, који унутар одређеног типа породице чине његово чланство. Сродство може бити: биолошко (засновано на чисто биолошким чиниоцима, рађањем деце), адаптивно (настаје усвајањем деце, правним путем), тазбинско (настаје склапањем брака и обухвата сроднике оба брачна друга) и духовно - кумство (настаје путем обичаја и означава везу између младенаца или новорођенчета и лица које их венчава, односно даје име). *Социјална* основа породице поклапа се социјализаторском функцијом породице. У породици дете развија своје људске способности усвајањем социо-културног наслеђа, кроз интерперсоналне односе стиче друштвене обрасце понашања и развија своју животну оријентацију. *Економска* основа повезана је са произвођачко-потрошачком функцијом породице. У породици се увек бринуло о материјалним потребама чланова.

Као парцијална друштвена група породица има бројне *функције*, од којих су најважније: 1. емотивна, 2. задовољавање полног нагона, 3. репродуктивна; 4. економска; 5. пружања заштите; 6. васпитно-образовна и 7. социјализаторска. Прве три функције су тесно повезане. Емотивна функција је дуго била запостављана, а заснивање

¹⁵³ Видети шире: Anđelka Milić, *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja, 2007.

брака се сматрало обавезом. Друге две функције су се у почетку поклапале, те су се деца рађала стихијно као резултат задовољавања полног нагона. Данас је ситуација другачија, рађање се планира. Садржај економске функције се кроз историју мењао. Некада је породица била произвођачко-потрошачка јединица, а данас захваљујући процесима индустријализације и урбанизације је све више потрошачка. Заштитна функција се састоји у пружању заштите од различитих неугодности члановима породице. Број сродника се временом смањивао, а у савременим условима део заштите прелази на државу. Васпитање и образовање су одувек примарни задаци породице. Прва сазнања и моралне поуке стичу се у породици. Временом, држава преузима на себе делимично и васпитно образовну функцију. Социјализаторска функција прибиближава свога члана друштву.

Породица као парцијална друштвена група егзистира у конкретним друштвима и поред општих има и посебна обележја друштва у коме егзистира. У савременом друштву је и *правна установа* коју чине лица везана браком и сродством и чији су односи регулисани правним нормама. Односно породицу чине најмање два лица везана браком између којих постоје права и обавезе.

По *Луису Моргану* породица је у свом развоју прошла кроз 5 етапе:

1. промискуитет: на нижем ступњу дивљаштва, норме нису регулисале полни живот, а породични живот је идентичан са друштвеним;
2. породица крвног сродства: групни брак, а полно општење је дозвољено између припадника исте генерације;
3. породица пуналау: искључују се из полног општења најближи сродници по женској линији, ендогамија је замењена егзогамијом, постоји групни брак између исте генерације разних родова (група сестара једног рода су брачни партнери групи браће другог рода);
4. синдијазмичка породица: јавља се на граници дивљаштва и варварства, полно општење се своди на везу између мушкарца и жене уз право на полигамију мушкараца, после раскида деца припадају мајци, створени су услови за моногамију;
5. моногамна породица: чврста веза између једног мушкарца и једне жене.

У савременом свету нема јединственог типа породице. Индивидуална породица је најзаступљенија и она је друштвено и правно призната. Чине је: муж, жена, малолетна рођена или усвојена деца док не ступе у брак и док се економски не

осамостале. Као два типа индивидуалне породице најраспрострањенија је традиционална (патријархална) породица и савремена (демократска) породица.

Без обзира да ли се ради о традиционалној или савременој породици у савременим условима долази до смањења броја чланова; смањења броја функција и промена односа међу члановима породице. Као најзначајнији проблеми савремене породице могу се навести: сиромаштво и насиље у породици. *Сиромаштво*. Економска стање сваке породице условљава све остале њене функције у савременом друштву. Сиромаштво делује најмање двоструко негативно на породицу. Прво, породице нису у стању да буду сигурно и безбедно уточиште својих чланова, да задовоље њихове потребе и пружи гаранцију за њихове амбиције и жеље (добро образовање, квалитетну социјализацију, толеранцију и пријатељство), а често се и распадају због сиромаштва. Друго, не могу на време да се заснују нове породице и да обављају претпостављене и очекиване функције. *Насиље у породици*. Породице су угрожене насиљем како унутар самих породица, тако и насиљем у непосредном окружењу. Насилничко понашање се испољава од стране супружника међусобно (посебно мужа према жени), од стране родитеља према деци, као и од стране деце према родитељима. Висок степен насиља у породици има своје корене у фрустрацијама, страху, неизвесности и тешкоћама које поједини чланови доживљају у друштву и то преносе на породицу. Као најчешћи насилник означава се муж, односно отац у породици. Муж злоставља жену на различите начине: физичким насиљем (батине), сексуалним насиљем, уцењивањем, претњама, разним облицима вербалног насиља, ограничавањем и забранама кретања, ускраћивањем материјалних и финансијских средстава. Савремена истраживања указују на стални тренд раста породичног насиља чије су жртве деца. Насиље над децом у породици испољава се кроз све облике којима се нарушава интегритет детета и спречава његов нормалан развој: занемаривање и запостављање деце, ускраћена и недовољна љубав, сумњичење, неповерење, исмејавање, омаловажавање, застрашивање, затим физичко кажњавање (батине, затварање) и кроз сексуалну злоупотребу детета. У савременим условима у породичном насиљу све чешће сусрећемо облике насиље деце над родитељима. Распон насиља које чине деца над родитељима је веома широк. Од занемаривања и запостављања старих и немоћних родитеља, преко искориштавања њихове благонаклоности, финансијских средстава и материјалног богатства до монструозног

убиства.

Када се говори о савременој породици треба поменути и кохабитације (живот у заједници без формалног склапања брака) за коју неки теоретичари сматрају да представља „будућност“ брачних заједница и модалитет породичних односа. У овим заједницама партнери имају пуну слободу кретања (одласка, остајања, повратка), није формално-правно ограничена, заснива се на емотивној блискости или неком интересу дужег или краћег трајања. Када се говори о узроцима повећања кохабитационих заједница уочава се да су то: брз темпо промене услова и начина живота; осамостаљивање и самоосвешћење жена које више нису спремне да се подреде мужевљевом типу организације породице; борба за остварење бољег успеха у каријери и мушкарца и жене, скоро са подједнаким жаром и амбицијама; могућност чешће промене партнера за заједнички живот, као и могућност да се имају деца са различитим партнерима.¹⁵⁴

Осим кохабитације, Гиденс као алтернативе браку и породици наводи и породице хомосексуалаца и тежњу да се што дуже остане ван брака. Треба поменути да су бракови и породице које чине припадници истог пола у неким државама законима дозвољене.¹⁵⁵

Држава је историјска категорија. Није одувек постојала. Настаје са класном поделом друштва, тј. са распадом првобитне људске заједнице. „Сам постанак државе је признање да се друштво заплело у неразрешиву противречност са самим собом, да се поцепало на две непомирљиве супротности које је немоћно да савлада. А да се ове супротности, класе са супротним економским интересима, не би у јаловој борби исцрпљивале и себе и друштво, постала је неопходна сила која привидно стоји изнад друштва, која треба да ублажава конфликт, да подржи у оквиру граница ‚поретка‘, а та сила која је произишла из друштва, али која се ставља изнад њега и све више се отуђује од њега, јесте држава“.¹⁵⁶

Постоји више теорија о настанку државе. По *патријархалној* теорији држава настаје разграђавањем породице у насеобину, племе и државу. У држави монарх има неприкосновену власт. По представницима *органске* теорије држава је идентична са

¹⁵⁴ Ivan Šijaković, *Kuda ide savremena porodica*.

http://www.efbl.org/sija/tekstovi/kuda_ide_savremena_porodica.htm

¹⁵⁵ Entoni Gidens, *Sociologija*., цит. изд, стр. 121, 122.

¹⁵⁶ Fridrih Engels, *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, 1960, стр. 198-199.

посебним живим бићем, а воља државе изражава се кроз законе и правне прописе, при чему је влада идентична са мозгом живог организма, радници и сељаци са ногама и рукама, а саобраћај са нервима. По *теорији силе* држава настаје покораванњем једног племена од стране другог, при чему победничко постаје експлоататор и да би очували власт победници стварају државу. Представници *теорије друштвеног уговора* сматрају да држава настаје на бази добровољног међусобног договора људи на одређеној територији и људи у њој уживају једнака права. Заправо када стварају државу део својих права преносе на њу, а држава је у обавези да им обезбеди уживање оних права која нису пренели на њу. По *психолошким теоријама* људи се деле по психолошким особинама, једни су способни да владају а други да буду послушни и зато настаје држава. *Марксистичка теорија* полази од става да држава има класни карактер и представља организацију владајуће класе која располаже монополом физичког насиља, нарочитих одреда наоружаних људи који штите својину над средствима за производњу владајуће класе и њено право на присвајање вишка вредности. Поред поменутих постоји и низ других теорија о настанку државе.

Држава може да се дефинише као политичко–територијална организација друштва у којој се појављује друштво у свом организованом облику и која ради остваривања својих унутрашњих и спољашњих функција располаже монополом физичког насиља, односно органима који је спроводе. „Држава је политичка организација друштва јер је за управљање везана власт. Односно организована моћ спроведена најчешће на основу правних норми, што значи хијерархизована између оних који врше власт [...], те оних који не врше власт. [...] Држава је и територијална организација, јер власт има свој физички простор у којем се врши.“¹⁵⁷ Значи, постоје три основна структурна елемента сваке државе: 1. територија која је одређена границама до којих се простире државна власт, 2. становништво које насељава територију и 3. јавна власт која управља средствима која су правно прописана.

Три основне *унутрашње функције* су: а) законодавна, б) управна и в) судска. Законодавна функција огледа се кроз доношење правних прописа од стране скупштине, управна кроз надлежности владе и председника, а судска кроз праћење и санкционисање непоштовалаца правних прописа. Раздвајање ових функција има за циљ

¹⁵⁷ Vladimir Milić, *Država*. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 101, 102.

ограничавање самовоље онога ко је на власти. *Спољашње функције* обухватају заштиту територијалног интегритета и суверенитета. Ове две функције се сматрају интегративним, јер омогућавају живот у друштву.

Постоје различити типови држава: *по класној суштини* разликујемо: робовласничке, феудалне, буржоаске, пролетерске; *на основу организације врховне власти*, тј. *према облику владавине* разликујемо: републике у којима је шеф државе лице или колективни орган и оне могу бити са скупштинским системом и са председничким системом и монархије у којима се постаје шеф државе наслеђем и оне могу бити неограничене и ограничене; *по облику политичког режима* разликујемо: демократске у којима народ бира органе власти и аутократске државе у којима већина нема права а државни апарат може да се састоји и од једног човека; према односу локалних и централних органа власти разликујемо: федеративне, конфедеративне и унитарне државе.

У савременом друштву углавном можемо да разликујемо два типа државе: *недемократске* и *демократске*. У оквиру недемократских разликујемо *ауторитарне* и *тоталитарне*. Ауторитарне државе углавном имају неразвијену економску основу са слабије развијеном индустријом. То су економски слабије развијене и сиромашне државе у којима су чести социјални и национални сукоби. Овај тип државе најчешћи је у земљама „трећег света“ и био је присутан у државама тзв. „реал социјализма“. Тоталитарне државе су државе у којима је моћ у рукама једног човека и једне партије и у којима држава контролише све друштвене институције и облике друштвеног живота. У демократским државама постоји контрола друштва над државом, па разликујемо државе у којима је присутан *либерално-представнички тип демократије* где је присутна приватна својина, а слободно тржиште обезбеђује само по себи општи напредак друштва. Држава се не меша у економски живот. *Демократске државе благостања* су државе у којима постоји приватна и јавна својина, врши се прерасподела прихода из рада у корист сиромашних грађана при чему држава настоји да обезбеди пуну запосленост и минимум животног стандарда за све грађане. Подела власти на извршну, судску и законодавну је услов остваривања демократских односа, јер, у савременим друштвима становништво не учествује у власти непосредно, већ посредно - преко својих изабраних представника.

Политичке партије су добровољне, релативно трајне политичке организације чији је циљ преузимање или учешће у државној власти ради заштите и остваривања класних, групних интереса у оквиру једне идеолошке концепције о општој државној политици и заједничким интересима друштва.

Политичке партије у данашњем смислу речи настају са појавом формално правне једнакости људи, проширењем права гласа и са појавом парламентарне буржоаске демократије (у капитализму). Прве партије јављају се у Енглеској (торијевци – изражавају интересе конзервативних друштвених снага и виговци – изражавају интересе прогресивних друштвених снага).

Свака политичка партија има своју идеологију, свој програм, статут, и организациону структуру. *Идеологија* представља систем уверења, идеја и поставки о уређењу друштва и државе са становишта интереса одређених друштвених група. *Програм* садржи разраду идеологије и практичне мере које странка намерава да предузме у циљу страначких интереса. *Статутом* се регулишу права и обавезе чланова партије, а *организациона структура* се исказује кроз систем органа преко којих партије политички делују. У свакој партији постоји подела на: шири круг партијских припадника – симпатизера, партијски апарат и уже руководство (функционере). Милан Трипковић сматра да када се са социолошког становишта говори о политичким партијама, треба имати у виду и: мотиве оснивања и разлоге приступања њима; проблеме односа вођства и чланства, узроке унутарпартијских сукоба, њихов утицај на политички и друштвени живот, проблем финансирања, односе међу политичким партијама и слично.¹⁵⁸

Функције политичких партија огледају се у практичној борби за освајање власти и идеолошком осмишљавању борбе стварањем идеологије.

Политичке партије могу да се класификују на основу различитих критеријума. По *класном* критеријуму могу се поделити на буржоаске и радничке партије, по *масовности* на: масовне и кадровске; по *начину окупљања чланова* на: националне, конфесионалне, регионалне, а на основу односа између чланства и руководства деле се на: ауторитарне (строго централизоване) и демократске. Постоје и тзв. народне странке које настоје да придобију присталице из свих социјалних слојева тврдећи да заступају

¹⁵⁸ Milan Tripković, Partija, politička. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon.*, cit. izd., str. 376.

све њихове интересе, тј. заједничке интересе свих социјалних слојева.

Свака политичка странка има основу у неком од друштвених слојева, али због нехомогености слојева њихови интереси се изражавају кроз више партија.

Друштвени/социјални покрети нису исто што и политичке партије. *Социјални покрети* као феномен јављају се пре политичких партија. За разлику од политичких партија мање су формализовани, структурирани и разуђени, али су масовнији по снагама и снажнији по акцијама које покрећу и остварују у друштву. Јављају се у вереме кризних периода и изражавају интересе ширих слојева народа. Друштвеним покретом у најширем смислу, сматра се „колективна, јавна, добровољна, масовна, мање више спонтана акција људи која израста из незадовољених потреба, изражава одређене сукобе интереса, покреће решавање значајних друштвених питања и стреми ка мањим или већим друштвеним променама”.¹⁵⁹

Јавност у раду је једно од основних обележја друштвених покрета. Свакодневно, јавно промовишу своје идеје и утичу на јавно мњење о питању око кога су се окупили. Политичке партије насупрот њима углавном јавно иступају у предизборним кампањама, или уколико учествују у власти иступају у парламенту. Друштвени покрети *немају строгу организацију, дисциплину и начин приступања*. Често је довољно само прихватање циљева и учествовање у акцијама ради остваривања циљева. Насупрот томе приступ партијама је строго формализован, са јасном организацијом и хијерархијом. Друштвени покрет окупља чланство око неког одређеног проблема или групе проблема, па *често на адекватан начин не сагледавају целину друштвених односа*. Бљесну на друштвеној сцени када се појави неки проблем, да би са сцене нестали када се исти реши. За разлику од политичких партија, *покрети се не боре за освајање власти*, већ за друштвене промене. Мада су неки покрети у прошлости имали класну основу (нпр. раднички покрет), покрети од друге половине прошлог века нису класно детерминисани, већ их чине појединци, припадници различитих класа и слојева окупљени око одређеног питања. Може се рећи да су они *интернационални* и чак *трансационални*, јер се јављају у сваком друштву у коме се јавља исти проблем (пример је еколошки покрет).

Друштвени покрети јављају се у три таласа. *Први талас* чине покрети који су се

¹⁵⁹ Вукашин Павловић, Поредак и алтернатива, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 1-2, 1990, стр. 307.

залагали за грађанска права. Овај талас везује се за 18. век. *Други талас*, везује се за 19. век и појаву радничког покрета и покрета који су се борили како за радничка и синдикална права, прераспodelу друштвеног богатства, тако и за моралну реформу. *Трећи талас*, јавља се половином 20-ог века од када се говори о тзв. новим друштвеним покретима.¹⁶⁰

Најзначајнији нови друштвени покрети су: студентски покрет, мировни покрет, антинуклеарни, феминистички, еколошки, покрет за расну једнакост, покрет за националну еманципацију и идентитет и други. Они се као и социјални покрети у претходним периодима јављају у време кризне ситуације, указују на одређене проблеме, своје незадовољство друштвеном ситуацијом исказују на неофицијалан начин (хепенинзи, протесни скупови, концерти ...) а решење виде у промени вредносних оријентација.

Када се говори о друштвеним групама, треба поменути и класе и слојеве, мада је о њима нешто речено у одељку о друштвеној стратификацији. Класе и слојеви су категорије које се користе да би се указало на диференцијацију друштвених скупова, односно њихово различито место у друштву.

Класе су категорија у оквиру марксистичке теорије којом се објашњава вертикална диференцијација друштва. По овој теорији појава класа је резултат историјског развоја друштва, а не природне предодређености људи. Класе су настале раслојавањем првобитне људске заједнице, развојем оруђа за рад, настанком вишка производа и настанком приватне својине. Маркс класе дефинише као велике групе људи које живе под сличним економским условима егзистенције, чији су начин живота, интреси и образовање различити од других група, што је узрок супротстављености и сукоба.

Много је познатија Лењина дефиниција класа. Он класе дефинише као велике групе људи које се разликују:

1. *по свом месту у систему производње*. Због различитог карактера производних односа обележја класа на истом полу класних односа нису иста. Разликује се пролетер од роба, робовласник од капиталисте;
2. *по односу према средствима за производњу*. Овај однос се изражава као својински

¹⁶⁰ Ivana Spasić, Pokreti, društveni. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*, cit. izd., str. 401, 402.

однос и људи се деле на власнике и невласнике средстава за производњу;

3. по свом месту и положају у друштвеној организацији рада. Деле се на организаторе и извршиоце. Овај положај одређен је односом према средствима за производњу.
4. по начину добијања и величини дела друштвеног богатства. Власници средстава за производњу и организатори процеса производње добијају већи део друштвеног богатства.

У друштву могу да се разликују *основне и споредне* класе. Припадници споредних класа су власници средстава за производњу и радна снага истовремено, док су припадници основних класа или само власници средстава за производњу који не раде тим средствима или невласници средстава за производњу који су приморани да раде за власнике средстава за производњу.

За разлику од Маркса и Лењина, који сматрају да власништво над средствима за производњу и имовинско стање су пресудни за припадност класи, Вебер сматра да у формирању класа важнију улогу имају школске и друге квалификације, стручно знање, ... који условљавају позиције појединца на тржишту. што позиција појединца на тржишту. Осим тога за разлику од Маркса који сматра да су разлике у статусу последица класне поделе друштва, по Веберу статус одређују имовинско стање и стил живота (место становања, начин говора, занимање, ...).

У различитим етапама друштвеног развоја разликују се различите основне и споредне класе. У *робовласништву* разликујемо: *основне класе* (робове и робовласнике) и *споредне класе* (слободне сељаке, занатлије, трговце). У *феудализму* поред *основних класа* (феудалаца и кметова) постоје и споредне класе (слободни сељаци, занатлије и трговци) али постоје и *сталежи* (сељчки – лишен свих права; племићки и црквени – који имају сва права и грађански – чија је економска моћ у сталном порасту). У *капитализму* поред *основних* (буржоазије и пролетеријата) и *споредних* класа, велепоседника, ситне буржоазије и сељаштва, разликујемо и друштвене слојеве (интелигенцију, бирократију, технократију, менаџере и лумпен пролетеријат).

Ерик Олин Рајт постојање класа везује за контролу економских ресурса у модерној капиталистичкој производњи. Ова контрола огледа се кроз: 1. контролу над инвестицијама или новчаним капиталом, 2. контролу над физичким средствима за производњу (земљиштем, фабрикама, пословним простором) и 3. контролу над радном снагом. Капиталистичка класа остварује све три контроле, а радничка ниједну. Између

њих постоји средња класа која је хетерогена. Основ хетерогености чине: однос према руководству (где спадају рецимо менаџери) и поседовање вештина и стручног знања (нпр. запослени у информационим технологијама).

У савременом друштву присутна је класна диференцијација и све чешће се говори о вишој, средњој и нижој класи, или о највишој, вишој средњој, средњој, радничкој класи и нижој класи.

Друштвени слој је категорија у социологији на основу које се објашњава друштвена диференцијација у оквиру теорија стратификације (функционализма), а суштину чини рангирање појединца у неком друштвеном систему у складу са заједничким системом вредности. Друштвени слој се одређују као група људи која има исти друштвени статус и друштвену улогу. Разликују се по: величини богатства, друштвеној моћи и друштвеном угледу. Припадност слоју не одређује се власништвом над средствима за производњу, већ начином обезбеђивања средстава за материјалну егзистенцију, количине друштвене моћи и друштвеног угледа. Као најзначајније слојеве у савременом друштву разликујемо: интелигенцију, бирократију, технократију, менаџере и лумпен пролетеријат.

Интелигенција је друштвени слој који обезбеђује своју материјалну егзистенцију интелектуалним радом. Њена моћ лежи у знању и високошколском образовању, на основу кога обавља специфичне послове. Сачињавају је појединци са високошколским образовањем, који се баве немануелним занимањима и чији је рад, барем до извесног степена, стваралачки, а не рутински. Интелигенција као слој јавља се после распада феудализма.

Одређује се као друштвена група која се одликује знањем, рационалношћу и тачним сазнањима, која продуховљује друштво и чије припаднике красе моралне врлине. Припадници интелигенције потичу из различитих класа. Материјални положај је ближи владајућим круговима, а углед је одређен улогом у расподели друштвене моћи. Према Манхајму интелигенција поседује надкласну социјалну позицију. Она омогућава непристрасан развој друштва јер припадници не потичу из исте класе. Шумпетер и Маркузе виде суштину интелигенције у критичкој мисли, изражавању незадовољства и одбијању да учествује у легалним облицима функционисања социјалног система. Она је „свест и савест“ друштва.

Друштвени положај овог слоја варира од друштва до друштва. „Може се рећи да је он, у целини гледано, смештен негде између горњег средњег и доњег вишег друштвеног слоја, с тим да је, по правилу, нешто нижи када се гледа из угла материјалног богатства и политичке власти, а виши ако се посматра из перспективе друштвеног угледа или престижа.“¹⁶¹

Интелигенција је допринела је богатом уметничком развоју и условила је појаву нових праваца у култури и уметности; формулисала је и афирмисала различитост друштвених вредности; допринела је развоју природних, друштвених и техничких наука; допринела је примени науке и технике у пракси; утицала је на обликовање политичког живота друштва; и била је носилац или иницијатор друштвене критике.¹⁶²

Бироократија је чиновнички слој који настаје са процесом издвајања функције управљања и руковођења од производних функција и издвајања посебног друштвеног слоја, тј. појединаца који професионално обављају функције управљања и руковођења. То је слој професионалних управљача који настаје и одржава се на основу функција које обављају у држави и другим облицима хијерархијског одлучивања. Као самосталан облик власти, апарат управљања добија на значају у 17. и 18. веку,¹⁶³ када се повећава број административних службеника.

Термин бироократија, је сложеница састављена од две речи: француске биро – уред и грчке кратос – влада и означава владину из уреда. Основ егзистенције бироократије је учешће у вршењу функција у држави, положај у државним органима, тако да бироократија представља имагинарну државу. Она „обавља управне делатности у складу са писаним, апстрактним и правним нормама“.¹⁶⁴ Принципи бирократске организације су: подела рада кроз поделу надлежности; постављени функционери имају власт; вршење функција је животни позив; функције се обављају уз новчану надокнаду; долазак на положај зависи од знања. Мада је држава основни извор бироократије, као извор може се навести и сложена и разграната организација друштва, „чије пословање је такође нужно потребна бироократија, тј. стручан професионалан

¹⁶¹ Milan Tripković, Inteligencija. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 195.

¹⁶² О интелигенцији видети више: Snežana Pantelić-Vujančić i Marija Čukanović-Karavidić, *Sociologija*. Banja Luka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment, 2014, str. 177-179.

¹⁶³ О настанку бироократије видети: S. Pantelić-Vujančić i M. Čukanović-Karavidić, *Sociologija*, str. 240-241.

¹⁶⁴ Todor Kuljić, Birokratija. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007, str. 48.

кадар управљача“.¹⁶⁵

Технократија је слој који доноси одлуке од значаја за политички, економски, друштвени живот руководећи се рационалношћу на основу правила технике. Главни извор технократије је привреда.¹⁶⁶ Односно то је слој који на основу специјализованог, техничког и информатичког знања успоставља систем власти. За овај слој је карактеристично постојање свести о значају технике и информације у модерном друштву.¹⁶⁷ Припадају јој: инжењери, руководиоци техничко-технолошких процеса, организатори привредним, друштвеним и политичким пословима. „Технократија је владавина технике, тј. техничких стручњака као руководилаца у привреди, пре свега. Манипулишу специјалистичким знањима и информацијама које поседују, одлучујућом улогом у избору алтернатива развоја, истицањем аргумената науке и технологије, а који одговарају њиховом групном интересу. Поседовањем стручне власти у привреди, стичу друштвену моћ којом манипулишу.“¹⁶⁸

Основна обележја технократије су: техничка стручност, тј. поседовање знања техничких наука, друштвена моћ која произилази из техничког знања, повезивање знања и моћи, и доминација над технички нестручним друштвеним слојевима. Овај слој не толерише незнање, као и знања из осталих области. С обзиром да потенцирају рационалност и егзакност, друштвено-хуманистичке науке су некорисне.

Термин технократија јавља се у првој половини прошлог века, у време велике економске кризе и захтева за решавање егзистенцијалних проблема широких маса. Нагомилани проблеми навели су многе мислиоце да решавање проблема виде у рационалности техничког знања које омогућава не само решавање тренутних проблема, већ и даљи развој друштва. Технократију не треба поистовећивати са техничком интелигенцијом, мада се регрутује из ње.

Менаџери се јављају у оној фази развоја капитализма када се власници искључују из производње. То су стручно образовани људи који су плаћени да организују, надзиру производњу за рачун власника средстава. На значају добијају са развојем акционарске својине. Захваљујући својој стручности, снажљивости и

¹⁶⁵ Р. Д. Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 365.

¹⁶⁶ Исто, стр. 364.

¹⁶⁷ Mirjana Todorović, Tehnokratija. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*, cit. izd., str. 612.

¹⁶⁸ S. Pantelić-Vujanić i M. Čukanović-Karavidić, *Sociologija*, cit. izd., str. 245.

способности данас управљају компликованим привредним животом. Захтевају и добијају високе награде. Повећана улога менаџера и заједнички интереси условили су појаву посебне заједничке психологије овог слоја.

Менаџери, на пример, као припадници средње класе, уживају привилегованији положај у односу према руководству од мануалних радника. Менаџери спроводе контролисање, односно надгледање рада запослених, те, због тога, и добијају одређене повластице. Истовремено, менаџери остају под контролом власника капитала. У томе се и огледа „противречност“ (по Рајтовој теорији) њиховог положаја - они су истовремено и експлоататори и експлоатисани.

Лумпенпролетеријат је по Марксу како пише у Манифесту комунистичке партије „пасивна трулеж најдоњих слојева старог друштва“. Зихерл овај друштвени слој назива пролетеријат у дроњцима. Чине га декласирани елементи из свих друштвених класа/слојева. То је слој чији припадници средства за егзистенцију прибављају асоцијалним понашањем: криминалци, проститутке, просјаци. Пошто су припадници овог слоја бића окренута само најнижим личним потребама, постоји могућност да буду поткупљени и да се из ових редова регрутују плаћеници за остваривање нечијих циљева.

Професија (лат. *professio*, означава занимање, позив, делатност у смислу каријере). Са социолошког становишта се може одредити као парцијална друштвена група у оквиру које њени припадници поседују одређена знања, вештине и умећа за обављање једне делатности у дужем временском периоду, чиме се обезбеђују средства за живот. Припадност професији одређује и друштвени положај, као и настанак моралних норми везаних за професију.

У савременом друштву развој професија се везује за 19. и 20. век, што не значи да у претходним периодима нису постојала занимања које су њихови носиоци обављали са изузетним, знањем, вештином, умећем. Међутим, са развојем науке у модерном друштву, професије и професионализам добијају на значају. Оне преузимају лидерску улогу у савременој организацији рада.¹⁶⁹ Према Парсонсу за формирање професије значајна су три фактора: 1. формално и специфично образовања; 2. развој практичних вештина и 3. употреба знања и вештина у друштвено одговорне сврхе, тј. у

¹⁶⁹ Talkot Parsons, „Professions“, u David L. Sills (ed.) *International Encyclopedia of the Social Science*. New York: Macmillan & Free Press, 1968.

циљу интереса заједнице.

Да би могло да се говори о некој професији неопходно је да:

- је повећан број појединаца који се баве одређеним занимањем или активношћу;
- постоји могућност за професионалним образовањем;
- се формира професионално удружење;
- професионална удружења законски заштите своју професионалну групу;
- се установе кодекси професионалне етике.

У зависности од степена развијености напред поменутих елемената, често се говори о тзв. потпуним професијама и полупрофесијама. Потпуне професије имају развијене све поменуте елементе (нпр. лекари, адвокати). У другу групу спадају оне којима недостаје неки од поменутих елемената.

Миле Ненадић наводи следеће карактеристике потпуне професије: „професија друштву пружа јединствене, коначне и суштинске услуге доступне свим члановима друштва; у свом деловању се ослања на интелектуалне вештине и технике, тако да физичке активности и вештине нису потребне; професији претходи дуг период специјализованог обучавања због тога што професионални рад захтева посебне интелектуалне вештине (опште образовање је вредно, али не и адекватно); и појединци припадници професије и цела професионална група уживају одређен степен власти, то јест професионалне групе радије саме регулишу своје делатности него да им споља кроје политику и да се уклапају у стандарде, или, од професионалаца се очекује да сами одлуче, а њихов рад претпостављени не надгледају стално; професија од својих чланова захтева да прихвате личну одговорност за свој рад и одлуке које доносе (са високим степеном слободе и аутономије, професионалац мора да понесе и бремене широког спектра одговорности за обављање свога посла); професија више наглашава саме услуге које њени практичари пружају него новчану надокнаду за њих (професионална група ставља тежиште на јавне услуге); професија сама управља и одговара за политику која се води у њеном оквиру; професија има свој етички код који поставља одређене стандарде владања које њихови чланови прихватају.“¹⁷⁰

Захваљујући развоју науке и технике и диференцијацији радних активности и подели рада, дошло је прелаза инжењерске професије у релативно кратком року из

¹⁷⁰ Миле Ненадић, *Нови дух образовања*. Београд: Просвета, 1997.

полупрофесије у потпуну професију. Све је већи број број појединаца који се баве неким инжењерским послом, при чему постоје услови за њихово професионално образовање, о чему сведоче многобројни универзитети и студијски програми у пољу техничко-технолошких наука. Постоје бројна инжењерска удружења и коморе у свету и код нас која не само да брину о заштити ове професионалне групе, већ су усвојила и кодексе професионалне етике.

Гринвуд професионалну активност сматра веома комплексним феноменом у друштву и тешко је направити разлику између, како он каже професије и непрофесије. Наводи пет елемената професионалности који се међусобно преплићу: 1. систематски заокружену теорију; 2. постојање стручног ауторитета и експертизе; 3. институционално осигурање, односно заштита статуса професије; 4. етички кодекс и стручна удружења и 5. специфичну субкултуру.¹⁷¹

Друштвене групе по месту сталног боравка представљају релативно трајне друштвене групе мултифункционалног карактера. Све облике људског повезивања карактерише просторна димензија, смештања на одређену територију. Читав људски живот одиграва се у различитим облицима територијалних заједница у којима задовољавају разноврсне друштвене потребе. Њихов настанак омогућио је развој производних снага и подела рада, када људи прелазе са сакупљачке привреде на произвођачку.

У основне друштвене групе по месту сталног боравка убрајамо:

1. село (засеок, салаш, мајур, катун, село ...)
2. мешовито насеље (приградско, конурбације)
3. градове (варошице, паланке, метрополе ...)
4. специфична насеља (камп, викенд насеља ...)

Село и град су основни типови насеља која се разликују по типу делатности која се у њима обавља. У *селу* се обавља пољопривредна делатност, постоји већа зависност од природне средине, велики је значај породице и сродства, традиције и обичаја. У граду се обавља индустријска делатност, трговина, услужне делатности; развијен је саобраћај, у њему се налазе политичке, здравствене, културне, административне и образовне институције. Живи већи број становника и већа је густина насељености

¹⁷¹ Ernest Greenwood, Attributes of a Profession, *Social Work*, 2(3), 1957, str. 44-55.

Сеоска насеља се јављају пре градских. Прва насеља имала су привремени карактер јер је вођен номадски начин живота. Са преласком на земљорадњу и сточарство добијају трајни карактер. Јављају се на нижем и средњем степену варварства када се појављује грнчарство и долази до поделе рада, што омогућује издвајање друштвених група које егзистенцију остварују трајнијим боравком на одређеној територији.

На развој села и промену начина живота утицала је:

1. промена начина обраде земље (механизација, хемизација, агробиологија) и
2. урбанизација друштва.

Ово два процеса доводе до промене традиционалног лика села у архитектонском, социо–културном и еколошком смислу. Смањује се зависност од природних фактора. Све више се производи за тржиште и чвршће повезује са градским заједницама. Долази до измене физичког лика села, мењају се друштвена структура и културно вредносне карактеристике.

Крупније промене у савременим условима на селу настале су: у породичним односима; у образовној структури; у социјално-професионалној структури; миграционим токовима и културно вредносним системима. *Породица* постаје бројчано мања од традиционалне сеоске породице. Више пажње обраћа се на образовање па у породици расте утицај најобразованијег, а не најстаријег члана породице. Промењена је и *социјално-професионална структура* села. Поред пољопривредника на селу живе интелектуалци, трговци, занатлије и лекари. Ове промене у породичној, образовној и социјално-професионалној структури је последица миграционих кретања. Она су омогућила прожимање сеоске и градске културе, појаву сељак-индустријски радник чиме је дошло до појаве проблема адаптације на индустријску радну средину. *Промене у културно-вредносном систему* довеле су до промене обележја у традиционалном селу, где су основне вредности биле: поседовање земљишта и средстава за обраду, чување имовине, традиционални начин производње, избегавање производног ризика, равнодушност према иновацијама, равнодушност према принципима радне рационалности, дисциплине, ефикасности. Насупрот томе у савременом селу развијено је схватање о значаја употребе ресурса и опредељење за стицање добити.

Градска насеља настају под утицајем поделе рада и трајног живота великог броја људи на мањем географском простору у коме се обављају различите секундарне и

терцијалне делатности.

Живот у граду снажно утиче на формирање човекове личности, а различити процеси доводе и до облика аномије тј. психичких реакција на дехуманизован живот и до девијантног понашања: самоубиства, професионалних преступа, скитничарења, наркоманије, алкохолизма, сексуалне патологије, психозе и неурозе.

Градска насеља обухватају велики број становника различите социјалне и културне припадности, политичке опредељености, старосне структуре. О свим овим обележјима планери градова морају да воде рачуна. Аутентичан приступ смањиће девијације. У супротном постаће градови смрти и силе. У савременим условима, промене у структури људске делатности и масовне миграције доводе до стварања мегалополиса.

Тенденције смањивања разлика село–град узроковане су променама у животном стандарду, исхрани, становању, културно–уметничком уздизању, образовном и квалификационом нивоу. Сматра се да ће се у будућности створити јединствено насеље *еситемпоролис* и да неће постојати рурална насеља.

Даниел Бел сматра да развојем науке и технологије долази до синтезе места живљења и социјално–класне структуре, те ће у постиндустријском друштву настати научни град *Scientific City*. Социјално–класну структуру овог града чине: научници (елита) – од њиховог рада зависи динамика друштва; средња класа (инжењери и професори); нижа класа (техничари, средњошколци и асистенти).

Холингсхед сматра да ће у будућности постојати осам типова насеља: градска насеља (метрополис: центар региона и градови сателити, вароши, села, отворени простор); метрополиски ареал (центар града, предграђе и градови сателити до 30 км); метрополис (центар и субурбалне зоне 30-60 минута вожње до центра); сателитски градови (градови који гравитирају метрополису, али имају сопствену индустрију и локалне интересе): регионални градови (снажни локални центри); мали провинцијски градови (специфична локална обележја и сеоска залеђина); рурбане територије (2500-5000 становника села који су у процесу урбанизације измењена) и рурбана насеља (села, засеоци, фарме).¹⁷²

¹⁷² Видети: Dušan Dabović, *Globalni metropolis: Kulturna logika postindustrializma*. Beograd: HRS, 1998.

КУЛТУРА И ДРУШТВО

Социолошко одређење културе. Реч култура потиче од латинског глагола *colere*, што је првобитно значило обрађивати, крчити земљу. То се даље надовезује на реч агрикултура (*cultus agri*), што значи неговати, прочишћавати земљу и гајити на њој. Цицеронов израз *cultura animi* проширио је ово првобитно значење речи култура на поље моралног живота људи чиме је оно ушло у сферу духовне културе. Културу морамо схватити као вишезначан појам који укључује више аспеката посматрања (социолошки, антрополошки, економски, историјски, психолошки).

Чувени теоретичар културе Томас С. Елиот каже да термин култура не треба само дефинисати, већ и илустровати, готово сваки пут када се њиме користимо.¹⁷³ То је начин живота одређеног народа. Култура се састоји од мноштва различитих делова који нису прост збир, већ су међусобно повезани и утичу једни на друге. По њему се култура појединца не може одвојити од културе групе, нити се култура групе може издвојити од културе целокупног друштва. Култура није једноставан збир неколико активности, већ начин живота одређеног народа који заједно живи на одређеном месту. Та култура се може видети у његовој уметности, његовом друштвеном систему, његовим обичајима и навикама, његовој религији..

Према Милошу Илићу култура је скуп промена и творевина које су настале у природи, друштву и људском мишљењу као последица људске делатности чији је циљ: олакшање одржања, продужења и напретка људске врсте.¹⁷⁴ Са ставом Илића слаже се и Драган Коковић који пише: култура је у основи сваког друштва, она доприноси његовој виталности, идентитету и развоју, не укључује само духовност, већ све, с изузетком биолошких делатности. Она не обухвата само ставове, ментална стања и склоности, већ и читав миље у коме људи ступају у међусобне односе, који укључује социјалну структуру, привреду и политички систем.¹⁷⁶

Према социолозима култура обухвата све области човекове делатности и човековог живота уопште. Овако широко схваћена култура обухвата материјалну (грађевине, машине, инструменте, одећу) и духовну културу (уметност, науку, музику, игру моду, језик, образовање). Култура не укључује само поједине поменуте делове,

¹⁷³ Thomas S. Eliot, *Ka definiciji kulture*. Niš: Prosveta, 1995.

¹⁷⁴ Miloš Plić, *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1989.

¹⁷⁶ Драган Коковић, *Пукотине културе*. Београд: Просвета, 1997.

већ је то и мера напретка и развоја појединог друштва и човека у том друштву. Култура се може схватити и као однос човек према природи, друштву и другом човеку. Она је истовремено индивидуални и социјални чин.

Дакле, културу у најширем смислу можемо схватити као укупност свих материјалних и духовних творевина људског рода. Она укључује у себе рад и понашање (стварање и разарање) свих човекових скупина и друштвених група кроз историју. Култура је историјска, развојна и динамична категорија. Она повезује прошлост, садашњост и будућност. Укључује свесне, рационалне и креативне елементе човекове делатности, али и несвесне, ирационалне и деструктивне.

Култура и цивилизација. У 18. веку појавио се још један израз са готово истоветним значењем као и термин *култура*. То је појам *цивилизација*. И овај термин има своје порекло у латинском језику: *civis* - слободан грађанин, држављанин. Разлог за појаву изрази *цивилизација* треба тражити у нарочитом стању у светско-историјским односима најмоћнијих европских држава тог доба (Француске, Енглеске, Шпаније), са једне стране, и економски неразвијених а природним богатством и сировинама пребогатих региона у Африци, Азији, Јужној Америци, Аустралији. Европске земље, у потрази за сировинама, освајају наведене континенте у доба тзв. колонизације. Управо изразом *цивилизација* настојала се направити разлика између европских *грађанских*, „цивилизованих“ држава и тзв. дивљих примитивних народа на које су Европљани „наишли” у процесу колонизације.

Тако се под изразом *цивилизација* почео означавати онај облик више етапе друштвеног развоја настао после епохе дивљаштва и варварства. Цивилизацију одликује проналазак писма. „Цивилизовани“ народи Европе поставили су себи задатак да те „дивље народе“ које су колонизовали просвете, да их и у верском смислу „преобрате“. Реч је о пракси којом се другим народима на принудан начин намеће њима страни језик, вера, обичаји. О томе сведочи још и данас употреба енглеског, француског и шпанског језика у многим деловима поменутих континената и земаља.

Међутим, постоје многе замерке оваквом схватању и тумачењу појма „цивилизација“. Други теоретичари, порекло термина цивилизација повезују са латинским придевом *civilis* учтив, углађен и *civilizatio* просвећеност, образованост и углађеност. Први пут је формулисан појам цивилизације од стране француских

просветитеља 18. века, посебно Волтера, који је овим појмом означавао наступање нове, грађанске епохе просвећености, напретка, разума и нове праведности.

Немачка теорија цивилизацију тумачи као скуп материјалних вредности, тзв. материјална култура, а француска теорија, као духовну културу.

Присутна су четири одређења цивилизације:

1. рационалистичко, које се односи на науку и прогрес (до 18. века),
2. усавршавање људске природе, култивисање нарави и обичаја, побољшање законодавства и материјалних услова живота (18. век),
3. највиши степен развита материјалне и духовне културе (19. век),
4. високо индустријализовано и културно друштво (20. век).

Из наведених одредница цивилизације, произлази антрополошко-социолошка подела на: преисторијске и историјске цивилизације.

Код дефинисања цивилизације присутне су тешкоће преклапања овог појма са историјским облицима, па је данас присутно преко 250 дефиниција цивилизације. Најчешће је схватање цивилизације као једног облика културе, тј. фазе у историјском развоју културе. Култура је појам који у најширем смислу разликује хумано, тј. људско од анималног, а цивилизација као појам садржи унутар културно разликовање. Тако се цивилизацијом назива онај период историје људског друштва који наступа после дивљаштва и варварства, а кога карактерише стилизација материјалне производње, уметности и духовне културе.

Из наведеног разликовања културе, као општег појма, и цивилизације као посебног, настала је тростепена периодизација људског друштва на периоде: дивљаштва, варварства и цивилизације. Према овој тростепеној периодизацији људског друштва и одредницама ових фаза, цивилизација се дефинише као: увођење поделе рада, нове технологије и технике, раст економске неједнакости, формално организовање државе, урбанизација, писменост и монументалност уметности.

Цивилизација је, дакле, највиши степен развоја културе. Како се та општа, тј. глобална друштвена култура различито испољава кроз развојне фазе цивилизације уопште, а посебно према различитим народима, извршено је временско и просторно степеновање цивилизације, на: античку и модерну цивилизацију.

Према просторном критеријуму, присутне су различите поделе цивилизација, али је уобичајена подела на: Кинеску цивилизацију, цивилизацију Маја, и Западну цивилизацију.

Присутно је и негативно одређење цивилизације као: репресивне, нехумане, декадентне, технократске и отуђене фазе развоја људског друштва и културе. Тако одређена цивилизација је негативан, а култура позитиван аспект у јединству култура и цивилизација. Ако су култура и цивилизација органски повезане, цивилизација се сматра сумраком и крајем културног развоја друштва. Песимистичка схватања појављују се истовремено са појавом цивилизацијских обележја.

Русо, Шопенхауер, Ниче, Шпенглер и други сматрају да појавом цивилизације култура губи стваралачки карактер, јер је доба њеног напретка период мењања стваралачких културних вредности у практично остварење живота и моћи. Зато је цивилизација смрт духа културе, тј. антикултура.

Цивилизација и култура су тесно повезане. Свеукупност друштвених вредности човечанства културу одређује као скуп духовних вредности, а цивилизацију као материјални темељ на коме се те вредности успостављају и формирају. Цивилизација се преноси и усавршава бројним културним процесима, међу којима су: еволуција у оквиру одређене културе, мешање различитих културних елемената и акултуризација - међуделовање различитих култура и елемената.

Постоје, међутим, и новији покушаји разграничавања појмова *култура* и *цивилизација*. Кребер сматра да су *цивилизације* у начелу *наднационалне*, док би *културе* биле *национално* омеђене. То би, наиме, значило да постоји „енглеска“, „француска“, „српска“ итд. култура, али да постоји, са друге стране, *хришћанска цивилизација*, као нешто што је заједничко свим европским националним културама. Могло би се у истом смислу говорити и о временским одељеним периодима, нпр. о *средњовековној цивилизацији*, и у том оквиру, о *византијској цивилизацији*. За обе је, међутим карактеристичан јединствен теолошки поглед на свет. Исто тако, у Европи период од 16. века до данас могао би се одредити као *научно-техничка цивилизација*. Из реченог произилази да је *цивилизација велики културни организам* састављен од неколико националних култура, које често одликује и заједнички, *национални језик* који се користи у тзв. службеној употреби. У католичким црквама све до 16. века у

службеној употреби, дакле у богослужењу (литургији), владао је латински, као што је у православљу, на другој страни, био старословенски, а делом и грчки језик.

Питање о могућности укидања супротности културе и цивилизације поставља *Херберт Маркузе*. Он се пита да ли се с обзиром на тенденције које владају у напредним индустријским друштвима још може одржати разлика између културе и цивилизације.¹⁷⁵ *Према његовом схватању култура се односи на вишу димензију аутономије и остварења, а цивилизација означава царство нужности друштвено потребног рада и понашања. У цивилизацији насупрот култури човек није у свом властитом бићу већ је потчињен хетерономији, спољашњим условима и потребама. По његовом мишљењу самим тим што су средства културе апсорбовала циљеве културе у развијеном индустријском друштву извршено је прерано, репресивно, чак насилно рангирање културе и цивилизације.*¹⁷⁶ Сама оваква интеграција културе и цивилизације води сигурно тотализацији савременог друштва. *Извесно је да тотализација, идеологизација и политизација савремене културе јесте присутна тенденција у савременом друштву и има глобални карактер.* Али она не може бити основни разлог прераног покретања укидања супротности између културе и цивилизације. Али сама чињеница на коју се позива Маркузе да култура све више припада свакодневном животу и раду све више сведочи о отварању историјског процеса превладавања супротности које су настале историјском поделом рада између културе и цивилизације.

Основна обележја културе. Пошто смо прихватили да је култура “начин живота”, морамо даље трагати за основним карактеристикама и садржајима културе који оправдавају ову тезу. Култура је саставни део друштва, а рад је основна полуга друштвеног живота. Према томе рад и култура се налазе у узајамном односу. Рад је претпоставка културе, као што је и култура процес који унапређује (“култивише”) рад. Сматра се да је рад оспособио човека да од примитивног живота и сакупљачке привреде постане стваралац великих културних и материјалних добара. Рад је тај који разликује човека од животиње. Култура је настала из различитих облика човековог рада, али је и сама утицала на унапређење, оплемењивање и “култивисање” рада.

Култура прелази границе једног друштва. Тако говоримо о западној култури, која обухвата највећи део савременог света, о античкој култури, чији се утицај

¹⁷⁵ Херберт Маркузе, *Култура и друштво*. Београд: БИГЗ, 1977.

¹⁷⁶ Исто, стр. 225.

вековима простирао на разна друштва. Али, у једном истом друштву може да егзистира више култура. Култура се најчешће поставља у равноправан однос са друштвом. Култура и друштво се равномерно развијају у оним друштвима која се налазе на путу непрестаног развоја и прогреса. Многа друштва се препознају према карактеристикама и одликама својих култура.

Као друштвена категорија, култура подразумева историјску димензију која се прати кроз појам традиција (културна традиција). Култура подразумева историјски континуитет, разноврсност, иновацију, напредак. Без познавања традиције и наслањања на традицију не би се могао остварити напредак у култури, нити превладавање одређених културних традиција и праваца, јер најзначајнији делови културе, па и културни инструменти (језик, писменост, уметност, народна предања, психологија, карактери, менталитети) чувају се у традицији и одатле користе у садашњости и прослеђују у будућност човековог стваралаштва. Дакле, без традиције скоро да се не може говорити о култури, али треба нагласити, да остајање само на традицији и ослањање само на њу, може значајно да спута културни напредак једног друштва.

Традицију треба посматрати као једну основу из које се узимају они делови који се могу даље развијати, дограђивати, трансформисати и унапређивати, а изостављају и одбацују они делови који су учмали, окамењени, истрошени и превазиђени. Сама реч традиција потиче од латинске речи *tradere*, што значи предати даље. Еволуција и напредак су процеси који оплемењују традицију и употпуњују културу спречавајући да једно друштво остане заробљено у традицији.

У једном друштву постоји доминантна култура (неки аутори то називају владајућа култура), која је испреплетена са друштвом и налази се у односу узајамног дејства. Али у сваком друштву постоје и поткултуре. **Поткултура** представља скуп вредности, норми, стила и начина живота, понашања, опхођења, које усвајају, следе и продужавају чланови одређене групе. Поткултура може да обухвата и одређене социјалне слојеве и да изражава њихове посебности у друштву, њихов положај, значај и утицај (млади, образовани, богати). Те посебности се могу изразити преко одевања, луксузне потрошње, музике, хобија, слободног времена, жаргона, украсних предмета, одређених активности.

У савременом свету све чешће се појављују одређене социјалне и генерацијске групе људи које настоје да истакну алтернативу доминантној култури у конкретном друштву. Такви су разни омладински покрети, покрети жена, љубитељи и поклоници опасних спортова и пустолови, заштитници животиња и ретких предела, поклоници спиритуалних и окултних сеанси и психолошких тренинга и слично. Када поткултура почиње да се сукобљава са главном културом, она тада прелази у положај контракултуре, као што су то некада били хипи покрет, рок и панк музика, а данас су то скин хедси, поклоници реив музике и других нових музичких стилова, секте, хулиганство и слично.

Акултурација подразумева дуготрајни и потпуни додир две или више култура, преко својих појединих делова и елемената (друштвене групе, језик, материјалне и техничке творевине). Ти додири култура некада су се одвијали преко ратова, освајања, масовних сеоба, миграција, а данас се одвијају, углавном, преко средстава масовних комуникација, медија и других видова размене културних творевина (филмови, литература, музика, архитектура). У историјском раздобљу кад су се културе освајањем и ратовима додиривале, обично би освајачева култура настојала да се наметне као доминантна преко својих културних норми и принципа.

Непосредно везана за акултурацију, као њен ужи део, јесте појава културне *асимилације*. То је временски период у коме се једна култура или део културе потпуно утапа у другу културу и нестаје у њој, губи своја основна обележја, идентитет и препознатљивост. Мора се нагласити да постоје ситуације када се асимиловани делови културе покушавају у погодном тренутку пробудити, ревитализовати и реafirмисати.

Ужи културни процес од акултурације и асимилације јесте *дифузија*. Она означава ширење појединих културних елемената у простору и времену. Ширење културних елемената одвија се кроз преношење знања, вештина, оруђа, разних техничких достигнућа, одевања, понашања, језика, жаргона, начина гајења и култивисања биљака и животиња и слично.¹⁷⁷

Код процеса *акултурације*, *асимилације*, *адаптације* и *дифузије*, брже и лакше се преносе и примају елементи и делови материјалне културе, а теже и спорије елементи духовне културе. То је због тога што делови материјалне културе (техника и

¹⁷⁷ Miloš Ilić, *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1989.

технологија) изгледају неопходни и неутрални и не задиру у свест и традицију друштва, за разлику од духовних елемената културе који се доживљавају као мењање традиције, етничког и нормативног наслеђа и колективне свести. У прихватању елемената духовне културе јавља се отпор, посебно према оној култури са којом се дошло у додир као последица освајања и ратних сукоба. Из историје је познато да су динарска племена у нашим крајевима пружала отпор исламској и католичкој култури. То се и данас дешава, због тога постоји стална друштвена тензија између етничких и културних група што поново доводи и до њиховог сукоба. Као резултат културног отпора, често настају различити митови и легенде који оптерећују културни развој и напредак.¹⁷⁸

Следеће важно обележје савремене културе јесте *масовна култура*. Она подразумева захтев да се културне тековине и културна достигнућа учине доступним широким друштвеним слојевима и већини становништва. То би требало да се остварује путем образовања, информисања и других облика тумачења настанка и значаја културних дела, пре свега производа духовне културе. Такво изворно значење масовне културе подразумева њену отвореност према свим слојевима друштва, за разлику од *елитистичке културе* која је затворена у узак круг корисника, обично повлашћених (на основу знања или богатства) који уживају у творевинама те културе.

Да би се култура приближила масама, масовном друштву, потребно је да се њени садржаји тумаче једноставно, језиком и симболима који су доступни и разумљиви “обичном” човеку. То се постиже кроз средства масовне комуникације (штампа, радио, телевизија, а данас и Интернет) која поједностављено приказују садржаје појединих културних достигнућа. Овде постоји опасност да се масовна култура претвори у негативну друштвену појаву (што она често и јесте). Наиме, низак ниво тумачења и преношења садржаја културних дела чини људе пасивним посматрачима, објектима, а не субјектима културних збивања. Тако се често манипулише људима и њиховим културним потребама. Све више се развија и потрошачка култура, која акценат ставља на форму и једноставност, уместо на садржај и вредности. Обично се нуде мање вредне културне творевине и културни садржаји, који се средствима рекламе и промоције (пропаганде) намећу људима и тиме масовна

¹⁷⁸ Nikola Božilović, *Sociologija i kultura*. Knjaževac: Nota, 1985.

култура остварује негативни, “антикултурни” утицај у друштву. Она се претвара у своју супротност, занемарује свој изворни и првобитни циљ - оплемењавање и хуманизацију човека и друштва.

Најпознатије негативне појаве масовне културе су *кич* (дела без вредности у ликовној и другим визуелним уметностима) и *шунд* (сумњиве вредности у музици и литератури). Они развијају неукус и низак ниво потреба. Данас су то пратеће манифестације “шоу бизниса”, разних видова спектакла и авантуризма. Супротно негативном деловању масовне културе, авангардна култура развија виши ниво потреба, више стандарде мишљења и разумевања, слободу и креативност. Човек је ту активни учесник у културним догађањима. Авангардна култура унапређује културно стваралаштво и доприноси напретку и прогресу целокупног друштва.

Кич и шунд као свакодневни културни феномен. Изнећемо неколико ставова који представљају скицу за могућу анализу кича и шунда као пратећих појава наше културне свакодневице.

Масовна култура је појава индустријског доба, убрзане индустријализације, ширења тржишта и тежње да се на сваки начин дође до остварења профита и зараде. То је култура која настоји да покрене масе људи и друштвених слојева ка што ширем конзумирању једноставних културних производа, оних производа који су, углавном, лишени значајних естетских вредности. Масовна култура је производ XX века, посебно његове друге половине.

Има аутора, као што је Антоњина Клоковска (1985), који истичу да је масовна култура у друштву, на различите начине, присутна скоро два века. Масовна култура подразумева масовну производњу и масовно конзумирање културних творевина. То значи културу која је изложена тржишту и на њему се вреднује. За разлику од традиционалне и елитистичке културе, које су биле доступне само малом броју потрошача, добро образованих и богатих, масовна култура је доступна свим друштвеним слојевима, полним, старосним и образовним категоријама. Како каже А. Клоковска, традиционална култура се налази у уџбеницима и теоријским расправама, а масовна култура је на тржишту.

Као и многе појаве у друштву, тако и масовна култура има своје две стране (лице и наличје, или два лица): добру и лошу страну. Добра страна масовне културе

подразумева постојоње могућноси да се широке масе људи упознају, преко масовних медија, са одређеним културним производима и вредним културним творевинама. Да могу да виде велика сликарска дела, сазнају нешто њиховом настанку и њиховим ауторима, да чују и набаве дела великана класичне музике, да се упознају са остацима античке, римске и других великих култура и разних дела из светске културне баштине.

Негативна страна масовне културе огледа се у настојању да се масама понуде културни садржаји ниских естетских вредности, да се задовоље ниски пориви и несвесне људске потребе, да се људи претворе у пасивне конзументе безвредних творевина савремене масовне културе, и културне индустрије. Масовна култура манипулише љуским потребама, она ствара потребе какве одговарају тржишту и тржишним трендовима, а не потребе које ће унапредити човеков живот, рад и стваралаштво. Развија потрошачку културу и логику, која се ослања на форму и једноставност, а не на садржину и вредност. Нуде се мање вредни културни садржаји, који се путем рекламе и пропаганде намећу широким масама становништва. Од њих се не тражи разумевање, образовање и унапређење у конзумирању културних творевина, већ подржавање, имитација, гомилање, трошење, па често и испољавање, зависти, ината и примитивизма.¹⁷⁹

Све је подређено кратком коришћењу и несхватању сврхе и намене, али зато што чешћој куповини и мењању. Негативна страна масовне културе развија спонтани и пасивни однос према културним догађајима и дешавањима у култури, уместо критичког односа и разумевања. Ту се све базира на прихватању свега понуђеног од стране масовних медија, рекламе и пропаганде, уместо да постоји избор и провера.

Негативна страна масовне културе данас је дошла до изражаја, посебно, у визуелном делу човековог живота, почевши од уметности, па до начина одевања и становања. Естетске, па и етичке вредности, скоро су потиснуте из нашег свакодневног живота, почевши од телевизиских емисија, приредби и концерата, па до политичких догађаја. Тако је масовна култура произвела неукус у визуелном делу човекове свакодневице.

Такво стање у култури означава се појмом кич. Кич је постао доминантна страна културе и културних догађаја на ширем светском плану, па и у нашој средини.

¹⁷⁹ Nikola Božilović, *Kič kultura*. Niš: Zograf, 2006.

Све културне вредности и значења подређени су ниским побудама и потребама човека да тренутно ужива, да му је све доступно без труда и знања. Образовна, стваралачка, развојна и вредносна димензија културе потпуно је потиснута.

Сама реч *кич* (од немачког *kitsch*) означава све оно у уметности и култури што је сладуњава, сентиментално, сензационалистичко, лепо занатски упаковано а нема уметничке вредности и срачунато је да задовољи укус најширих маса, односно публике. Кич се најпре појавио у сликарству кроз имитирање и копирање оригиналних и великих уметничких дела, а касније је прерастао у масовну продукцију слика, скулптура и других визуелних творевина без икакве уметничке вредности и значаја. Масовна производња и ниска цена разних предмета потиснула је вредна уметничка дела и створила простор за сурогат уметности и стваралаштва, стварајући тако искривљен естетски укус широких маса. То се често оправдавало високом ценом и недоступношћу високих и оригиналних дела ширем кругу корисника, па је потребно приступити имитацији и копирању како би се широке масе бар делимично упознале са делима познатих уметника. Свакако да то није довољан разлог за бујање кича и шунда у свим областима човековог живота. То је само изговор оних који желе да остваре профит на ниском нивоу човекових културних потреба и неразвијеном укусу маса за естетски вредним и битним стварима и ваљаним окружењем. Наше је мишљење да није суштина у имитацији и поседовању, већ у презентацији и знању. Узмимо за пример Пикасову *Гернику*. Свакако да је то једна и јединствена слика и да је не може поседовати мноштво људи. Ствар је у томе да, путем масовних медија, буде тумачена њена естетска вредност, да нам неки стручњак и познавалац Пикасовог дела објасни како је настала, да она изражава метеж шпанског грађанског рата из 30-тих година XX века и слично. Тако је и са осталим делима из области уметности, литературе, културе и свега онога што даје естетску и садржајну димензију човековог живота.

Кич и *шунд* не развијају љуске склоности, потребе, стваралачке нагоне, мотиве, он зауставља све то на ниском нивоу и нуди безбрижност и одсуство сваке жеље да се трага за нечим новим, вишим, сложенијим у човековом животу и раду. Кич је усмерен да изазове тренутно задовољство и срећу оним што је човеку понуђено преко средстава масовних комуникација или дугих облика посредовања који позивају на спектакл, игру, забаву, равнодушност, конзумирање свега што се нуди без критичког, свесног и креативног избора. Кич се тако претворио у „уметност среће“, како каже Абрахам Мол

(1973), и поручује човеку да буде срећан и задовољан са оним што му се нуди данас, сутра је већ нови дан и све креће поново и другачије.

Манифестација *кича* и *шунда* у нашој средини и нашем окружењу је свакодневна и видљива. Кич је постао саставни део нашег живота, нашег деловања и егзистенције. Ако гладном народу и жељном спектакла деле комаде божићне чеснице код Теразијске чесме, док се он гуши и отима да дође до златника, онда је то одсуство свих естетских и етичких норми грађанског живота. То је деградација традиције, обичаја, вредности и свега што подсећа на интимно породично задовољство и уживање. Концерт на пуном стадиону, музике која представља пародију и изругивање изворној народној музици, уз еротску кореографију и ласцивни наступ певачице, изазива одушевљење, френетичност њених „фанова“, већином младих људи. Цео спектакл је „парада кича“ и неукуса. Контакт емисије, ток шоу програми и други телевизиски облици масовних забава представљају прави пример кича коме се повинује и који конзумира маса грађана који немају знања и образовања и који се не труде да схвате и разумеју зашто им се нуде тако „јефтине“ ствари, који се не питају да ли има нешто боље, лепше, занимљивије, корисније. Познате шпанске новеле и друге „срцепарајуће“ серије престављају директан допринос ширењу кича и неукуса у нашој свакодневици и спречавају сваки покушај употребе медија у сврху едукације и подизања образовног, естетског и културног нивоа грађана. Политичке манифестације и промоције, које су постале свакодневне, обилују кичем и сумњивим вредностима, како од понашања вођа и њихових симпатизера, тако и у начину одржавања самих манифестација, њихове кореографије, сценографије, језика и осталог садржаја и порука које шаљу.¹⁸⁰

Кич је производ масовне културе која је започела у САД већ почетком XX века, а проширила се на Западну Европу после Другог светског рата, да би данас захватила, мање или више, све делове света. Кич је пратилац потрошачке културе и потрошачке логике коју намеће експанзија тржишта и жеља за брзим стицањем профита и богатства. Кич захвата широке масе становништва јер им нуди спектакл, емоције, забаву и безбрижност, нуди им уживање у незнању и неразумевању стања и збивања у свему што је око њих и у њиховом животу. Кич је замена за стварност, стваралаштво, високе

¹⁸⁰ Исто.

потребе и напредовање. Он својом лакоћом и једноставношћу улази у душу просечног човека и постаје његов свакодневни пратилац. Масовни медији су најзначајнији преносиоци и експоненти кича као феномена савремене масовне културе. Кич је потпуно овладао нашом свакодневицом и нашим животом. Он је скоро сасвим потиснуо праве културне вредности и естетику из нашег свакодневног живота и деловања.

ДРУШТВЕНЕ НОРМЕ

Појам и врсте друштвених норми. Људско друштво представља укупност друштвених појава, односно повезано понашање и деловање људи, које изазива промене у људском друштву, природи или на самим људима. Људи као припадници друштва, као свесна, стваралачка и слободна бића, слободна су у избору свог понашања, што може довести до несклада. Имајући у виду, да супротна понашања онемогућавају складно функционисање друштва и доводе у питање његов опстанак, људи стварају одређена правила понашања, која често регулишу то понашање до најситнијих детаља. Значи, да би се избегао несклад у понашањима и омогућило функционисање друштва, неопходно је људска понашања ускладити. Регулисање се одвија преко друштвених норми.

Друштвене норме (правила)¹⁸¹ су толико повезана са човеком, тако да их он усваја и поступа по њима, при чему му се чини да поступа самостално, онако како је он сам одредио, а не друштво.

Свет норми обухвата 3 велике области и деле се на:

1. *техничке норме*: уређују људско понашање према природи. Оне су примењено знање о природи;
2. *друштвене норме*: уређују људске међусобне друштвене односе и
3. *духовне норме*: уређују људско унутрашње понашање.

Значај друштвених норми је толико велики да неки сматрају да су норме оно што разликује људско друштво од других друштава, јер исказују специфичност људског друштва. Нормама се поред функционисања друштва, штите и одређени интереси и одређене вредности. Норме су по правилу усмерене на одржавање постојећег поретка у датом друштву и вредности. Међутим, у сваком друштву постоје различити системи вредности, тј. поред система вредности који је усклађен са постојећим стањем у друштву, постоје идеали и вредности који промовишу нешто ново, другачије од владајућег. То ново и другачије од владајућег, идеали и неке другачије вредности доводиле су до промена у конкретним друштвима, при чему је долазило до одбацивања важећих, владајућих образаца понашања. По друштвеним

¹⁸¹ О друштвеним нормама видети: Р. Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 278–284.

нормама човек треба да се понаша да би обезбедио склад појединачних понашања, заштитио одређене вредности и омогућио вршење основних друштвених функција.

Александар Молнар разликује потпуне и непотпуне норме. Потпуне су оне које садрже четири елемента: хипотезу диспозиције, диспозивију, хипотезу санкције и санкцију.¹⁸² Међутим, уобичајно се говори да свака норма има три дела: *хипотезу*: предвиђено стање које треба да постоји да би се норма применила; *диспозицију*: наредбу да се нешто не чини или уздржи од чињења и *санкцију*, казну коју прекршилац трпи.

Друштвеним нормама друштво настоји да обезбеди вршење одређених друштвених функција ради остваривања друштвених интереса. За остваривање бројних и разноврсних друштвених циљева постоји мноштво друштвених норми.

На почетку људске историје друштвене норме су представљале јединствен скуп и нису се међусобно разликовале. Нису постојале правне и моралне норме, па су религијске норме, али не у данашњем смислу речи, регулисале друштвени живот. Данас религијске норме изражавају однос према метафизичким силама. У то време религијске норме, њихова појава, забране које су садржале, пратио је духовни живот људи.

Развојем друштва долази до диференцирања норми. Почињу да се разликују по циљевима и облику настајања. Настају и нестају, утичу једне на друге (моралне на правне, религијске на моралне).

Друштвене норме могу да се поделе у зависности од тога да ли настају *дифузно*, тј. прожимајући друштвени живот (навике, обичаји ...) или их *ствара држава* (правне норме). Затим, могу да се поделе на основу средстава којима се утиче на људе да се по њима понашају на: *друштвене прописе* и *техничка правила*.

Друштвени прописи. Друштвени прописи одређују понашање човека према осталим члановима друштва. Регулишу односе међу људима у држави и друштвеним групама. Њиме се регулише понашање у држави, породици, на улици, у процесу производње. За поштовање друштвених прописа заинтересована је цела заједница. Служе за поштовање заједничког циља у интересу шире заједнице, али не мора да буде у интересу појединих њених чланова. Стога неки чланови, због не прихватања вредности

¹⁸² Aleksandar Molnar, Norma. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*, cit. izd., str. 364, 365.

и циљева заједнице, не придржавају их се и крше одређене друштвене прописе. Непоштовање и кршење друштвених прописа штети интересима заједнице, или бар оног дела који је прихватио општедруштвене вредности и интересе као своје, те заједница предузима одређене мере.

Друштвени пропис има три дела:

1. *хипотезу* – стање у коме се пропис примењује,
2. *диспозицију* – основно правило понашања, чијим се поштовањем штити интерес заједнице и
3. *санкцију* – додатно правило понашања, којим се прописује одузимање извесног добра од прекршиоца основног правила. Санкцијом се у извесној мери задовољава жеља заједнице за одмаздом према прекршиоцу њених интереса, али њено главно дејство је васпитно. Знајући да их чека санкција људи се уздржавају од кршења друштвених прописа. Санкција не мора да буде негативна (одузимање добара или надокнада штете). Могућа је и позитивна санкција, награда за друштвено пожељно понашање. Карактер санкције зависи од значаја вредности која се штити и од многих других околности укључујући и традиционални начин остваривања контроле друштва над понашањем појединаца. У досадашњој историји и развоју било је присутно више негативних него позитивних санкција.

Поштовање друштвених прописа обезбеђује се поред примене санкција и васпитањем.

У друштву постоји велики број друштвених прописа. Најважнија разлика међу њима огледа се у разлици њихових санкција и у томе што су неки настали и примењују се од стране организованих друштвених заједница, а други од стране неорганизованих. По правилу, уколико је санкција тежа и везана за физичку силу, њена је примена везана за друштвену организацију.

Правни прописи тесно су повезани са државом. Право је скуп друштвених прописа тј. изражена воља владајућих структура која је претворена у закон. Представља обавезно правило понашања, чије непоштовање санкционише држава својом организацијом за физичко насиље.

Правне норме се разликују од других друштвених прописа (морала и обичаја) по томе што је њихов стваралац организована друштвена заједница. Битна функција

правних норми је регулисање друштвених односа који одражавају начин производње, целовита заштита друштвеног система кроз регулацију политичких односа – сфере власти, регулисање других значајних односа као што су: породични, културни, религијски.

Применом правних прописа решавају се конфликти у друштву уз поштовање општељудских вредности: слободе, једнакости, правде, поштовања људског достојанства, права и слободе човека, истине, демократије.

У структури сваке правне норме разликујемо:

- *хипотезу* – она одређује услове у којима одређени друштвени однос постаје правни,
- *диспозицију* – представља само правило понашања, прецизно формулисано и
- *санкцију* – која је део правне норме који говори шта ће се десити појединцу који не поштује диспозицију и које мере предузимају државни органи према прекршиоцима норме.

Карактеристично је за правне норме да се диспозиција и санкција искључују. Наиме, поступање по одређеном правилу понашања (поштовање диспозиције) искључује примену санкције и обрнуто.

Право настаје са настанком државе, а највиши правни акт сваке државе је устав. Устав садржи опште прописе о уређењу државе, организацији власти, друштвено економским односима, правима и дужностима грађана. Устав је по правилу најтрајнији правни пропис и постоји специјални поступак при његовом доношењу или измени који се мора поштовати.

Поред устава, у правне прописе спадају закони (који морају бити усклађени са уставом). Закони регулишу посебне области међусобног деловања између људи у оквиру једне државе, те у том смислу можемо да разликујемо правне прописе који се односе нпр. на радни процес (радно право), породицу (породично право), али и односе између људи у различитим државама (међународно право).

Морални прописи (норме) су скуп правила понашања људи заснованих на схватању о добру и злу, практично одношење човека према свету, другим људима и самом себи. Састоји се у вредносном процењивању поступака и хтења. Они одређује оно што је достојно човека, забрањује супротно томе. Шта је добро, а шта зло не може се

одредити унапред и заувек. Нпр. у примитивној заједници убијати старе људе било је добро, данас је зло.

Санкције за непоштовање моралних норми се не примењује организованом принудом (као код права) већ спонтаним реаговањем заједнице. Санкцију изриче непоштовалац сам према себи: осећање стида, неодређеног страха, гађење, презир према себи, бола, нелагодности, осећања презира и жеље за самокажњавањем. Заправо, аутоматски наступа грижа савест, али само код оних који имају развијену моралну одговорност.

Морал као друштвени пропис има 3 компоненте:

1. *моралну норму*: исказ о пожељном понашању у датој ситуацији, о томе шта је добро, а шта зло;
2. *морални суд*: садржи процену понашања појединца и група;
3. *моралну санкцију*: која се остварује у односу да ли се примењује на појединца или је примењује група. Индивидуална санкција је грижа савест и кајање, а бојкот и прекор уколико санкцију примењује група према појединцу. Постојање гриже савести не искључује примену друштвених санкција за прекршај морала. Друштво/друштвена група санкционише оне норме за чије непоштовање, повреду њгови/њени чланови осећају грижу савест.

Свако друштво ствара свој морал. Томе прилази у зависности од потреба за очувањем одређених вредности и услова да те вредности заштити. Морал се испољава у односу према природи, другим људима и самом себи. Појединци моралне норме усвајају у целости или делимично и стварају свој лични морал, који се мање или више разликује од друштвеног морала.

У развијеном друштву постоји диференцијација општедруштвеног морала на морал одређених скупина, професија, класа ... Но, без обзира на диференцијацију унутар једног друштва, и постојање разлика између моралних норми различитих друштава, извесне моралне норме су мање више истоветне у свим моралним системима и називају се моралним константама. Примера ради, заједничка морална норма свих друштава на садашњем ступњу развоја требала би да буде поштовање живота.

У савременим условима постоје и морална правила која се односе на одређена правила, па се у том смислу говори о лекарској етици, етици инжењера, етици новинара, етици професора итд.

Инжењерска етика¹⁸³. Имајући у виду да је човек био-психо-социјално биће и да су за његов опстанак и живот неопходна два света, свет природе и свет који је сам створио – свет артефакта, за етику се може рећи да је најмање триполаран. Регулише однос човека према човеку, човека према свету артефакта, човека према природи.

Захваљујући инжењерима многи проблеми са којима су се суочавала друштва су решени (нпр. решен је проблем глади, повећана безбедност на раду итд.). Међутим, трагајући за најбољим решењима која треба да задовоље неку од људских потреба, да реше неки технички проблем, не испуњавају само постављени им задатак „већ представљају део процеса којим се мења читав свет“ (Бабић 2011, 9), те се може говорити о етици инжењера и њеној вишеслојности. Обављајући своју делатност они ступају у бројне односе, те се њихов етички однос испољава према предметима и средствима рада (техници и технолошким поступцима); припадницима своје професије; радној групи у којој суделују и припадници других професионалних група; организацији рада у предузећу; пословним партнерима на тржишту (другим предузећима и њиховим заступницима); друштву у целини, како према његовим актуелним привредним и другим проблемима, тако и према историјском наслеђу и будућим очекивањима његових припадника; природној средини и односу према самом себи. У том смислу инжењери су одговорни пред припадницима своје професије, члановима радне групе, организацијом у којој раде, пословним партнерима – наручиоцима посла, друштву, природи, човечанству, те се од њих очекује и захтева да поштују скуп принципа који их обавезују у вршењу њихове делатности. Питања попут ефикасности, односно захтева да се уз минимална улагања, у кратком року, оствари максимални профит; одређени стандарди, као и „експериментисање и испитивање граница могућег“ (Бабић 2011, 8) су неки од моралних проблема са којима се сусрећу инжењери у обављању својих свакодневних задатака. Додамо ли томе да посао

¹⁸³ Овај део текста је преузет из текстова: Весна Милтојевић, Инжењери и одрживи развој. У Д. Б. Ђорђевић, Б.Ђуровић, *Професија инжењер* (69–77). Ниш: Машински факултет, 2013. и Ивана Илић Крстић, Инжењери, етика и одрживи развој У Д. Б. Ђорђевић, Б.Ђуровић, *Професија инжењер* (79–87), Ниш: Машински факултет, 2013.

инжењера подразумева како доношење одлука, тако и извршавање задатака, а да нису ни менаџери, ни обични радници, њихова одговорност је „изузетно сложена и може бити врло захтевна“ (исто, 9). Не ретко своје одлуке инжењери оправдавају кодексима професионалне етике, наводећи да раде за добробит групе и поштовања договора са клијентима, руководећи се принципима професионалне етике. Но, као што мора да поштује потребе клијената, инжењер мора да буде потпуно свестан и последица својих одлука на свет који га окружује (Doppelt, 2008), своје друштвене и еколошке одговорности.

Имајући у виду техничко-технолошке ризике по човека, природу и животну средину уопште, судбоносну природу последица ризичних догађаја, али и, с друге стране старатељски однос морала према потребама подједнако појединца и друштва у целини, данас више није спорна одговорност и „надлежност“ етике за просуђивање појединих инжењерских чинава односно њихових поступака, одлука и планова у овој области људске делатности. Дакле, нужност етичког у техничкој делатности произилази, пре свега, из околности да она производи и низ „ризичних“ учинака.

С обзиром да се инжењерски проблеми једном својом страном увек представљају и као морални, постало је јасно да је инжењер обавезан да стручној компетенцији потребној за решавање техничких проблема придода и етичку припремљеност тј. свест о егзистенцијално важним последицама његовог рада, као и о његовој одговорности и обавезама које из тога произилазе. С тим у вези морална одговорност је повезана са таквим личним квалитетима, као што су самоконтрола, способност предвиђања ближих и даљих последица својих активности, критички однос према себи, другима итд. Добровољно придржавање моралних захтева, везаних за професионално деловање инжењера, претпоставља развијено убеђење у неопходност таквог поступања, а не због страха од могуће казне и осуде других.

Етички принцип да инжењери стављају општи интерес пре сваког другог интереса на први поглед делује као да је против личног интереса. Међутим, неки филозофи, као Хобс и Русо, дискутују о етици и моралу у смислу друштвеног уговора који дугорочно служи личном интересу. Услови овог уговора су да ако сви поштују морална правила, уместо да делују у корист личног интереса, свима ће бити добро, и друштво ће бити боље место за живот. (Talcott Parsons, 1967)

Још један проблем се намеће инжењерима при доношењу одлука. Могућност

ризика и последица у будућности, јер се бави „непознатим у тренутку пројектовања и конструисања, па чак и након тога“ (Бабић 2011, 8) при чему сагледавање утицаја производа, посебно на животну средину у будућности није увек лако предвидети.

Узроке моралних дилема и решења, Конлон (Conlon) је сагледао кроз четири нивоа. Први, *микро-субјективни*, назива индивидуалистички и везује за свест и посвећеност инжењера као појединаца, њихову способност да идентификују и реше етичке дилеме. Други, *микро-објективни*, везује за организациону културу. Већина инжењера ради у окружењу у којем је њихово доношење одлука ограничено корпоративном или организационом културом. Трећи, *макро-субјективни* тиче се утицаја јавне политике на инжењере. Последњи, *макро-објективни*, можда и најважнији, односи се на тренутну организацију производње и потрошње у којој је дискутабилна могућност одговорног инжењеринга. (Conlon 2011) Сходно томе, може се рећи да индивидуалне особине и прихваћеност етичких принципа, организациона култура, јавне политике и најшире друштвено окружење могу бити узроци моралних дилема. Уз то, недоследност и недореченост етичких кодекса и инжењерских смерница могу такође створити моралне дилеме код инжењера, због одговорности за испуњавање људских потреба и еколошких потреба.

Значи, инжењерска етика у савременој цивилизацији подразумева:

- с једне стране скуп етичких принципа који обавезују инжењере у вршењу њихове професије (односно шта инжењер мора поштовати имајући у виду статус и част своје професије),
- а с друге одговорност пред човечанством нарочито у условима савременог науднотехничког развоја.

Инжењер са развијеном етиком обавезан је да избегне или укаже у виду упозорења на све лоше ефекте које нека од варијанти реализације инжењерског задатка може да изазове, односно да реализује идеју да све оно што је научно откривено није и друштвено прихватљиво за употребу. Дакле, код инжењера етичка одговорност јавља се у две фазе: код стварања технике и код употребе технике.

Ако је етички кодекс форма друштвеног уговора који обезбеђује друштвени статус инжењерима, онда је нереално очекивати да они поштују сва правила овог етичког кодекса који од њих захтева по цени да изгубе статус инжењера. Ако стављање општег друштвеног интереса на прво место захтева ризиковање њиховог посла и

каријере, онда ће већина њих сматрати да је то превелика жртва. А пошто њихов индивидуални статус инжењера зависи од њихових послодаваца, овај друштвени уговор нема велику моћ над инжењерима.

Различите студије су показале да кодекси етике и понашања немају велику моћ. Инжењери су у суштини подређени и њихов статус се развија из организационе мобилности пре него техничке стручности. Дерек Болдвин, надлежан за професионалну праксу на Аустрлијском Инжењерском Институту, спремно признаје: “особа мора да поседује одређену снагу и храброст” да би послушала етички кодекс пре него свог послодавца.

Обичајна правила настају у друштвеним заједницама дуготрајним понављањем одређеног начина понашања, које је обавезно за све припаднике друштвене групе. Настају тако што се дуготрајно понашање почне сматрати обавезним. Снага обичајних правила проистиче из услова настајања, тј. општег прихватања у друштву, без наметања грубе присиле. Зато се дуго одржавају и тешко мењају, јер су укоревљени у животу људи, чак и онда када се друштвеним развојем показује њихова застарелост и конзервативност.

Значи, обичаји, као неписана правила, могу да имају негативну и прогресивну улогу. Негативну улогу имају када теже конзервацији друштвених односа, рецимо крвна освета. Обичаји који су у функцији очувања традиционалних вредности, имају позитиван предзнак, пре свега због своје хуманистичке усмерености (солидарност, моба), али и због очувања традиције (славе и сл.).

Санкције за непоштовање обичајних правила примењују чланови друштва који се сматрају позваним да их примене. Санкције нису прецизиране и зависе од појединих околности, а крећу се од подсмеха и презира до избацивања из друштва. Кад држава почне да обезбеђује примену обичајних правила, примењује санкцију прерастају у право – обичајно право.

Обичајна правила припадају традиционалним друштвима и културама. Утичу на начин и стил живота. Повезана су са религијским и моралним нормама.

Обичаје треба разликовати од навика. Навика није друштвени пропис, јер се односи на појединачно понашање човека. То је рутинско, свакодневно понашање које уколико се од њега одступи не производи никакве последице. Навика је спавање на

левој страни. Купање није обичај, али купање младе и младожење у специјално припремљеној води уочи венчања је обичај.

Обичаји настају у неорганизованим друштвима и често су најзначајнија правила понашања у тим друштвима. Услед дуге примене људи се и емотивно везују за одређене облике понашања те се споро мењају (рођење, зрелост, веридба, венчање ...). Данас се више одржавају на селу него у граду из најмање два разлога. Прво, утицај научно-технолошких промена има већи утицај на понашање човека у градској средини и друго, у селској средини већа је везаност људи за земљу, природу и биолошке циклусе живота.

Обичаји имају своје вредности, које се огледају „у очувању традиције у одређеној друштвеној заједници“.¹⁸⁴ У савременом друштву обичаји губе своју снагу, а на значају добијају други друштвени прописи.

Мода регулише понашање у погледу одевања, опхођења са другим људима, облике забаве, начин уређења стана у неком времену, мада се најчешће везује за облачење. Одећа је одувек представљала симбол нечега. Устаљено је мишљење да однос према сопственом изгледу изражава и елементе нашег карактера, односно да изглед одаје биће. Одевање је углавном сведочанство људске културе, а мода је права заводница. У моди се отварају врата за снобове. Снобовски начин се манифестује кроз: истицање расипништва, истицања доколице и истицања новог, јер оно што поседујемо мора да буде скупо и креирано према захтевима моде.

Појам моде се различито одрђује. *Густав ле Бон* је везују за брзо распрострањавање јавног мишљења које утиче на начин понашања. *Абрахам Мол*, пак тврди да је мода стваралачка воља за променама. По њему ићи испред моде резервисано је за једну мађину, ићи у корак са модом значи ићи у корак са својим временом, а ићи иза ње значи бити конзервативан, али не и против ње.¹⁸⁵ Моду пласирају богатији слојеви друштва, „елита“. Чим постане опште прихваћена, елита пласира нешто ново.

Она је део културе, без обзира да ли културу схватамо као материјалну или као духовну, односно као укупност материјалних и друштвених творевина. Мода може да се посматра и као систем прописа који немају већи значај за спровођење и остваривање

¹⁸⁴ Mirjana Todorović, Običaj. U: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki leksikon*, cit. izd., str.

¹⁸⁵ Видети о моди: Александар Тодоровић, *Социологија моде*. Ниш: Градина, 1980.

човека у друштву, нарочито ако се ради о потрошачком друштву. Најбрже се мења, а санкције су благе (подсмех, прекор и сл).

На моду делују економски и културни чиниоци, али и техничко-технолошки, стваралачки, класни/слојни.

Правила понашања регулишу начин одевања и комуникације. Они су део културе схваћене као духовне културе. Санкције се испољавају у осећању стида. Уче се у породици а мењају се са друштвом и системом вредности. *Правила учтивости*: регулишу комуникацију са људима у друштвеним процесима. *Правила лепог понашања*: обезбеђују пријатну међуљудску комуникацију – бон тон. *Правила свакодневног живота* стварају друштвене групе у којима се одвија свакодневни живот. Проблем се јавља са преласком из једне у другу средину, код миграната: село-град и држава-држава.

Техничка правила. Техничка правила регулишу однос човека према природи. То су правила која одређују како природу треба прерађивати да би се задовољиле човекове потребе. Заснивају се на знању о природи и прописују понашање човека у процесу присвајања природе. Нпр. правила како се добија одговарајући хемијски производ, како се производи неко материјално добро. Она одређују поступак прерађивања природе.

Број ових норми је у порасту са еколошким проблемима. Техничка правила служе за остваривање интереса једног или више лица. Уколико људи желе да остваре одређени циљ, они се придржавају одређених техничких правила. Уколико их се не придржава, неће бити остварен циљ и задовољен интерес. Нпр. ко жели да оздрави мора да се придржава медицинских правила; ко жели да сазида кућу мора да поштује одређена грађевинска правила итд. Ако их не поштује остаће болестан, срушиће му се кућа. За њихово поштовање неопходно је поклапање интереса појединца и друштва.

Друштвена заједница по правилу није заинтересована за њихово поштовање из два разлога. *Прво*, јер су појединци и без њене интервенције заинтересовани да их се придржавају да би остварили свој циљ и *друго*, непоштовање правила само по себи не шкоди интересима заједнице. Она (техничка правила) су упутство за понашање, а не заповест.

Техничка правила *не садрже санкцију*. Сматра се да је довољна свест, сазнање о опасности која прети ако се не придржавамо техничких прописа. Уколико је друштвена

заједница заинтересована за поштовање, прописује санкције за прекршиоца, а техничко правило постаје друштвени пропис, а ако санкцију примењује држава постаје правна норма. Нпр. постоје техничка правила о зидању зграда. Међутим, држава је заинтересована да се ово правило поштује, па тачно прописује колико треба употребити арматуре при градњи да се зграда не би срушила у случају земљотреса, јер је земљотрес опасност по цело друштво, те се оно обезбеђује од његових штетних последица.

Све већи број техничких правила прераста у друштвене прописе ради остваривања хуманих услова рада и омогућавају опстанак људског друштва.

Свака област људског стваралаштва ствара своја техничка правила. Она се мењају у складу са новим сазнањима и развојем технологије.

ОБЛИЦИ ДРУШТВЕНЕ СВЕСТИ

Током развоја људског друштва кроз историју, настајали су различити облици система идеја, веровања и праксе. Као најранији, хронолошки гледано, појављују се религија и уметност, потом филозофија и морал, напоследку и наука. Сваки од побројаних видова духовне надградње представља особен начин односа према свету. Нису једини, али су, несумњиво, врло значајни. У овом делу изложићемо њихове важније одлике. Међу осталим често разматраним врстама људског духа, пажњу заслужују и мит, обичаји, јавно мњење, идеологија итд.

Религија

Реч религија води порекло од латинске речи *religare*, што у преводу на српски језик значи свезати, повезати. Овај термин први пут је употребио Лактанције говорећи о вези човека са природом, другим бићима и Богом. То је друштвена појава која подлеже одређеним законима настајања, развоја и нестајања и можемо је дефинисати као духовну повезаност једне групе људи са неким вишим, светим бићем, односно Богом.

Религија је као део културе први засебан систем идеја, веровања и праксе. Вишедимензионална је и нема једнозначно одређење. Она објективну стварност, изражава на фантастичан и мистичан начин. Управо због тога није на одмет прихватити за почетак Гиденсову препоруку и одговорити одмах на питање шта то није религија. Тиме се избегавају четири замке културно пристрасног мишљења о њој. *Прво*, не треба је поистовећивати са монотеизмом (веровањем у једног Бога) јер у већини религија постоји више божанстава, док у неким верзијама хришћанства има неколико фигура истих светих квалитета: Бог, Исус, Марија, Свети дух, анђели и свеци. Постоје и религије без богова, односно тзв. етичке религије (будизам, конфучијанизам и таоизам). Нагласак у њима је на етичким идеалима који верујућег повезују са природним складом и јединством универзума. *Друго*, погрешно је изједначавати је са моралним нормама којима се контролише понашање верујућих, као што су, на пример, Десет заповести, за које се претпоставља да их је Мојсије примио од Бога. *Треће*, не мора увек да се бави објашњавањем света оваквог какав јесте, односно постанком човека као што је то случај у хришћанству (мит о Адаму и Еви). *Четврто*, не може се поистоветити са натприродним, то јест са схватањем света и универзума изван области чула. Постоје и

религије (конфучијанство) којима је својствено прихватање природне хармоније света.¹⁸⁶

За Драгољуба Б. Ђорђевића, „религија је људска, културно-историјска чињеница, систем идеја, веровања и праксе, специфичан облик практичног одношења према свету, природи, друштву и човеку”.¹⁸⁷

У социолошкој литератури сагледава се као сложена културна чињеница која, поред нормативних елемената, односно датих правила понашања и одређене праксе (слично моралу) – садржи и скуп конкретних представа о природи и друштву (слично као у науци и филозофији), а које се изражавају преко појединих ликова (као у уметности). Свака религија обухвата два саставна дела. *Први* представља њену субјективну страну, оличену у одређеним представама о природи и друштву, као и о невидљивим моћним бићима која владају друштвом и природом. *Друга* се испољава преко практичног односа према тим бићима, кроз религиозни култ у циљу њиховог умилоствљивања. Саме представе без култа не чине религију, као што ни култ не постоји без религиозно-митолошких представа, већ почива на њима.

Настанак религије. О постанку религије постоје различита мишљења, а најчешће се наводе четири тумачења: (1) теолошко, (2) психолошко, (3) просветитељско и (4) материјалистичко.

Заговорници богословске интерпретације постанка религије тврде да се људи рађају с религијом и да са рођењем носе нека религијска осећања. Према томе, човек је *homo religiosus* и биће све док постоји свет.

Психолошко виђење настанка религије почива на човековом односу према натприродним силама. Религија је производ људских особина као што су смрт, болест, страх и др. Претпоставља се да у природи битишу неке силе (недостижне, непознате и неухватљиве) у које човек не може да проникне, а које одлучујуће делују на његов живот и судбину. Познат је, рецимо, страх од смрти, као први и најважнији чинилац религије.

Према просветитељском гледишту (Волтер, Русо), учењима материјалиста XVIII века (Дидро, Хелвеције, Холбах) и социјал-утописта (Сен-Симон, Фурије, Овен),

¹⁸⁶ Entoni Gidens, *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2003, стр. 272.

¹⁸⁷ Драгољуб Ђорђевић и Богдан Ђуровић, *Од магије до науке (Системи идеја, веровања и праксе)*. Ниш: ДОМ, 1994.

религија је последица незнања и немоћи да се објасне, образложе и дефинишу природне појаве. На темељу ове претпоставке, требало би очекивати да ће са сталним увећавањем људског сазнања религија губити свој значај, те, евентуално, ишчезнути.

Материјалистичко тумачење религије своди се на то да је религија производ друштва. Настала је на веома ниском степену друштвеног развоја и представља историјску категорију. На почетку човековог постојања на Земљи, људи нису били религиозни. Тек када је после хиљада година дугог процеса еволуције човек достигао стадијум развоја да може да расуђује (захваљујући развијености нервног система), генерализује и ствара представе о предметима, постао је религиозан.

Све религије деле се на природне и објављене. *Природне* религије настале су по самој „природи ствари” – без неког људског посредника, без пророка, месије, апостола, проповедника. *Објављене* религије су религије спаса – „религије књиге – и јавно их обзнањују пророци или поједини људи. Спас, односно обећано избављење, долази као последица придржавања верских правила, догми, веровања и ритуала. Природне религије су анимизам, тотемизам и култ природе, док се објављене религије – теизам – деле на политеистичке и монотеистичке. Поменуте религије настајале су у одређеним историјским периодима развоја друштва.

Анимизам је најстарији и најпримитивнији облик друштвене свести, а представља „широко распрострањено веровање у постојање душа, које се јављају као двојници материјалног тела и унутрашњи принцип који покреће организам, и духови који настају када душа, услед смрти, напусти тело”.¹⁸⁸ Сама реч *anima* латинског је порекла, а означава дух, душу. Касније се духови одвајају од својих предмета, а код људи се јављају различите представе о њиховом боравку (у шумама, пећинама, планинама и сл.). На вишем стадијуму анимизма духови попримају људски облик, људске особине и слични су човеку. Да би се одобривољили, приношене су им жртве, дарови и најразличитије врсте хране, из убеђења да једу и пију. У сваком случају, ограниченост знања о природи сматра се главним узроком религије током овог стадијума њеног развоја.

Настанак *тотемизма* („totem” – животиња) историјски одговара појави поделе рада у којој се издвојио лов, што је условило поделу људи по полу и старости.¹⁸⁹ Тотем

¹⁸⁸ Богдан Ђуровић, „Анимизам”. *Теме*, вол. XXVII, но. 3, 2003, стр. 396–397.

¹⁸⁹ Vuko Pavičević, *Sociologija religije sa elementima filozofije religije*. Beograd: BIGZ, 1980, стр.180.

може бити било која животиња за коју се верује да чува род или племе од несрећа и стихија. Њено убијање се строго забрањивало, а повреда тотемске представе строго кажњавала.

Политеизам, вера у више богова, настаје у време развоја првобитног друштва. То је прва форма религије: сматрало се да су једни богови добри, а други зли. Богови се појављују у различитим облицима: животињско-људском (на пример, риба-девојка, људи-коњи и сл.) и чисто људском облику (на пример, Аполон, Зевс, Марс, Посејдон). Богови се, такође, деле с обзиром на то да ли управљају природним или друштвеним силама. Најпре су, у нижој фази развоја, формиране представе о боговима природних сила (шума, небо, Сунце, Земља, громови и сл.). Виша фаза је карактеристична за друштвене силе, појаве, процесе и односе (богови мора, рата, правде, мудрости, уметности, поморства, трговине и сл.). Узрок настанка политеизма је веровање људи да њихов живот зависи од сила моћи, па су, самим тим, почели да их мистификују, чине свемоћним, невидљивим и магичним. Сматрало се да су те силе лоциране далеко – у неким неприступачним пределима, а касније чак и на небу. У политеизму богови су равноправни и представљају одраз људи. Њима се односи храна у шуму, на гробље, верујући да ће њоме да се хране. Слично веровање задржало се у обичајима православне вере код Срба будући да је још присутан обичај ношења хране на гробље за покој душе умрлих.

Монотеизам је фаза у развоју религије када је надвладало веровање у једног бога. Сва природна и друштвена својства преносе се на једног бога, он је персонификација и природних и друштвених сила. Хришћани тако имају Исуса, Јевреји Јахвеа, Азијати Буду, муслимани Алаха, док је за старе Грке врховни бог био Зевс. Није случајно то што се монотеизам подудара са формирањем државе и великих деспотија; дакле, са временом када је владар био свемоћан и неприступачан. Веровало се да на Земљи постоји један владар, а на небу један бог који управља „оним” светом. Бити против владара значило је, истовремено, бити и против Бога, али постоји разлика између владара и Бога: Бог је свемоћан, апсолутно праведан, свезнајући и савршен. Међу монотеистичким религијама издвајају се велике религије – хришћанство, ислам и будизам.

Хришћанство, најзаступљенија монотеистичка религија, настало је у Азији, почетком првог миленијума. Хришћанство је започело свој развој као секта јудаизма, а

према неким гледиштима није јасно да ли је Исус – који је био правоверни Јеврејин – желео да оснује посебну религију или не. У IV веку хришћанство се на основама хеленизма, јеврејства и римског мистицизма формира као велика религија. Миланским едиктом цара Константина (313. године) хришћанство постаје равноправно са осталим религијама, док Едиктом цара Теодосија (380. године) стиче статус државне религије у Римској империји.

Хришћанске цркве данас се деле на три велике групе: римокатоличка црква, источне православне цркве и протестантске цркве. Хришћанско свето штиво је Библија (Стари завет и Нови завет). Одликује га вера у једног и јединог Бога, али и вера у Исуса Христа као Сина Божијег. Хришћански Бог открива се као Тројица, тј. као Отац, Син и Свети дух. Свето Тројство чине три особе с једном, божанском суштином. Међу њима постоји разлика, али никад подвојеност. Према теолошким доктринама са васељенских сабора, сâм Исус Христос у потпуности поседује и божанску и људску природу у једној својој личности.

Средином 11. века, тачније 1054. године, дошло је до оштре поделе на православну и католичку веру (обостране анатеме укинута су тек 1965. године приликом историјских сусрета папе Павла VI и патријарха Атенагоре у Риму и Истанбулу). Данас се католици и православци међусобно разликују и по учењу и по организацији.¹⁹⁰ Централни предмет спора је накнадно додавање латинске речи *filioque* („... и Сина”) у онај део текста Симбола вере који се односи на Светог духа. Православље учи своје вернике да само Бог исијава Свети дух, а не и Исус Христ, како уче римокатолици.

Такође, никада се на хришћанском Истоку није прихватала догма о папској непогрешивости, нити се веровало да је папа обдарен неком посебном божанском милошћу или харизмом коју немају и други црквени великодостојници. Он би се могао издвајати само као „први међу једнакима”, а никако као врховни поглавар Цркве. Источна црква не признаје чистиштиште, али као и Рим прихвата да је Богородица, безгрешно зачевши Христа, била подложна прародитељском наследном греху. Православни култ садржи: седам светих тајни (крштење, миропомазање, исповест, причешће, брак, свештенство и јелеосвећење), молитву, поштовање икона, поклоњење

¹⁹⁰ Драгољуб Б. Ђорђевић, *Цепна социологија за почетнике*. Ниш: Машински факултет у Нишу, 2017.

крсту, реликвијама, моштима и светим местима (ходочашће), све до култа светаца, држање постова и празновање верских празника. Библија и лична интерпретација верника (тако карактеристични за протестанте) нису довољни у православљу, већ је неопходно и предање.

Почетком 16. века у Западној Европи гласно се заговара потреба за административном, законском и моралном реформацијом Римокатоличке цркве. Религиозне привилегије богаташа, имунитет клера пред законом и његов разуздан живот, као и неограничена моћ папе и злоупотребе у црквеној управи све су мање одобраване међу мирјанима. Деведесет и пет теза за расправу јавно је обзнанио на вратима Витенбершке цркве Мартин Лутер, немачки монах августиновског реда, 31. октобра 1517. године. Интерпретација библијске речи и њено проповедање, као и савест појединца и лична одговорност пред Богом, без посредовања институција и духовних служби, постају обрасцем протестантског живота у тадашњој Европи.

Термин *протестантизам* означава скуп различитих цркава које своје учење темеље на учењу протестантских реформатора из 16. века, а то су Евангеличка (лутеранска) и Реформисана (презбитеријанска или калвинистичка) црква. Важи то и за Англиканску цркву, која се од Рима одвојила 1534. године из политичких и личних разлога краља Хенрија VIII, да би након његове смрти прихватила протестантизам”.¹⁹¹

Суштинско откриће реформације јесте да је сваки човек оправдан пред Богом једино због милости и слободне воље Божије. Важно је нагласити и реформацијско схватање свештенства свих верника, које је представљало коперникански обрт за време у којем настаје. Од специјалне службе свештенства ка општем свештенству, од хијерархијског схватања цркве ка партиципаторском, од подређености и надређености заједница до равноправности свих верних – нова су правила верског живота међу реформисанима.

Ислам је настао у Јужној Арабији у 7. веку. Упоређењу са свим другим религијама, најбрже се ширио, тако да је постао пријемчив и у срединама у којима су биле присутне много старије религије. Илустрације ради, премда је хиндуизам

¹⁹¹ Postoji nedoumica u korišćenju termina *evangelički* i *evandeoski*. Evangeličke ili luteranske crkve izvorno su protestantske crkve, a Evandeoska pentekostalna crkva pripada crkvama reformacijske baštine oslonjenim na radikalno krilo reformacije. Pridevom *evandeoska* u nazivu crkve naglašava se centralna uloga Isusa Hrista, milosti, vere i Svetog pisma u verovanju i delovanju crkve (Jambrek, 2003: 18–9). Sama reč *evanđelje* pozajmljena je iz grčkog jezika, na kome je napisan Novi zavet i znači „dobra vest” ili „radosna vest” (Bjelajac, 2007: 13). – пуне библиографске податке

најстарија међу свим данашњим религијама света (стар преко 6000 година), Индонезија је земља у којој живи највећи број верника који се моле Алаху. Оснивач ислама је пророк Мухамед (570–632), који је тврдио да је Алах једини бог, а он један од његових пророка.

Суштина исламске религије изложена је у светој књизи *Kur'an* (ар. „рецитовање”), који се састоји од 114 поглавља (*сура*). *Куран* је збирка откривења (*вахи*) за која се сматра да их је Мухамед примио од Бога. По исламу, Алах је створитељ и господар света. Ислам укључује пет основних дужности, односно, како се то често истиче, почива на „пет стубова”, а то су:

- (1) Вера у Алаха као једног Бога и у Мухамеда као његовог последњег изасланика;
- (2) Дужност молитве пет пута на дан (јутарња, подневна, поподневна, вечерња и ноћна);
- (3) Једномесечни пост (*рамазан*) као знак сећања на Мухамедово примање Божје објаве и на касније његово бежање из Меке;
- (4) Обавезно милосрђе (*зекат*) оних који имају у корист оних који немају (давање милостиње);
- (5) Одлазак на ходочашће (*хаџилук*) у Меку и обилазак око светог камена Ћабе бар једном у току живота.

Будизам, као источњачка религија, темељи се на Будином учењу да људска бића могу избећи циклус реинкарнације ако одбаце све жудње. Пут спасења према будизму лежи у животу пуном самодисциплине и медитирања. Сидарта Гаутама или Буда (560–480. пре н. е.), оснивач будизма, дошао је до просветљења (*budhi*), откривши „четири племените истине”. Оне су записане у облику медицинске формуле: патња (симптом), жудња (узрок патње), отклањање патње (прогноза) и пут који води њеном отклањању (рецепт за лечење). Највиши циљ будизма је достизање *нирване* – стања потпуног душевног испуњења („апсолутног блаженства”). Могу је достићи сви људи, без обзира на припадништво одређеном сталежу. Буда је учио да човек трпи последице својих претходних и садашњих дела, било у овом или неком будућем животу. То је оно што се назива „карма”, која покреће кружни ток непрестаног рађања и умирања. Верници се придржавају пет главних заповести: не убиј, не кради, не врши прељубу, не лажи и не узимај алкохол.

На крају прегледа монотеизма као фазе у развоју религије, треба поменути и

религијске покрете. Већина ових покрета, који се ослањају на моћ и привлачност „непосредног контакта са верником”, настала је у годинама непосредно после Другог светског рата, посебно после 70-их година двадесетог века.

Општа подела на „источњачке” и „западњачке” религије, коју је предложио Карл Густав Јунг (Јунг), швајцарски психоаналитичар, најприхваћенија је, с тим што највећи број источњачких религија садржи етичке елементе. Оне траже спасење у контемплацији (умовању, размишљању, мисаоности, интелектуалности и сл.), тако да изостаје потреба за институционалним посредовањем. Западњачке религије су, насупрот источњачким, екстравертне (окренуте према спољашњости, према другом), „које живот на овом свету схватају као припрему за онострани живот (вечност, непролазност)”.¹⁹² Овим разликама (између западњачких и источњачких религија) Вебер делимично објашњава неуједначен економски развој различитих делова света.

Функције религије. Религију је, попут других друштвених институтција (медији, технологија, држава, породица, економија, образовање и др.), могуће анализирати у светлу њених функција у оквиру ширег, друштвеног система. Социолози су о религији заузимали различите перспективе, укључујући и три класика модерне социологије – Диркема, Вебера и Маркса. Већина социолога сматра да је религија важан механизам друштвене контроле, да подстиче солидарност, да пружа подршку влади, те да често представља део друштвене промене. Пружа одговоре на најдубља питања егзистенције, даје емоционалну подршку људима у њиховом суочавања са проблемима свакодневице.

Класици социологије и религија. Диркем, Вебер и Маркс сматрали су да је религија у суштини илузија, те да ће се њен значај постепено смањивати како се модерно друштво буде развијало. Ови мислиоци идентификују поједине опште карактеристике религије, при чему се њихова гледишта међусобно допуњују.

По Диркемовом схватању, религија неминовно егзистира у друштву и има обавезујући карактер. Под религиозним појавама подразумева и обавезна веровања, као и практичне делатности које из њих проистичу. У делу *Елементарни облици религијског живота* (1912), можда најутицајнијој студији у социологији религије, објашњава разлику између „светог” и „профаног”. Свети предмети и симболи

¹⁹² Ivan Šijaković, *Sociologija*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet, 2008, стр. 255.

посматрају се као одвојени од уобичајених аспеката постојања, који припадају свету профаног. Свето се не односи само на богове, „већ и предмете, покрете, речи... све што је изоловано и издвојено забранама”.¹⁹³ Диркем, на основу проучавања религијског искуства Аборигина у Аустралији, примећује да изражавање поштовања тотему проистиче из уважавања које гаје за највеће друштвене вредности.

Једна од најважних функција црквене организације огледа се у јачању кохезивности друштвене заједнице. Уз то, церемонијалне и ритуалне радње увек изнова оснажују солидарност у групи, помажући појединцу да се прилагоди великим променама (рођење, склапање брака, смрт) у свом животу.

Вебер је религију посматрао као идејни чинилац који доприноси економском напретку друштва. У својој студији *Протестантска етика и дух капитализма*, први пут објављеној 1904. године, Вебер компаративном анализом различитих делова Европе показује да није случајно то што су капиталистички односи производње почели да се развијају у срединама у којима је доминирало протестантско становништво, јер дух капитализма укључује јако веровање у потребу непрекидног рада у циљу стицања што већег богатства, али не због хедонистичких задовољстава, већ због насушне потребе сваког човека да на тај начин најбоље испуни свој дуг према Богу. Ова веровања најјаче су изражена код калвиниста.

Вебер посматра хришћанство као „религију спасења”; отуда, она има и своју револуционарну компоненту. Док религије Истока гаје код верника осећање пасивности у односу на постојећи поредак, како сматра Вебер, дотле је за хришћанство особена „стална борба против греха, што може изазвати и револт против постојећег реда ствари”.¹⁹⁴ Тако се појављују вође, попут Исуса, које на нови начин тумаче важеће доктрине, доводећи тако у сумњу постојећу структуру моћи.

Маркс и Енгелс су религију сагледали кроз осећајни однос људи према природним и друштвеним силама. Владавина тих сила над људима трајаће све док се „друштво, путем присвајања целокупних средстава за производњу и путем планског руковања тим средствима, буде ослободило и себе и своје чланове од ропства” и кад

¹⁹³ Mišel Lalman, *Istorija socioloških ideja: Tom I – od početaka do Vebera*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004, стр. 163.

¹⁹⁴ Gidens, *Sociologija*, цит. изд., стр. 281.

ишчезне и „последња сила која се сад још одржава у религији”.¹⁹⁵

Другим речима, религија је средство којим народ ублажава своју бол. Религија је „народни опијум” (*Опиум дес Волкес*), а не „опијум за народ” будући да ју је сâм народ створио.¹⁹⁶ Маркс даље сматра да религија носи и значајне идеолошке импликације, односно да служи интересима владајућих група. У овом смислу, од значаја је улога хришћанства у напорима европских колонијалиста да потчине друге културе. Такође, разне хришћанске вероисповести толерисале су или подржавале ропство у Сједињеним Америчким Државама све док није искорењено 1865. године.

Класици модерне социологије, упркос наведеним разликама, истражили су феномен религије са социолошког становишта. Постоје два основна социолошка приступа дефиницији религије: *супстантивни* и *функционални*. Супстантивне дефиниције религије настоје пронаћи заједнички елемент религије или ти суштину религије (садржај религије обухвата представе о Богу, трансценденцији, наднаравном, онострaном, као и религиозна искуства која укључују веровање, праксу, симболе, језик и институције). Средишње место заузима *веровање у свето* или посебан однос спрам светих ствари. Основна критика упућена супстантивној дефиницији религије јесте да је западноцентрична, односно, да битне елементе религије тумачи и истражује из доминантно кршћанске перспективе те да тешко концептуализира незападњачке религије.¹⁹⁷

У глобалном друштву у којем једну једину религију прихвата већина људи, као у Француској 19. века, очигледно је да је учвршћење католичке религије имало за последицу ојачање равнотеже друштвене структуре у датом моменту. Заузврат, у друштву које има више религиозних опредељења, на пример у Сједињеним Државама, одређена секта има улогу друштвене интеграције за своје чланове, али она, паралелно, има и дисфункционалну улогу за целину америчког друштва у мери у којој се различите религије боре између себе... Било како било, расправа показује да један исти елеменат, религија, може имати функционалну улогу у једној, а дисфункционалну у другим друштвеним целинама. Иран и Либан, али и Ирска, пружају пример.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Živković, Lj. *Društvena nadgradnja*. Zagreb: Naprijed, 1960, стр. 420-421

¹⁹⁶ Georgije I. Mandzaridis, *Sociologija hrišćanstva*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar, 2004.

¹⁹⁷ Siniša Zrinščak, „Što je religija i čemu religija: sociološki pristup”, *Bogoslovska smotra*, vol. 78, no. 1, 2008, стр. 25–37.

¹⁹⁸ Anri Mandra, *Osnovi sociologije*. Podgorica: CID i Univerzitet Crne Gore, 2001, стр. 110.

Религија, као и друге друштвене појаве, може бити функционална у односу на једну, али, исто тако, дисфункционална у односу на другу друштвену структуру.

Секуларизација. Секуларизација се уопштено дефинише као процес у којем религијска мишљења, праксе и религијске установе губе свој друштвени значај, те тако постају маргинализована на општедруштвеном, групном и индивидуалном нивоу. Религија је бачена на тржиште, наступило је „кретање од судбине према избору”.¹⁹⁹ Лари Шајнер (Shiner) наводи шест значења секуларизације: нестајање религије, прилагођавање овом свету, одвајање друштва од религије, мењање религијских уверења и институција у нерелигијске, десакрализација света и прелазак од светог на световно.²⁰⁰ Обично се емпиријски истражује узимањем у обзир различитих аспеката или димензија овог процеса. Најчешће се проучавају три стране секуларизације: (1) број и ниво организованости чланства верских организација (колико људи стварно припада једној цркви и у којој мери су они активни у присуствовању богослужењима и другим церемонијама); (2) мера у којој цркве и друге верске организације одржавају свој друштвени утицај, богатство и престиж; те (3) уверења и вредности које се поштују (религиозност). Утицај религије се у већини модерних друштава смањује по сваком од наведена три вида секуларизације. У условима глобализације било би исхитрено тврдити да религија губи своју привлачност упркос чињеници да људи религијска уверења све мање испољавају формално, по основу припадности традиционалним црквама.

Од 70-их и 80-их година двадесетог века, емпиријска евиденција наводи угледне социологе религије (Данијел Бел, Питер Бергер, Дејвид Мартин, Грејс Дејви) који почињу да говоре о десекуларизацији, односно „повратку религије”, „повратку светог”. Ревитализација религије укључује процесе *раста* (конверзија нерелигиозних у религиозне), *деприватизације* (поновни утицај религије на секуларизоване сфере) и *интензификације* (повремени верски практиканти постају прилежнији у вери и своје понашање легитимишу из религијских извора).²⁰¹ Тако се десекуларизација у светским размерама манифестује као повратак класичној религиозности у Источној

¹⁹⁹ Dragoljub B. Đorđević, „Sociološki uvid u kulturu pravoslavlja (Srpsko pravoslavlje i SPC)”. *Teme*, vol. 24, no. 1–2, 2000, str. 161–175.

²⁰⁰ Malkom Hamilton, *Sociologija religije*. Beograd: CLIO, 2003, стр. 306-307.

²⁰¹ Zorica Kuburić i Danijela Gavrilović, „Verovanje i pripadanje u savremenoj Srbiji”. *Religija i tolerancija*, vol. 10, no. 18, 2012, str. 7–19.

Европи, као (нео)фундаментализам и комунални национализам у Северној Африци, у Јужној Азији, те на Блиском истоку и Средњем истоку, као еванђеолски или квазирелигијски препород у Сједињеним Државама, Латинској Америци, Јужној Кореји, као култ личности, и као религијско-идеолошки фундаментализам у Саудијској Арабији.²⁰²

Морал

Морал је један од кључних фактора који доприносе јачању кохезије унутар заједнице. Има различита значења, што проистиче из различитих приступа овој појави, одређења моралних категорија, те из обима, врсте, облика или садржине појава које се именују речју *морал*.²⁰³

Пође ли се од обима, о одређењу морала могуће је говорити о ширем и ужем значењу. Шире одређење односи се на свако понашање које, непосредно или посредно, доприноси (или не доприноси) благостању човека или благостању других људи с којима се ступа у интеракцију. Уже одређење много је конкретније и јасније за примену; дефинише се помоћу категорија добра и зла, исправног и неисправног деловања, гриже савести и сл.

Када се као критеријум за одређење морала узме врста појаве, издвајају се у том смислу: (1) људско понашање и (2) норма о таквом понашању. Већина мислилаца је наклоњенија овом другом значењу.²⁰⁴

Напослетку, разликују се значења у садржинском и формалном одређењу морала. Прво значење односи се на врсту норми које имају одређену садржину, што обухвата материјални појам морала, док друго значење подразумева да норме имају и одређени облик, тада говоримо о спољном појму морала.²⁰⁵

Морал се у садржајном погледу најчешће одређује преко атрибута добра и зла, што, због различитих њихових тумачења, узрокује извесне потешкоће. Добро се може одредити на апстрактан и конкретан начин. Понашање у складу са законима или нормама представља пример апстрактно одређеног добра. Конкретно одређење добра

²⁰² Vukomanović, M. „Religion and Modernity in a New Key”. In *Revitalization of Religion: Theoretical and Comparative Approaches*, edited by D. Gavrilović, 7–14. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion, 2009, стр. 12-13.

²⁰³ Čedomir Čupić, *Sociologija: struktura, vrednosti, vladavina*. Beograd: Čigoja i Fakultet političkih nauka, 2002.

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ Radomir D. Lukić, *Sociologija morala*. Beograd: SANU – Posebna izdanja; knjiga 75, стр. 102.

исходи из конкретног одређења појма добра. Добро у том смислу може бити срећа, задовољство, знање итд.

Формално одређење морала односи се на облике (норме, законе, заповести и препоруке) помоћу којих се суди о моралности и моралном деловању људи.

Диркем у свом социолошком схватању морала чини искорак, у односу на формална тумачења морала, издвајањем два битна његова обележја: принуде и пожељности одређеног понашања. „Ако је истина да нас садржај дела привлачи, у његовој је природи да не може бити извршен без напора, без принуде над властитом личношћу. Елан, чак ентузијастички, са којим ми можемо морално делати, подиже нас изнад нас самих, издиже нас изнад наше природе, што се не догађа без потешкоћа, без напора”.²⁰⁶ Дакле, у схватању морала не разматра поступке којима је циљ испуњавање интереса индивидуе, већ морал посматра као обележје групе састављене од мноштва повезаних индивидуа. Речју, морал почиње „тамо где почиње припадност некој групи, ма каква она била”.²⁰⁷

Дефиниције морала. Морал чине правила и норме понашања људи у друштву. Истовремено, реч је и о скупу принципа који су настали спонтано и добровољно, као и норми понашања којима се регулише однос појединаца и друштвене заједнице (као и друштвене заједнице према њима). Морал је „активно човеково обликовање и оцењивање себе и других људи као добрих и злих”.²⁰⁸ Мисли се на сва схватања о томе шта је морално, а шта није, шта је добро, а шта није, шта је то што морално обавезује или забрањује.

Морална суштина огледа се у подређивању партикуларних потреба, жеља и тежњи друштвеним захтевима. Осим избора и прихватања пожељних вредности одређеног друштва, морал одређује и трајност одабраног понашања. Оно је с практичног становишта и значајније од моралног знања или развијене моралне свести јер, како напомиње Чупић, „само једанпут бити храбар или се једанпут солидарисати с другим није исто што и интернализација храбрости и солидарности”.²⁰⁹

²⁰⁶ Emil Dirkem, *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta, 1972, стр. 245.

²⁰⁷ Исто.

²⁰⁸ Vuko Pavićević, *Osnovi etike*. Beograd: BIGZ, 1974, стр. 11-12.

²⁰⁹ Čedomir Čupić, *Sociologija: struktura, vrednosti, vladavina*. Beograd: Čigoja i Fakultet poli-tičkih nauka, 2002, стр. 60.

Структура морала. Основни елементи морала су: (1) морална норма, (2) морални суд и (3) морална санкција. Моралне норме су неписана правила којима се регулишу односи унутар одређене заједнице (између појединца и групе). Разликују се на основу моралних принципа и сваком члану заједнице омогућавају конкретно морално деловање. Човек у свом свакодневном деловању одређује неко понашање као људско или нељудско, хумано или нехумано, добро или лоше, односно као позитивно или негативно. Свако друштво, класа или слој нормама одређује дужности и обавезе својим члановима, али и образац понашања у друштву.

На основу моралне норме, изриче се мишљење о вредности понашања појединца или групе, односно морални суд. Он представља став друштва према конкретном моралном понашању које може бити добро или лоше, позитивно или негативно итд.

Моралне санкције представљају мере које друштво (група људи, средина) предузима због конкретног моралног понашања (не мисли се на мере затвора, притвора, новчане казне и слично). Прекршилац моралних норми може се избегавати, протерати из своје средине, игнорисати, омаловажавати, презирати и сл. Реч је о негативним моралним санкцијама, којима се придодају и презир, прекор, бојкот, избегавање и сл. У позитивне спадају похвале, добре речи и сл. Морал се од других појава разликује по томе што не поседује своје институционалне механизме наметања и заштите, што је својствено, рецимо, политици, религији или идеологији.

Основа морала. Порекло морала, моралних норми и моралне свести тумачи се на различите начине. Најчешће се издвајају три схватања: религијско, антрополошко и материјалистичко. Религијско морално порекло извире из постојања Бога, као и из црквених догми. Тако се морал, у неку руку, појављује као „виша сила”, па се због тога схвата и као заповест – порука „одозго” од свемоћног и свевишњег духовног бића. Познато је, на пример, да хришћанска религија има десет Божјих заповести, које су основни морални принципи.

Строгост религијских догми и ауторитета прихватили су многи политички покрети, уводећи моралне вредности и норме на догматски начин. У овим околностима не може се говорити о моралности, већ о нужности одређеног понашања. Човек, као

слободно биће обдарено разумом, нема могућност слободног избора у друштву које карактерише ограниченост спољашњим моралним нормама.

Антрополошко схватање основе морала усредсређује се на самог човека, односно његове особине. Почива на тврдњи да је човеку „морал или непосредно урођен или да му је урођена способност за стварање морала”.²¹⁰ То онда значи да појединац непосредно увиђа моралне истине било да се служи инстинктом, осећањем и интуицијом или разумом. У првом случају нагони и несвесно воде човека непогрешиво ка добром моралном избору и понашању. У другом, морална свест и понашање почивају на рационалној природи човека, на разуму и знању који контролишу страсти и нагоне. Премда је свест о потреби постојања одређеног моралног закона добра, још боље је њено испољавање. Морал се, како наводи Чупић, не потврђује моралним исказима, већ моралним делима, те упозорава: „Морално расуђивање и морално деловање могу бити у раскораку. Где су они у раскораку, ту нема моралног понашања нити моралних појединаца, моралних група и моралног друштва”.²¹¹

Материјалистичко схватање полази од тога да морал није ни религиозан, ни биолошки условљен, већ да има друштвени карактер. Другим речима, друштвено је условљен, обликован и историјски модификован. Човекова свест о моралности одређеног понашања зависи од конкретних историјских околности које су у вези с друштвено-економским односима. Морал настаје с развојем друштва. Стварају га људи и носи јак печат класне одређености. У феудализму је, рецимо, с моралног становишта било сасвим уобичајено да феудалци узимају од кметова 9/10 производа или „право прве брачне ноћи”, које је припадало феудалцу. За капитализам је морално присвајање туђег неплаћеног рада – право на присвајање профита – без обзира на начин на који ово присвајање спроводи.

Несумњиво је да морал одражава односе између људи, заједнице и друштва као целине. Зато га разумевамо и као нормативни облик свести друштва; додуше не и једини. Други облици нормативне свести су правна, обичајна и политичка свест. Од њих се разликује по томе што остаје „субјективна нормативна свест”, односно чине га „субјективна правила понашања и субјективно осећање дужности, а не објективизирана нормативна свест у облику законских прописа и оних људских односа

²¹⁰ Radomir D. Lukić, *Osnovi sociologije* (sabrana dela R. Lukića – tom 6). Beograd, 1995.

²¹¹ Čedomir Čupić, *Sociologija: struktura, vrednosti, vladavina*, цит. изд., стр. 64.

који одговарају тим наметнутим прописима и који чине тзв. правно-политичку надградњу.²¹²

Морал је отуда неопходно аналитички разликовати од обичаја. Док се обичај заснива на традицијском културном обрасцу и колективним санкцијама, морал је утемељен на уверењу у исправност или неисправност неког понашања. Обичај је „друштвени пропис или норма по коме се у једном формално институционализованом и неорганизованом колективитету неки дуготрајнији, устаљени начин понашања сматра обавезним у одређеним ситуацијама и за чије непридржавање носе одговарајуће санкције”.²¹³

Филозофија

Филозофија објашњава објективну стварност у целини. Другим речима, засебан је систем идеја, веровања и пракси о најопштијим, свеобухватним и најапстрактнијим законитостима развитка човека, мишљења, природе и људског друштва. Посматрајући историјски услове њеног настанка, представља прве покушаје научног тумачења света, иако је проистекла из религије, која свет тумачи на тајанствен начин.

Филозофија је настала у робовласничком периоду; дакле, у време када је дошло до значајнијег развитка производних снага, до поделе рада и појаве вишка вредности. Одређене групе људи постале су ослобођене од потребе бављења физичким радом. Тако се развио интелектуални рад о појавама, процесима и односима који владају у природи и друштву. Филозофија се у античко доба испољавала као својеврсна енциклопедија свеколиког знања о свим појмовима и категоријама.

Филозофија има континуирани ток до савремености, који је издељен на неколико интегралних периода. У историји западне филозофије уобичајена је подела на *филозофску мисао старе Грчке, средњовековну мисао, нововековну, класичну и савремену филозофију*, при чему се у сваком периоду издвајају подетапе, мисаони правци и струје. У старогрчком добу, на пример, имамо космолошку (Хераклит), антрополошку (Сократ) и систематску фазу (Демокрит, Платон и Аристотел), док су

²¹² Petar Kozić, *Sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1984, стр. 179.

²¹³ Milan Mišković, *Sociologija*. Beograd: Službeni glasnik, 2003, стр. 343.

најзначајнији савремени правци: марксизам, позитивизам, прагматизам, ирационализам, феноменологија и егзистенцијализам.²¹⁴

Тек је у системској фази развијен јединствен мисаони систем и уобличио су се два супротна правца у филозофији: материјалистички (Демокрит) и идеалистички (Платон), који, сваки из своје перспективе, трагају за одговорима на фундаментална филозофска питања – гносеолошка (о мишљењу) и онтолошка (о бићу) – а посебно о односу мишљења и бића. Питањем онога што јест по себи само (битак), а у темељу је разликовања природе, друштва и човека (биће) – бави се *онтологија*. Ако се оно што јест објашњава једним начелом, на делу је *монизам*, са два начела – *дуализам*, са више – *плурализам*.

Материјалистичко становиште томе што јест придаје материјални карактер, а када се на њега гледа као на дух или идеју, заступамо позиције *спиритуализма* или *идеализма*. Запитаност о сазнању онога што јесте предмет је теорија сазнања или *гносеологије*. *Рационалисти* извор сазнања проналазе у разуму, *емпиристи* у искуству, а *сензуалисти* у чулима. Када се једна истина без критичког испитивања проглашава за неприкосновену, онда се ради о *догматизму*; *скептицизам* сумња у ваљаност сваког критеријума сазнања истине, док *агностицизам* одбацује могућност сазнања суштине ствари. Палетом других питања (питања индивидуалне егзистенције, историје, друштва и државе, веровања и уметничког стваралаштва, човековог генеричког бића и погледа на свет) баве се: филозофија државе и права, политичка и социјална филозофија, филозофија религије и уметности и филозофска антропологија.²¹⁵

Уметност

Уметност се јавља у форми сазнања, али и преко субјективног начина излагања објективне стварности. Уметност је један од „најнемирнијих”, „најмобилнијих” и „најсамосталнијих” облика друштвене свести.²¹⁶ Премда је уметност тешко дефинисати, у првом реду због њених специфичности и садржајног богатства, чини се да дефиниција коју је предложио Милош Илић задовољава захтеве њеног појмовног одређења. Уметност је, наиме, такав облик друштвене свести који обухвата и изражава широку област људског искуства: осећања, мишљења и поступака, и то у естетичким

²¹⁴ Драгољуб Б. Ђорђевић и Богдан Ђуровић, *Од магије до науке* (Системи идеја, веровања и праксе). Ниш: ДОМ, 1994, стр. 36.

²¹⁵ Глигорије Зајечарановић, *Филозофија*. Ниш: ИЈ Универзитета у Нишу, 1991.

²¹⁶ Vlatko Petković, *Elementi sociologije*. Beograd: Čigoja, 1998, стр. 192.

формама које се обраћају чулима („*estezis*”, а на грчком језику значи: осећај, осет, чулно опажање) са циљем да преко њих изазову у људима емоционалне, интелектуалне и вољне активности и реакције.²¹⁷

Оправдавајући њено истраживање и проучавање неколиким разлозима – 1. особен је вид *стваралаштва*, чија дела изазивају специфичну врсту доживљаја, 2. субјективни је *одраз* објективне стварности, 3. погодно је *средство идеолошке борбе* и пропаганде, 4. погодно је *васпитно* и морално, као и средство ширења религијских идеја и веровања, 5. *медиј је проговарања бића*, апсолута, органон и документ филозофије, 6. *прототип је аутентичне људске делатности и прототип могуће хумане организације опстанка*, 7. једини је вид слободне стваралачке делатности и 8. медиј је оспоравања и критике постојећег према Драгану Жунићу.²¹⁸

Предметом социолошког проучавања уметност постаје онда када представља 1. значајну друштвену чињеницу и 2. значајан медиј сагледавања темељног друштвеног односа, јер „уметност је једна од посредујућих инстанци друштвеног живота, па може служити социолошком испитивању управо тог истог живота – кроз сопствену особену призму”.²¹⁹ Социолошким истраживањем уметности истражује се друштво кроз уметност у свим њеним друштвеним димензијама (производња, дело, дистрибуција, потрошња).

Према Сретену Петровићу²²⁰, у модерној социологији уметности разликујемо два правца: *емпиријски* (феноменалистичка и функционалистичка оријентација) и *реалистичко-рационалистички* (концептуалистичка/идеалистичка и материјалистичка оријентација).

Уметност има „задатак” да на њој особен начин прикаже стварност. То значи да уметност има практичну примену, односно да и различите врсте уметности имају специфичне начине приказивања и утицаја на друштвену стварност. Уметност, очигледно, осим мишљења, укључује и осећања и вољу, а посредством свог испољавања (преко уметничких творевина) делује на чула. Тиме се изазива људско одређење према лепом и, у сагласности с тим, и њихово понашање. Овај естетски

²¹⁷ Miloš Ilić, *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1987, стр. 104.

²¹⁸ Dragan Žunić, *Sociologija umetnosti*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 1995, стр. 20-21.

²¹⁹ Исто стр. 45

²²⁰ Sreten Petrović, *Estetika i sociologija. Uvod u savremenu sociologiju umetnosti*. Beograd: Ideja, 1975, стр. 76.

момент представља најважнију функцију уметности. Није занемарљива ни сазнајна функција уметности. Енгелс је, рецимо, тврдио да је о економским условима у Француској више сазнао из Балзакових романа него из дела француских економиста. На крају, одређена уметничка дела могу да подстакну на друштвену акцију, што се нарочито односи на књижевност.

Уметност се описује, односно тумачи, преко њене четири димензије. *Прво*, постоји сам „уметник” и његов стваралачки чин; *друго*, постоји „уметничко дело”, које поседује извесну самосталност; *треће*, постоји „публика”, којој је намењено то уметничко дело. *Најзад*, све поменуте димензије се испољавају у одређеним „друштвеним условима”.²²¹ Социологија углавном проучава последња два уметничка аспекта.

Уметност представља израз свога времена, али не испољава се само утицај друштва на уметност, већ је на делу и веома сложен утицај уметности на друштво. Отуда је веома важно анализирати однос уметника и друштва. Могуће је говорити о три најопштија односа: (1) односу сагласности, (2) односу супротстављања и (3) амбивалентном односу (уметник истовремено и хвали и куди друштво у коме ствара). Социјална ангажованост уметности испољава се превасходно кроз критику друштва у уметности, која може бити имплицитна или експлицитна, тотална или фрагментарна.

Наука

Иако се зачеци савремене науке везују за искорак од митоса ка логосу, направљен у античко доба, као засебан систем идеја, веровања и праксе, наука се издвојила тек у доба ренесансе. За Ђуру Шушњића „наука је релативно независан, затворен и искључив систем идеја, веровања и праксе”, а од осталих сличних система разликује се с обзиром на „*визију света* (тзв. научни поглед на свет), *претпоставке* од којих полази, *методе* које користи, *истина* до којих долази, *мерила* која примењује, *језик* којим говори, *норме* којих се придржава, *рационалност* коју брани, *функције* које врши, *вредности* које афирмише, *културу* коју ствара”.²²²

Основна *функција* науке огледа се у долажењу до сазнања о природним и друштвеним појавама. *Вредности* науке су вишеструке: универзализам, слобода, рационалност, јавност и толерантност, а централна је *научна истина*. Може се говорити

²²¹ М. Мишковић, *Sociologija*. Београд: Службени гласник, 2003, стр. 353.

²²² Ђуро Шушњић, „Наука као систем”. *Argumenti*, no. 3–4, 1982, стр. 64–88.

о науци као целини, али и о природним, друштвеним, психолошким, математичким и филозофским наукама. Постоје и тзв. примењене науке (техничке, медицинске, агрономске, војне, педагошке), фундаменталне и практичне, теоријске и емпиријске. У зависности од степена развијености, свака наука се даље грана на специјалне дисциплине (рецимо, социологија на: социологију културе, уметности, религије, сазнања, рада, морала...). Изграђену академску науку одликује: прецизан језик, употреба строгих методолошких процедура, одговарајућа инфраструктура. Посебно важно питање у науци дотиче се *вредносне неутралности*, чија се проблематичност достизања посебно испоставља у друштвеним наукама. Науку рађа жеља за објашњењима која су систематска и која се истовремено могу проверавати чињеничким сведочанством; организовање и класификовање знања на основу принципа који објашњавају – карактеристичан је циљ наука. Још одређеније речено, „науке настоје да открију и формулишу на општи начин услове под којима се збивају догађаји различитих врста, при чему су искази о таквим одређујућим условима објашњења одговарајућег дешавања”.²²³

Према *областима проучавања*, науке су класификоване у седам група: област хуманистичких наука, друштвене науке, природне науке, медицинске науке (медицина, стоматологија, фармација, ветерина), техничке науке, биотехничке науке, информатичке науке. Подручје *природних* наука структурирано је у пет научних поља (биологија, физика, гео-науке, хемија и математика) и тридесет и три научне гране. Подручје *техничких* наука има петнаест научних поља (архитектура и урбанизам, бродоградња, електротехника, геодезија, грађевинарство, графичка технологија, хемијско инжењерство, металургија, рачунарство, рударство, нафта и геолошко инжењерство, машинство; технологија саобраћаја и транспорта, текстилна технологија, авиосаобраћај, ракетна и свемирска техника и друге темељне техничке науке) и шездесет и девет грана науке. У подручју *медицинских* наука издвојено је шест научних поља (темељне медицинске науке, клиничке медицинске науке, јавно здравство и заштита, ветеринарска медицина, стоматологија и фармација) и четрдесет и две гране науке. *Друштвене* науке имају десет научних поља (економија, право, политикологија, информационе науке, социологија, психологија, педагошке науке,

²²³ Ernest Neigel, *Struktura nauke*. Beograd: Nolit, 1974, стр. 4.

социјална географија, социјална делатност и сигурносне и одбрамбене науке) и шездесет научних грана. Деловање у *хуманистичким* наукама остварује се у осам научних поља (филозофија, теологија, филологија, историја, историја уметности, наука о уметности, археологија и етнологија и антропологија), која имају четрдесет и једну научну грану. Делатници у *уметничком* подручју могу да се остварују у четири научна поља (тј. драмске уметности, филмска уметност и електронске уметности, музичка уметност, ликовне уметности) и петнаест научних грана.

Наука у савременом друштву испољава се као саставни део производних поступака и битно утиче на њихов развој производних снага. За разлику од минулих векова, у савремено доба се до научних открића долази у истраживачким центрима, институтима, секторима за развој и технологију, па се тек онда примењују у индустрији кроз праксу. Тиме се радикално мења однос између науке и праксе, јер, док се некад „практична нужност сматрала мајком инвенције”, данас је „инвенција мајка нужности”: „Наука је све учесталији предмет промишљања многих социолошких теорија, посебно оних критичке оријентације. Теоретичари овог табора науку посматрају као облик доминације којим се служе економске и војне елите како би свет обликовале по својим замислима и остваривале разне облике контроле.”²²⁴

²²⁴ Jurgen Habermas, *Knowledge and Human Interest*. London: Heineman, 1970.

ПРОМЕНЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Научно-технолошка револуција и њене социјалне и еколошке импликације

Појам научно-технолошке револуције. У току задњих 150-200 година, развој људског друштва био је праћен таквим *развојем производних снага који је довео до стварања индустријске цивилизације*.²²⁵ Наиме, основ стварања те цивилизације чинила је фабричко-индустријска производња, стални пораст армије радника који су опслуживали машине у процесу рада. *Индустријска револуција, која је омогућила овакав развој цивилизације, одвијала се у различитим облицима. Али, њена суштина је иста. Она је означавала непрекидни преображај средстава за производњу, а, пре свега, у основном делу производних средстава - у машинама.*

Развојем фабричко-индустријске производње *створена је индустријска цивилизација, која се по својим обележјима разликовала од претходног ступња развоја људског друштва.* Поред преврата у развоју производних снага, индустријска цивилизација се карактерише и променама до којих доводи у свим сферама друштвеног живота. Као њена карактеристика у области друштвеног живота врло често се означава опадање улоге локалних заједница, у којима је био организован друштвени живот у периоду феудализма, довођење до краја дуготрајног процеса диференцирања заједница сједињених друштвеном везом и заједница сједињених друштвеним односима, односно друштвеним зависностима, признавање високог ранга категорије квалитета у култури индустријског друштва, тј. ствари се, углавном, процењују на основу квалитета и високом оценом која се даје науци, тако да се наука схвата егзактно и прецизно као знање које се разликује од незнања, односно истина која се разликује од неистине.²²⁶

Међутим, савремени ступањ развоја људског друштва, а нарочито последњих неколико деценија, карактерише се развојем производних снага који означава, како промена структуре, тако и динамика производних снага људског друштва. Те промене у развоју производних снага праћене су *променама у свим сферама друштвеног*

²²⁵ У разматрању се полази од социолошких поимања цивилизације по којима се цивилизација схвата као историјско-антрополошки, социокултурни и историјски тип организације друштва на одређеном географском простору, а цивилизација уопште као свеукупност уникалних цивилизација. У контексту оваквог приступа индустријска цивилизација се разматра у смислу схватања да у историји постоје три цивилизације, које једна другу следе: аграрна (земљорадничка), индустријска и постиндустријска цивилизација.

²²⁶ Зигмунд Бауман, *Марксистичка теорија друштва*. Београд: Рад, стр. 174-184.

живота, тако да се говори о промени индустријске цивилизације, или о томе да се та цивилизација налази на „раскрићу, тј. да се она постепено мења и да настаје постиндустријска цивилизација (постиндустријско друштво). Промене у структури и динамици производних снага праћене одређеним променама у свим осталим сферама друштвеног живота означавају се као научно-техничка револуција.²²⁷ У ствари, наудотехничка револуција доводи не само до промена у производним снагама, чинећи науку њиховим основним чиниоцем, већ и до социјалних промена од промена у социјалној структури, до промена у начину живота.

Може се слободно рећи да постоји сагласност у томе да се суштина наудотехничке револуције састоји: у променама у средствима рада које означавају превазилажење механичких машина, тако да средства рада преузимају функције које их дижу у целовит посебан производан комплекс. Промене у модерној техници премашују хоризонт преврата у производним оруђима: у променама у предметима рада праћених процесом хемизације предмета рада: све веће искључивање човека из вршења непосредних функција опслуживања из оперативе и пораста његове функције надзора и регулисања процеса производње; у прерастању науке у одлучујући елемент производних снага. Обележје научно-технолошке револуције је и јединство технолошких сировинских и енергетских преврата до којих она доводи. У ствари, развој науке и технике последњих деценија својим карактером не само да доводи до пробијања круга индустријске револуције и указује на нужност промена у индустријској цивилизацији, већ представља и начин испољавања наудотехничке револуције. „То што одређује специфичност овог кретања у настајању, што му даје нове димензије и чини од њега научно-техничку револуцију, јесте, дакле, пре свега, чињеница да то кретање прераста у универзалну промену свих производних снага, да покреће целу њихову елементарну структуру, па тако мења положај човека. Све сведочи о томе да овде више није реч о трајном развоју једног од објективних фактора производних снага. тј. средстава производње, као што се дешавало у време индустријализације - или о једнократном увођењу овог или оног начина производње, који изазове узбуђење, подигне разину цивилизације и опет се стиша. Овде је, напротив, реч о трајном, све бржем кретању, о струји универзалних и субјективних

²²⁷ Радован Рихта и сарадници, *Цивилизација на раскрићу*. Београд: Комунист, 1972, стр. 11–29.

фактора производње људског живота.²²⁸

У савременом друштву развијају се нове производне снаге чији ступањ развоја доводи не само до снажног преокрета у свим сферама друштвеног живота, већ указује да оне представљају основу нових друштвених односа. Нови ступањ развоја производних снага манифестује се, пре свега, кроз развој аутоматизације са кибернетском машином, кроз развијање нових извора енергије, у првом реду атомске, у хемизацији предмета рада и у усавршавању средстава комуникације.²²⁹ У ствари, савремени ступањ развоја производних снага представља наставак развоја машинског система који чини техничку основицу индустријског система. Наиме, у почетку су машине биле универзалне, затим специјализоване и на крају, аутоматизоване. Данас постоје потпуно аутоматизоване фабрике у којима процес производње тече скоро без учешћа човека, а као врхунско достигнуће јавља се увођење производње аутомата помоћу аутоматских машина.²³⁰ Овакав развој аутоматизације био је омогућен брзим развојем електронике који је омогућио стварање кибернетске машине, која је, даље, довела до развоја свих чинилаца производње. Кибернетизација процеса производње ствара услове за тип друштвене производње у коме неће постојати подвојеност између делатности човека у материјалној производњи и интелектуалног рада, односно одвојеност непосредне делатности у процесу производње од управљања тим процесима, какав је био случај на претходним ступњевима развоја производних снага.

Поред развоја кибернетике, савремени ступањ развоја производних снага карактерише, *коришћење нових извора енергије, тј. атомских извора енергије*. Исто тако, врше се промене и на предмету рада, у првом реду, хемизација процеса рада. Развојем производње човек се ослобађа уских оквира природе као извора сировина, и могућности нових захтева у овом скоро су неограничене. Промене у оруђима рада и предмету рада позитивно су се одразиле на развој средстава производње, комуникације и транспорта, чије усавршавање је омогућило даљи развој оруђа и предмета рада. Све ове промене се означавају као научно-технички прогрес, који се дефинише као

²²⁸ Исто, стр. 18–19.

²²⁹ Мирослав Печујлић, *Будућност која је почела* - научно техничка револуција и самоуправљање. Београд: Институт за политичке студије Факултета политичких наука, 1969, стр. 11–25; Радмила Стојановић, *Теорија привредног развоја у трећој технолошкој револуцији*. Београд: Савремена администрација, 1989.

²³⁰ Опширније о развоју машинског система видети и: Данило Ж. Марковић, *Социологија рада*, 10 доп. прерађено издање. Београд: Савремена администрација, 1999, стр. 208–219.

укупност свестраних и убрзаних промена у науци, техници и технологији које настају као последица интензивних узрочно-последичних односа између науке и производње.

Са трећом технолошком револуцијом, чију срж представља микроелектроника, настаје и развија се *информацијска технологија* у којој рад све више зависи од рачунара, тако да „интелигентна – технологија компјутерског система замењује индивидуалне процене алгоритмима и правилима одлучивања. Правила одлучивања све више постају предметом планирања а све мање захтевају ангажман људи при одлучивању у фазама извршавања посла. У ствари, информацијска технологија из основа мења однос човека према раду, тј. према његовој радној делатности на радном месту и означава се као „рачунаром посредован однос, тј. однос у коме човек извршава радне задатке посредством медија - информацијског система, а не више непосредно физичким контактом са објектом задатка. У таквом раду учесник у процесу рада добија посредством информацијског система повратну информацију о објекту задатка само у облику симбола. Зато човек - учесник у процесу рада, може имати, и има, утисак да објект задатка нестаје у информационом систему и нема непосредно сазнање о задацима које извршава.

Полазећи од промена у развоју производних снага (и тим променама условљених промена у садржају рада) и друштвених промена које у вези са тим настају, у социологији су настале теорије о настанку *постиндустријског и информатичког друштва*. Као битне одлике постиндустријског друштва, по којима се оно разликује од индустријског друштва Ален Турен наводи: економске одлике и економске борбе губе аутономно и централно место: основна улагања су концентрисана на нивоу управљања производњом, а не на нивоу организације рада; смањивање улоге друштвене репродукције и раст самопроизвођења друштва; дезинтеграција државе у њеним разним секторима „функцијама” централно место више не заузима супротност рада и капитала односно експлоатације, па тиме и раднички покрет, сукоби се померају из сфере експлоатације ка отуђењу и доминацији, односно ка политичкој и културној сфери: појава нових друштвених покрета који воде борбу са технократијом око контроле постиндустријског друштва (око модела образовања, акумулације и културе). *Информатичко друштво* се у социолошкој литератури одређује као друштво које се заснива на новим (интелектуалним) технологијама које настају са информацијском револуцијом чије језгро чини пар

компјутер - информација. Утицај компјутерске и електронске технологије захвата не само економску сферу већ и све сфере друштвеног живота. Информацијска технологија мења не само начин рада већ и начин свакодневног живота. Обележја информацијског друштва произилазе из карактеристика информације, као његовог основног супстрата. Јер, информација као нематеријална је неисцрпљива, трошењем се не уништава и зато је може користити неограничен број корисника неограничени број пута без обзира на удаљеност, коришћењем се њена вредност не смањује већ повећава, њена употреба не захтева много енергије а њено ограничење представља само човекова (не)способност да је оптимално користи.²³¹

Развој нових технологија који је довео до значајних промена у индустријској цивилизацији и до схватања да се ближи крај те цивилизације, а да настају постиндустријска и информатичка цивилизација, праћен је не само позитивним већ и негативним појавама у друштву. Дошло је до повећања незапослености, деквалификације радне снаге и смањења способности, маштовитости и осиромашења друштвености човека. Услед претеране употребе компјутера, настају нове опасности по интегритет човека у радној средини. Уз то знатно је повећана могућност манипулације и контроле грађана од оних који располажу и надзиру информације. Зато се у социолошким разматрањима о постиндустријском и информатичком друштву указује да компјутерско-електронска технологија носи у себи не само еманциповане већ и манипулативне потенцијале, и указује се на потребу да нови односи у том новом друштву треба да буду прогресивни и хумани како би омогућили човечнији живот човеку, тј. живот у коме би били обезбеђени материјални услови његове егзистенције уз могућност да се исказује и потврђује као слободно и стваралачко биће како у радној тако и у животној средини. У контексту оваквог приступа траже ново социолошко промишљање сложена питања социјалне структуре и политичке организације савременог друштва.

Развој производних снага довео је до промене положаја непосредног произвођача у процесу рада, до смањења разлика између физичког и интелектуалног рада. Нове производне снаге не траже од произвођача да их опслужује, већ да регулише и контролише опслуживање које врше машине, као и до захтева за

²³¹ Милаи Марјановић, Слободанка Марков, *Основи социологије*. Нови Сад: Природно-математички факултет, 1998, стр. 280.

*успостављањем производних односа који не треба само да одговарају новом ступњу развоја производних снага већ да омогућавају и њихов даљи развој. Производне снаге, које настају са научно-технолошком револуцијом доводе, до читавог низа промена у положају радничке класе и у међународним односима, па се све више говори, када је реч о глобализацији, и о глобализацији рада. Научно-технолошка револуција убрзава продор и брже и потпуније стварање економско-социјалних предуслова за нове друштвене односе. У ери нове технолошке револуције, гигантски пораст научног потенцијала, достигнућа науке и до сада невиђени продор нових производних снага из темеља мењају начин производње, услове и начин живота, људске представе и навике. Те производне снаге долазе у сукоб са друштвеним односима који се заснивају на својинском монополу, на свемоћи од друштва отуђених центара економске и политичке моћи, етатистичком дириговању. Зато постоји нужност успостављања споја између производних односа и тековина научно-технолошке револуције. У ствари, нови друштвени односи, као прогресивни и хумани друштвени односи, *треба да омогуће, како рационалну употребу технологије, тако и развој непосредних произвођача као свесирано развијених личности. Исто тако, нова друштвена односи треба да омогуће развој производних снага, а то захтева да ови односи остваре јединство технологије у већим целинама друштвене производње, омогућавајући технолошку интеграцију и технолошко повезивање организација у појединим групама и гранама.* Да би се успоставио овакав склад између развоја производних снага и производних односа, потребно је да се употреба технологије и организација рада заснивају на резултатима научно-технолошке револуције и могућности облика организације, тако да организација рада омогући, како развој, тако и остварење друштвено-економског положаја човека у коме се он може развијати као слободна и стваралачка личност.*

Социјалне импликације научно-технолошке револуције. У савременом друштву, врши се низ друштвених промена. Многе од њих дешавају се само у појединим друштвима, али има и промена које се могу означити као опште за сва конкретна друштва. Оне су, у крајњој линији, *одређене, ако не и проузроковане, развојем производних снага и то, пре свега, њиховим брзим развојем,* таквим темпом развоја какав није био ни у једном ранијем периоду људског друштва.

Као такве значајније друштвене промене у савременом друштву, поред промена у његовој економској структури (о чему је делимично било речи у досадашњем излагању, а што ће потпуније бити изложено у излагању које следи) могу се означити као *промене у класној структури, политичке промене, као и промене у друштвеној свести и васпитању.*

Промене у класној структури савременог друштва указују на *пораст друштвене улоге средњих слојева, пре свега интелигенције.* Припадници интелигенције, било као друштвени или као приватни службеници, добијају стварну власт над привредом и конституишу се у бирократију која представља један од најзанимљивијих феномена модерног друштва и предмет је истраживања и многих расправа у друштвеним, посебно социолошким наукама. Промене у структури радничке класе настале су као последица пораста броја квалификованих радника, смањењем разлика између физичког и интелектуалног рада и приближавања положаја службеника положају радника *и због значајних промена у њеној структури и њеном друштвеном бићу.* Па ипак она бројчано расте и врши значајан утицај и на друге слојеве друштва нарочито на сељаштво и интелигенцију, на све оне који се налазе у сличном друштвеном положају економске зависности. *А многе идеје радничког покрета, које су у прошлости изгледале далеке и тешко оствариве, посебно оне које су се односиле на заштиту радног места и висине зараде, данас су скоро универзално прихваћене и представљају општу тековину човечанства.* Социјалне промене у савременом друштву означавају побољшање друштвеног и материалног положаја радничке класе. Побољшање положаја радничке класе и пораст индивидуалног животног стандарда њених припадника *настали су у савременом друштву, како као резултат развоја производних снага, тако и као резултат борбе саме радничке класе, пораста њене друштвене улоге и њеног политичког утицаја.* Међутим, ове позитивне промене у друштвено-економском положају радничке класе не могу бити схваћене као суштинске промене у природи капитализма. Оне не мењају суштину капиталистичких односа и не представљају разрешење основне противречности која постоји између рада и капитала.

Пренаглашавање друштвене улоге средњих слојева, посебно интелигенције, у савременом друштву, често служи за објашњење и оправдање, технократизма и техноменаџеризма. Техноменаџерски монопол у располагању капиталом постао је

саставни део класне структуре капитализма. *Технократизам као нови облик и носилац отуђене друштвене моћи, настоји да своју улогу прикаже, као неизбежну друштвену потребу, присвајајући себи и улогу чиниоца економског, па и друштвеног прогреса.* Иступајући као носилац модерне технологије, технологије примене науке у производњи и организованог знања уопште, он тражи за себе монопол одлучивања не само у процесу производње, већ и целокупној друштвеној репродукцији. У оваквим околностима поставља се питање усаглашавања друштвених потреба за стручним кадровима и развијање демократских односа се све грађане без обзира на степену њихове стручности.

Промене у економској и класној структури имају за последицу низ промена у *политичком животу савременог друштва.* Међутим, најзначајније промене у овом погледу огледају се у *јачању улоге државе.* Али, *карактер пораста улоге државе и последице тог јачања нису исте у свим земљама.* У земљама развијеног капитализма држава штити основне институције капиталистичког друштва у ком циљу може давати и одређене концесије радничкој класи. У земљама у развоју држава најчешће штити националну независност и води политику убрзаног економског развоја. У бившим социјалистичким земљама постојала су различита схватања о улози државе, и различите улоге државе, али углавном је држава имала наглашену улогу у уређивању друштвених односа у свим областима друштвеног живота.

Међутим, без обзира на врсту и облике остваривања улоге државе, може се рећи да је улога државе неупоредиво већа, пре свега у економској области живота,²³² него у било ком периоду модерне историје. Та њена улога се остварује у сложеним друштвима са градовима и од више десетина милиона становника, у којима се привредни живот одвија у гигантским корпорацијама и транснационалним интеграцијама, са усавршеним комуникацијама информацијских система. У оваквим условима „држава се све више претвара у својеврсну дивовску корпорацију која уводи нова средства и организације да би могла успешно одговорити повећаним и све сложенијим друштвеним захтевима и потребама у области управљања, јавних служби и нараслих старих и нових проблема и изазова модерне цивилизације, од борбе против

²³² Шире видети: Вујо Вукмирица, *Економикус и државни менаџмент*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996; Милан Матић, *Држава. У: Енциклопедија политичке културе*. Београд: Савремена администрација, 1993, стр. 270, 271.

социјалне патологије, до унапређивања природне и друштвене средине. На повећању улоге државе у савременом друштву утицао је већи број фактора. Пре свега, стално је расла улога државе као предузетника у секторима привреде за које приватни капитал није изворно заинтересован, а држава јесте (нпр. производња оружја). Затим, ту је потреба организовања и финансирања јавних (друштвених) делатности. И једна, нарочито развијена у западним земљама, функција у прерасподели националног дохотка у корист свих друштвених слојева и остваривања гарантоване социјалне заштите становништва, у вези са запосленошћу и минимумом материјалне егзистенције и здравствене заштите. Због вршења ових функција, држава се означава као „социјална држава или „држава благостања”. И управо због развијених функција државе, и њеним располагањем најсавременијим техничким средствима не само за комуникацију и манипулацију, већ и за контролу понашања грађана, у савременој држави постоји опасност, која се често испољава као стварност, да човек буде ограничен у свом понашању као слободно биће, како као приватно лице, тако и као субјект политичких односа.

У области друштвене свести промене указују да *продире научни поглед на свет*. Истина, развој природних наука је много наглашенији од друштвених, што има своје друштвене узроке и последице, како за поједина конкретна друштва, тако и за човечанство као целину. Захваљујући снажном развоју, пре свега, природних наука, у *савременом друштву наука постаје елемент производних снага*. Захваљујући томе, настале су нове индустријске гране, док су неке изгубиле своју важност. Исто тако, услед пораста примене научних достигнућа у производним процесима, *научноистраживачки рад је у сталном порасту, што има за последицу промене у образовању и структури учесника у радном процесу и у образовној политици појединих друштава*.

У савременом друштву једна од његових битних обележја су промене настале у *образовању*, тј. пораст значаја знања. Знање постаје основни развојни ресурс, а образовање, образовна делатност, најзначајнија друштвена делатност. У контексту ових промена човек престаје да буде *homo faber* већ постепено преузима улогу која му припада као *homo sapiens*-у, улазећи у цивилизацију стваралаштва и знања. *Највеће богатство земље постаје интелектуални потенцијал који може обезбедити њен уравнотежен економски и друштвени, и у првом реду демократски развој*. Образовање

као процес стицања знања и образованост као резултат тога процеса, постали су један од кључних елемената у стратегијама развоја многих земаља. Многе владе у својим програмима дају образовању врло значајно место, и реформама образовања настоје да образовне системе и садржаје, учине примереним не само оствареним већ и очекиваним променама у садржају човекове радне делатности и променама у друштву. Упоредо са прихватањем и ширењем сазнања, да знање постаје један од најзначајнијих, ако не и најзначајнији, развојни ресурс, и да развијање овог ресурса зависи од развијености образовног система, са одговарајућом организацијом и одговарајућим образовним садржајима, *ови проблеми постају предмет разматрања не само на националном плану, већ и у оквиру регионалних и међународних организација.*

У савременом друштву значајне су и *промене које настају у породичним односима.* Промене у породици имају за последицу, поред осталог, њену *трансформацију у економском погледу од произвођачке у потрошачку друштвену групу.* Наиме, одрасли чланови породице економски постају самосталнији, међу њима постоји равноправност. Чланови породице све већи део времена проводе ван ње. Ове, и друге, промене у породици су предмет различитих оцена. По неким схватањима, овакве промене у породици имају негативан утицај, како на слабљења брачне кохезије супружника, због чега долази до честих прељуба и развода, тако и до слабљења њене васпитне функције, тако да се може рећи да је традиционална породица, свакако у кризи, ако не и „у распадању“.

Међутим, ове промене у породичним односима не оцењују се увек негативно, од стране оних који су имали критичке опсервације о традиционалној породици. У овом смислу породица је критикована „као институција која је дисфункционална како за њене чланове тако и за друштво као целину и да је зато изгубила низ својих функција у модерном индустријском друштву. „Међутим, промене у функцијама нису довеле до њеног нестанка. Функције породице само су промениле свој друштвени облик, тј. породица неће нестати зато што су њене функције промениле облик и што их различито доживљавамо.“²³³ У овом смислу има чак и указивања да породица не само да је задржавала своје функције, већ да су њене функције и нарасле у појединостима и важности.

²³³ Mile Nenadić, *Sociološki itinerer*. Beograd: Prosveta, str. 267.

Посебан проблем, нарочито у развијеним земљама, савременог друштва представља *коришћење слободног времена*. Наиме, развојем производних снага дужина радног дана је знатно скраћена, и човеку остаје изван радног времена знатан део времена које се означава као ванрадно, а у оквиру тог времена остаје и слободно време.²³⁴ Квантитативно смањење радног времена условљава квалитативне промене у људском животу, у смислу да је његов садржај одређен све више активностима у ванрадном и посебно у његовом делу у слободном времену. Наиме, *слободно време* је део ванрадног времена у коме човек врши активности које слободно бира ради сопственог задовољства, уживајући у самим активностима или у последицама које оне изазивају. Овако одређено слободно време може се користити за одмарање, разоноду и активности које доприносе развоју личности. Начин коришћења слободног времена постао је предмет истраживања и разматрања у тражењу одговора на питање да ли активност у слободном времену, посматрано са психолошког аспекта могу преузети улогу коју је за појединца у развоју његове личности имао рад, или ће људи у слободном времену вршити активности које не доприносе развоју њихових личности и човечности, и подлећи процесу који ће значити њихову негацију као људских бића. У тражењу одговора на ово питање настао је велики број врло значајних, пре свега социолошких дела, а заговара се и оформљује и посебна социологија - социологија слободног времена.²³⁵

²³⁴ Опширније о радном, ванредном и слободном времену видети: Д. Ж. Марковић, *Социологија рада*, цит. изд., стр. 445–489.

²³⁵ Шире видети: Ratko Božović, *Iskušenja slobodnog vremena*. Beograd: Predsedništvo Konferencije Saveza socijalističke omladine, 1975; Сима Блаковић, *Социологија слободног времена и туризма*. Београд: Савремена администрација, 1989.

ПОЗИТИВНИ И НЕГАТИВНИ ЕФЕКТИ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАНЗИЦИЈЕ

Глобализација и транзиција представљају без сумње, два најзначајнија процеса у савременом свету.

Одређења глобализације. Шта је глобализација? Појам глобалан, води порекло од латинске речи *globus*, што значи лопта, кугла. Глобалан означава округао, заокружен, свеукупан, планетаран, светски. Односи се на читав свет, на целу нашу планету.

Глобализација је процес привредног, социјалног, културног и политичког деловања које надмашује границе националних држава. То је процес који мења на глобалном нивоу устаљене политичке, економске, социјалне и културне односе.²³⁶

Глобализација је појава која не припада само модерном добу. Истраживања и докази о постојању светских религија и трговачких путева у средњем веку охрабрили су становишта да је ово процес који има дугу историју. *Први талас* глобализације везује се за 16. век; *други талас* за експанзију индустрије и *трећи талас* за период након завршетка хладног рата.

Први велики талас глобализације подудара се са рађањем модерног европског друштва у 16. веку, периоду када Европа господари глобалном ареном, јер доживљава: територијалну експанзију, економско-технолошку и војну супериорност. *Други* талас настаје у јеку индустријске револуције око 1850. године и траје до Првог светског рата. Од 1800 до 1913. међународна трговина порасла је са 3% на 33%. Енглеска је хегемон тог времена. Огромни таласи емигрантске радне снаге кретала се слободно у свету без виза и преплавили су обале Америке и Аустралије. Процес слободне трговине и кретања људи заустављен је из три разлога:

1. долази до оштрих сукоба између великих сила, плиме агресивних националиста чија је кулминација Први светски рат;
2. ствара се ауторитаран социјалистички систем у СССР, који је потпуна контраст западном економском и политичком систему;
3. долази до поделе јединственог светског организма на непријатељске блокове: капитализам, социјализам и блок несврстаних. Свет је подељен гвозденим завесом Кинеским и Берлинским зидом.

²³⁶ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*. Beograd: Gutembergova galaksija, 2002.

Трећи талас настаје са завршетком Хладног рата, а процес глобализације добија нов замах падом Берлинског зида 1989. године. Битна детерминанта процеса глобализације у савременом тренутку је технолошки развој који омогућује просторно и временско смањивање света. Основна обележја савременог процеса глобализације су: технолошко-информатичка револуција, глобална економија, глобална култура и транснационални политички режими.²³⁷

Као сложен и вишезначан процес дефинише се са различитих аспеката. Према *ММФ*-у она означава брзу интеграцију економије широм света кроз трговину, финансијске токове, размену технологија, информативне мреже и међукултурна кретања. Према *Томасу Фридману* она представља ширење капитализма и слободног тржишта у све земље света. *Берџ Сорош*, глобализацију дефинише као слободно кретање капитала и доминацију глобалних финансијских тржишта и мултинационалних корпорација над националним привредама.

Са *економског становишта* она се одређује као прекогранично пословање предузећа или као повезивање националних привреда у светску привреду преко светског тржишта.

Са *социолошког становишта* глобализација се дефинише као друштвени процес повезивања на основу економске и технолошке повезаности конкретних друштава у односе међузависности и културне повезаности, на основу нових информационих технологија и средстава комуникација, тако да настаје јединствено светско друштво на планети Земљи и свест о припадности том друштву како појединих друштава, тако и његових чланова. Овако дефинисана глобализација представља историјску и цивилизацијску законитост у развоју људског друштва омогућену развојем производних снага и средстава међусобне и међудржавне комуникације, заснованим на науци као најаутентичнијем показатељу развоја човека као мислећег бића.²³⁸

Теоријска мисао о глобализацији сеже до зачетника социологије. Сен-Симон, Маркс, Диркем и Вебер имају визију глобалног поретка. Сен-Симон се залаже за интернационализам који би увео Паневропску владу. Имајући у виду индустријализацију и Маркс пише о укидању локалне националне изолованости и самодовољности и потенцира настајање међусобне комуникације у свим правцима и

²³⁷ Исто.

²³⁸ Д. Ж. Марковић, *Опита социологија*, цит. изд.

универзалну међузависност нација.

У савременим теоријама до настанка постмодернизма настају две велике школе. У првој се глобализација схвата као модернизација, а у другој као доминација. Првој групи припадају теорије Парсонса, Кера и Данлопа, Данијел Бела, МекЛуана и Робертсона. Другој групи припадају теорије Бухарина, Амина, Гундер-Франка, Валерштајна. По Валерштајну модерно доба одликује јединствен процес који светски систем деле на његов центар, полупериферију и периферију. По њему се богатства периферије непрекидно одливају у богати центар.²³⁹

Теоријске дијалоге о глобализацији Хелд дели на хиперглобалисте, скептике и трансформационисте.

Хиперглобалисти сматрају да је глобализација историјска неизбежност, јер:

- транснационалне компаније и светски економски арбитри (ММФ) претварају националне економије у своје локалне јединице;
- глобализација означава смрт националне државе, владе не осећају више одговорност према грађанима, него према наднационалним организацијама;
- информатичко-медијска револуција и њени културни производи: ТВ серије, вести и филмови најављују крај националне културе и идентитета.

Скептици другачије гледају на свет. По њима:

- економска глобализација је мит. Свет је данас мање интегрисан него раније. Томе доприноси регионализација. Створена су три велика финансијска и трговачка блока: европски, пацифичко-азијски и амерички;
- моћ националних држава остаје њихово трајно својство, а почетак 21. века означава стварање нових независних држава;
- уместо интеграције света, долази до његове фрагментације и дубљих неједнакости те јача фундаментализам и агресивни национализам.

Трансформационисти су на средини између ова два става.

Шта глобализација конкретно значи на одређеним нивоима:

а) на међународном плану глобализација доноси пораст међусобне повезаности и условљености економског развоја између земаља, која се огледа у сталном порасту промета роба, капитала и радне снаге и трансферу технологије и знања. То проистиче

²³⁹ Видети: Džozef Stiglic, *Protivurečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-h., 2002; Jozeph Stiglitz, *Globalizacija i dvojbe koje izaziva*. Zagreb: Algoritam, 2004.

из чињенице да технологију и знање није могуће преносити одвојено, јер чине једну недељиву целину.

б) На нивоу појединих земаља глобализација се манифестује као економска зависност једне земље од остатка света. Економска теорија и пракса давно су одбациле као неуспешан концепт изолованог економског развоја једне земље. Напротив економски развој и економска моћ једне земље у многоструко зависе од тога у којој мери је она економски повезана са другим земљама. Повезаност се огледа у увозу и извозу, директним страним инвестицијама и интензитету технолошких трансфера.

в) На нивоу појединих делатности манифестује се у степену економске и технолошке повезаности предузећа те делатности на међународном плану, као и у ком степену продаја и производња из те делатности има међународни карактер.

Економска глобализација има амбицију да цео свет прихвати правила тржишне привреде, чији би крајњи продукт било слободно тржиште, слободни проток идеја, јединствена валута. Глобализацију покрећу мултинационални интереси. Настаје из жеље великих западних предузћа за рентабилношћу, при чему се смањују могућности националних држава да утичу на економске процесе.²⁴⁰

Позитивне и негативне последице глобализације. Глобализација има бројне присталице и противнике.

Присталице глобализације истичу да она доноси следеће *позитивне* ефекте:

- а) видно смањење просторне и временске границе између појединих земаља и континената;
- б) омогућује учешће већег броја земаља у међународној економији, трговини и финансијама, укључујући ту и земље у развоју;
- в) позитиван утицај на демократске процесе у земљама у развоју. Поштовање људске и синдикалне слободе и права у недемократским земљама. То се чини кроз економске притиске и условљавања економске сарадње;
- г) позитивно утиче на дерегулацију и либерализацију економског живота у појединим земљама, кроз мање мешање државе у економски живот друштва;
- д) подстиче тржишну утакмицу, јер се она у све већој мери са националног преноси на међународни план, чиме се вишеструко повећава број учесника у тржишној утакмици;

²⁴⁰ David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton, *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Polity Press: Stanford, 1999.

ђ) повећава степен економске, а тиме и политичке међузависности између земаља.

Противници глобализације инсистирају на негативним ефектима:

- а) глобализација доноси корист искључиво економски развијеним земљама, које уједно располажу највећом политичком моћи;
- б) међународне финансијске институције (Међународни монетарни фонд и Светска банка) својим тврдим захтевима и ограничењима, уместо да подстичу, коче економски развој земаља у развоју;
- в) глобализација константно повећава јаз између богатих и сиромашних;
- г) земље у развоју немају адекватну и довољно развијену мрежу институција (правних, политичких, економских) које су неопходне за развој тржишне привреде и равноправно учешће у процесу глобализације, што их у старту доводи у маргиналну позицију.

Противници глобализације, између осталог, сматрају да овај процес није израз демократије, већ да је то план који су смислили економски стручњаци да повлађује институцијама које га промовишу и припадају индустријској и политичкој елити. По њима да би дошло до развоја на локалном нивоу, боље решење од привредне глобализације је оживљавање локалне, разноврсне и бар делимично самодовољне мале привреде.

Значи, глобализација изазива крупне, вишеструке (позитивне и негативне) ефекте и неједнако распоређене последице, међу којима су најважније:

- а) технолошке (ширење технологија);
- б) политичке (јачање наднационалних институција и потирање националног суверенитета и граница);
- в) културне (стандардизација светске културе, односно глобална хомогенизација културе, формирање монокултуре);
- г) економске (доминација мултинационалних компанија и ширење јаза развијени-неразвијени);
- д) друштвене (разарање традиционалног система и свеопшта американизација).

Истраживачи глобализације са правом истичу да се ради о вишеструко противуречном процесу, јер:

- производи различите ефекте за центар и периферију;
- развијене земље су субјект, а неразвијене објект глобализације;
- постоји велики број гладних и неухрањених у неразвијеним земљама и мали

број богатих у развијеним земљама;

- да изазива централизацију;
- да либерализује делатност у области тржишта и финансија и пропагира отвореност привреде у неразвијеним земљама, а шири ограничења у развијеним земљама;
- доводи до сукоба државних и транснационалних интереса;
- гуши баријере националних тржишта и ствара међународне монополе.

Напред поменуто довело је до формирања снажног антиглобалистичког покрета чији је основни захтев реформа међународног економског поретка у корист светске већине.²⁴¹

Одређења транзиције. Појам транзиција појавио се у западној литератури 70-тих година прошлог века, као ознака за прелаз из индустријско у постиндустријско друштво. Ради се о светском, а не регионалном процесу и није везан само за праксу постсоцијалистичких друштава. Може се рећи да се практично сва друштва у савременом свету налазе у процесу транзиције: високо развијена друштва иду од индустријских ка постиндустријским, постреалсоцијалистичка од ауторитарног ка плуралистичком грађанском систему, земље трећег света од традиционалног ка индустријском друштву.

Сам појам користи се да означи прелаз из једног у други. Осврнућемо се само на транзиционе процесе у бившим социјалистичким земљама.

У земљама Источне Европе постојали су друштвено-економски системи који су за своју основу имали разне облике државне и друштвене својине. У њима није постојао политички плурализам. Друштвени односи изграђивани су као социјалистичка опција развој друштва, са различитим облицима друштвене својине, учешћем радника у управљању привредним предузећима. Овај модел друштвеног развоја био је супарнички модел капиталистичком развоју. Истицао је: укидање експлоатације човека од човека; већу економску равноправност свих чланова друштва; бесплатно образовање и здравствену заштиту свих грађана, социјално обезбеђење сиромашних. Социјалистичке земље биле су организоване у Варшавском пакту, односно СЕВ-у за заштиту својих економских и политичких интереса, осим тадашње

²⁴¹ Види: Džozef Stiglic, *Globalizacija i njene protivrečnosti*, цит. изд.

СФРЈ. Капиталистичке земље образовале су Северноатлански пакт, тј. НАТО. Ове две групације држава са различитим опцијама друштвеног развоја, друштвено-економским системима, војно-политичким интересима чиниле су уједињено човечанство разједињеним.

У другој половини 80-тих година интензивно су се критички разматрали друштвеноекономски односи у источноевропским земљама. У критикама је указивано:

- на неефикасност друштвене својине и начина управљања развојем који се на њој заснива,
- на низак животни стандард становништва,
- на постојање или непостојање или не-остваривање личних права и слобода грађана и
- постојање партијске државе која није израз демократских односа у друштву.

Ово су биле основе захтева за промене у земљама источне Европе. Најпре се захтевала реформа социјализма, доследније остваривање социјалистичких друштвених односа. Представник оваквог приступа био је Горбачов са својим концептом перестројке. Касније се одступа од ове концепције и приступа мање или више убрзаном укидању социјалистичких друштвених односа. Истовремено тежи се успостављању новог који треба да обезбеди:

- већу економску ефикасност,
- бржи привредни развој,
- виши животни стандард становништва,
- веће слободе и права грађана и
- успостављање правне државе.

Постојала је тешкоћа како да се означе ове промене. Било је неупутно да се каже да се ради о повратку на капиталистички систем, јер би се поставило и питање у коју фазу капитализма се враћа. За ознаку овог процеса пронађен је термин *транзиција*.²⁴²

Срце транзиције чини приватизација, тј. замена друштвене својине приватном, али и не само то. Транзиција треба да доведе до:

- успостављања приватне својине,

²⁴² Д. Ж. Марковић, *Опита социологија*, цит. изд.

- формирања тржишне привреде,
- развијање и афирмације приватног предузетништва,
- превазилажења кризе која се испољавала у ниском животном стандарду, непостојању демократских односа и једнопартијском систему.

Другачије речено, транзиција је требала да доведе до вишег квалитета живота и унапређивања услова рад. Међутим, у земљама транзиције није дошло до пораста производње и животног стандарда. Дошло је до пада производње, брзог социјалног раслојавања, пораста незапослености, пада животног стандарда огромне већине становништва и пораста асоцијалног понашања (пре свега криминала).²⁴³

Типови транзиције. На основу досадашњих искустава постсоцијалистичких земаља средње и источне Европе могуће је говорити о четири типа транзиције:

1. *тип инверзивне регресивне транзиције* која се ослања на ретрадиционализацију и води у предграђанско, етнички и цивилизацијски затворено, блокирано и стагнантно друштво;
2. *тип реверзибилне неолибералне транзиције* која се ослања на имитацију модернизације која води у кјапиталистичко зависно друштво;
3. *тип реверзибилне неоконзервативне транзиције* која се ослања на деформисану модернизацију, обнову реалсоцијализма или државног капитализма и
4. *тип прогресивне социјалдемократске транзиције* која се ослања на целовиту стратегију развоја и демократизацију која води у модерно и развијено социјалдемократско друштво.

Тип транзиције	Модел стратегије	Тип друштва
инверзивна регресивна	ретрадиционализација	традиционално, предграђанско
реверзибилне неолибералне	зависна модернизација (неолиберализам)	капиалистичко, периферно, зависно
реверзибилне неоконзервативне	деформисана реалсоцијалистичка модернизација	полупериферно
прогресивне социјалдемократске	социјално партнерство, социјална држава	модерно, развијено, плуралистичко, социјалдемократско друштво

Извор: Љ. Митровић, *Савремено друштво. Стратегије развоја и актери*. Београд: Институт за политичке студије, 1996.

²⁴³ Видети: Mladen Lazić, *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić, 1994; Mladen Lazić, *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić, 1994.

Анализа показује да државе југоисточне Европе следе углавном други тип (реверзибилно неолибералну транзицију). Пре 5. октобра 2000. године у бившој СР Југославији је био на сцени тип реверзибилне неоконзервативне транзиције што је довело до феномена блокиране транзиције која је онемогућавала модернизацију, реформу и развој друштва. После 5. октобра 2000. године промовисана је либералнодемократска транзиција.²⁴⁴

Нека истраживања показују да је транзиција допринела порасту хаотичности, нестабилности, неизвесности и случајности, незапослености ... Кроз процес реприватизације дошло је до радикалног раслојавања становништва и стварања нове буржоазије. У оквиру ове нове класе постоје две фракције: предузетничка која има прогресивну улогу и лумпенбуржоаска која се понаша крајње послушно према спољним центрима моћи и која безскрупулозно експлоатише свој народ.

У процесу транзиције на нашим просторима нису избегнуте тешкоће које прате акумулацију првобитног капитала, нити су решени проблеми који су постојали у социјализму (незадовољавајући животни стандард, непостојање демократије и правне државе). Ови нису решени, а нови су настали: драстичан пад друштвеног производа који је условио раслојавање, заостајање производње, висока стопа незапослености, неадекватни систем социјалне сигурности, повећање социјалних разлика, пораст криминала и опште сиромаштво. Мада је дошло до извесних успеха у изградњи демократских институција и претварања планске привреде у неке облике тржишне, у готово свим социјалистичким државама дошло је до пада животног стандарда и пораста сиромаштва.

Овакво стање, обележено многим социјалним и политичким проблемима у постсоцијалистичким земљама њихово становништво доживљава као изневерено обећање. Изневерена су очекивања да ће транзиција довести до повећања обима производње, економског просперитета и побољшања животног стандарда уз пораст социјалне сигурности.

Постоје три противуречности транзиционог процеса које доводе до неиспуњавања очекивања. *Прво*, земље транзиције имају низак ниво продуктивности и због тога на једној страни неповољан положај на међународном тржишту, а на другој

²⁴⁴ Видети: Љубиша Митровић, *Савремено друштво. Стратегије развоја и актери*. Београд: Институт за политичке студије, 1996.

онемогућава већа захватања из привреде у циљу обезбеђивања средстава за социјални интервенционизам. Већа захватања довела би до још неповољније ситуације, а економски субјекти не би могли да иду ка технолошкој модернизацији. Тако у земљама транзиције долази до противуречности између захтева за повећањем продуктивности рада (технолошком модернизацијом) и захтева (и очекивања) да се мерама социјалног интервенционизма допринесе решавању социјалних проблема и подизању квалитета живота. Друга противуречност је социолошко-психолошког карактера. У претходном систему постојао је осећај социјалне сигурности, људи су стицали и стекли одређене навике и облике понашања које нису примерене вредносном систему и облицима понашања које захтева друштво приватне својине и тржишне привреде. Трећа противуречност тиче се менаџмента. У развијеним земљама менаџмент је одвојен од својине што омогућава стручно, најчешће на научним сазнањима засновано руковођење економијом. У земљама транзиције менаџмент није одвојен од својине. Нови власници нису били вољни да се одрекну управљања оним чији су власници, не толико из економских, колико из психолошких разлика, што доводи до конфликта због нестручности, необразованости и власничке ароганције. Они су хтели да буду и привредна и друштвена елита, што нису могли бити ни по образовању ни по друштвеном угледу. То се негативно одражавало на развој привредних субјеката чији су власници водили менаџмент, а увек за укупан економски развој.²⁴⁵

Да би процес транзиције био што успешнији, по Липтону, државе у којима се овај процес одвија морају да схвате да су део глобалне економије и да морају да живе са њеним добрим и лошим последицама. Ове земље морају да буду свесне да се у процес глобализације укључују кроз транзицију. Али изградња новог система не значи истовремено и успешну транзицију.

Земље у транзицији морају:

- пажљиво да прате догађаје у светској привреди,
- да пажљиво отварају своја тржишта мултинационалним компанијама и другим предузећима из развијених земаља,
- да у већој мери користе локалне ресурсе и потенцијале који су значајни за светско тржиште,

²⁴⁵ Д. Ж. Марковић, *Опита социологија*, цит. изд.

- зналачки користе празне просторе у индустријској структури развијених земаља у вези са применом „високих технологија“,
- реконструишу привредне и непривредне делатности ради повећања конкурентности на међународним трговинским трансакцијама,
- да богате привреду индустријским и услужним делатностима које су у вези са коришћењем информационих технологија.²⁴⁶

²⁴⁶ Видети: Мирослав Печујлић, *Изазови транзиције - нови свет и постсоцијалистичко друштво*. Београд: Правни факултет, 1997; Зоран Видојевића, *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*. Београд: Институт друштвених наука, 1997.

СИРОМАШТВО И ДРУШТВЕНА ИЗОПШТЕНОСТ

Сиромаштво је пратилац капиталистичког начина привређивања. Живот људи у аграрној заједници био је у квалитативном смислу на нижем нивоу у односу на индустријско друштво, али је огромна већина његових припадника живела у истим или сличним условима, испољавајући једнак однос према култури, традицији, религији и сл. Једно од основних обележја савременог друштва постаје и сиромаштво.

Сиромашних има и међу најразвијенијим земљама света, попут, рецимо, САД, у којима се удео ове групације у укупном становништву креће од 12 до 16%, тј. од 35 до 50 милиона људи.²⁴⁷ Модерне цивилизације, посебно у периоду после 80-их година прошлог века, сиромаштву прилазе као све озбиљнијем проблему за који се изналазе решења. Тим пре што се током минулих деценија увидело да глобализација непрестано повећава јаз између најбогатијих и најсиромашнијих грађана у великом броју држава.

Поставља се питање шта је сиромаштво и како се може одредити садржај и обим овог појма? Социолози се сусрећу с бројним тешкоћама у настојањима да га објасне. О овом комплексном феномену проговара се када само један структурални сегмент друштва из различитих разлога (на пример, због припадности одређеној класи, раси, етничкој групи, незапослености итд.) не успева да задовољи друштвено-културне и нормативне критеријуме који су у датој заједници означени као „стандардни, просечни, нормални и пожељни”.²⁴⁸

Оскудица се најчешће аналитички сагледава из визуре два приступа: (1) *апсолутног* и (2) *релативног* неимања. Први концепт заснива се на процени минималних потреба за биолошки опстанак (исхрана, становање и здравље), које би требало да буду исте за све људе истог животног доба и телесне грађе, независно од места живљења. Наведеним биолошким потребама су касније, у оквиру теорија апсолутног сиромаштва, придодате и четири културне потребе: „образовање, безбедност, доколица и разонода”.²⁴⁹

Апсолутно сиромаштво се квантитативно мери тако што се одређује граница сиромаштва, заснована на цени основних добара неопходних за опстанак у одређеном

²⁴⁷ Džonatan Turner, *Sociologija*. Novi Sad i Beograd: Mediterran Publishing i Centar za demokratiju, 2009, стр. 287.

²⁴⁸ Dušan Marinković, *Uvod u sociologiju*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2008, стр. 135.

²⁴⁹ M. Haralambos, M. *Uvod u sociologiju*, цит. изд., стр. 143.

друштву (на пример, „минимална потрошачка корпа”). Човек се, према критеријуму Светске организације за пољопривреду (ФАО), сматра гладним уколико дневно у организам уноси храну енергетске вредности мање од 1800 килокалорија, односно 2200 килокалорија (према критеријуму Светске банке). Најнижу границу изражавају две поткатегорије: *светско сиромаштво* (када годишњи приход по становнику не прелази 365 америчких долара) и *екстремно сиромаштво* (када се зарађује мање од 275 долара годишње).²⁵⁰ Коришћење само једног критеријума, попут наведеног, не води увек реалној слици стања. Познато је да се трошкови живота разликују од региона до региона у земљи, да су потребе за храном условљене и врстом посла итд.

Предложеним критеријумима нису се могле изразити бројне разлике између различитих друштава, посебно када је реч о културним потребама. Прикладнијим за операционализацију и емпијска истраживања се, отуда, чини концепт релативног сиромаштва, који га одређује у односу на специфичне околности дате заједнице, културног контекста и историјске епохе. Релативном сиромаштву блиска је „теорија субјективне беде”, утемељена на ставу да је беда ствар субјективне, релативне процене сопственог социјално-економског положаја. Уколико шира друштвена средина означава одређене појединце и друштвене групе као сиромашне, или на тај начин они доживљавају своју ситуацију, онда је заиста о томе и реч.

Теорије о сиромаштву. Теорије које објашњавају феномен сиромаштва трагају за одговорима на два главна питања: *прво*, у којој мери је појединац одговоран за свој бедни положај и, *друго*, да ли сиромаштво производе и репродукују структурални фактори у друштву, попут класе, рода, етничитета, професије, образовања итд.²⁵¹

Првом табору теорија припадају *теорија културе сиромаштва* и *теорија зависности*. Прва тврди да је сиромаштво „колективни, социјализацијом усвојени и друштвено преносиви културни образац (теорија социјалног учења) са специфичним начином живота, вредностима и нормама које показују отпорност на промене и утицаје околине”.²⁵² Родоначелником се сматра амерички антрополог Оскар Луис, који је средином прошлог века истраживао градску сиротињу у Порторику и Мексику. Утврдио је да мушкарци и жене са маргине учесталије ступају у слободне бракове,

²⁵⁰ Dž. Tarner, *Sociologija*, цит. изд., стр. 454.

²⁵¹ A. Gidens, A. *Sociologija*, цит. изд., стр. 323.

²⁵² D. Marinković, *Uvod u sociologiju*, цит. изд., стр. 139.

чешће се разводе, раније заснивају брачну заједницу и сл. Затим, чешће прибегавају девијантним облицима понашања као што су наркоманија, алкохолизам, криминал и сл. Једна од редовних последица је и бескућништво. Сиромашки стил живота се генерацијски преноси будући да људи, још у младости, губе наду да нешто вредно могу да остваре под капом небеском.

Култура зависности, као варијанта културе сиромаштва, заснива се на ставу да социјална помоћ државе ствара посебну поткултуру која поткопава „личне амбиције и способност за самопомоћ”.²⁵³ Тиме се код корисника социјалне помоћи, уместо оријентације ка будућности, губи мотивација за рад.

Теорија ситуацијских присила, са друге стране, претпоставља да људи не остају својевољно у инфериорном положају, опхрвани осећањима безнадежности и неспособности. На тај положај приморава их недостатак средстава да би се евентуална улагања исплатила. Смањење оскудице, самим тим, није могуће постићи само променом личних ставова, осећања и мотива, већ и праведнијом расподелом друштвених ресурса. Неке од мера које могу дугорочно ублажити социјалне неједнакости односе се на исплате дечијег додатка, одређење минималне цене рада, одређење минималне зараде, подизање висине неопорезиваног дела зараде итд.

Могла би се дати синтетичка дефиниција сиромаштва која би се изразила следећим речима: „Сиромаштво је специфична, релативно трајна друштвена, класна, културна и психолошка ситуација која је детерминисана пре свега појединачним и групним тржишним позицијама које делују као ситуацијска присила, што производи специфичан начин живота, вредносно-нормативне обрасце, животне ставове и осећања, који су социјализацијом преносиви, интернализовани и артикулисани у културни образац.”²⁵⁴

Када говоримо о функцијама сиромаштво у оквиру друштвених система, можемо рећи да оно има своје скривене (латентне) функције, а основна се односи на одржавање постојеће, неравномерне расподеле природних и материјалних ресурса. Неопходна је услед ограничености ресурса у сваком друштву, ма колико било богато.

Разматрајући овај проблем, Херберт Ганс у делу *Више једнакости* образлаже тезу да се сиромаштво одржава у животу делом и због тога што користи многим

²⁵³ A. Gidens, *Sociologija*, цит. изд., стр. 322.

²⁵⁴ D. Marinković, *Uvod u sociologiju*, цит. изд., стр. 136.

друштвеним групама – „несиромашним уопште, а богатима и моћнима посебно”.²⁵⁵ Издваја три основне функције сиромаштва које му и омогућавају трајање. *Прво*, опстајање оскудности омогућава извршавање „прљавих послова”, који су ниско вредновани, привремени, бесперспективни, ризични и сл. По основу слабе плаћености радника, опстају многе гране индустрије, као и делатности попут здравства, угоститељства, доброг дела пољопривреде и конфекцијске индустрије. *Друго*, сиротињство ствара нова радна места и обезбеђује финансије у циљу сервисирања различитих потреба сиромашака. Стручњаци различитих профила раде у својеврсној „индустрији сиромаштва” – социјални радници, психолози, социолози, педагози итд. Велики број запослених (на пример, полицајци) штите остали део становништва од најбеднијих. Напослетку *треће*, присуство сиротанског начина живота даје подршку и пружа сигурност осталим друштвеним слојевима и групама. Ганс сматра да сиромашни служе учвршћивању норми јер се оне најлакше легитимишу „откривањем кршења тих норми”.²⁵⁶

Термини сиромаштво и беда понекада се користе синонимно, међитим требало би разликовати стање сиромаштва од беде. Сиромашни људи и групе, упркос отежавајућим животним околностима, не морају да клону духом, те да западну у „душевно, морално и духовно” сиромаштво.²⁵⁷ Стање беде значи да се људи измештају из праве, друштвене средине у биолошко стање које подразумева бесомучну борбу за преживљавање.

Настанак и дефинисање сиромаштва. Процењује се да је пре само 200 година 84% светског становништва било сиромашно према мерилу које је у складу са линијом сиромаштва од 1 \$ дневно. У то време се сиромаштво у Европи поистовећивало са непоседовањем имовине, јер је то нужно значило да опстанак и преживљавање зависе једино од могућности да се обезбеди посао. Када није било посла ширили су се криминал и просјачење, па сиромаштво почиње да се перципира као социјална патологија.

За разлику од средњег века, када је преовладавао релативно толерантан став

²⁵⁵ М. Haralambos, *Uvod u sociologiju*, цит. изд., стр. 166.

²⁵⁶ Исто.

²⁵⁷ Čedomir Čupić, *Sociologija: struktura, vrednosti, vladavina*. Beograd: Čigoja i Fakultet političkih nauka, 2002, стр. 18.

према сиромашнима који су били део божијег поретка и самим тим нису били одговорни за свој положај, када су се одрицање од овоземаљских добара и добровољно сиромаштво сматрали као највеће врлине, а помоћ убогим као дужност, од 16-ог до 18. века уврежило се схватање да је сиромаштво последица лењости и лична одговорност појединца. На опште друштвеном плану меркантилизам је, као преовлађујућа економска филозофија, подразумевао став да је сиромаштво предуслов за економски раст, јер „глад мотивише људе да раде”, а одговарајућа понуда јефтине радне *снаге* је била есенцијална за извоз, па самим тим и за развој.

Сиромаштво се данас најчешће сагледава као мултидимензионални концепт. Димензије које су идентификоване као значајне за разумевање и концептуализацију појма сиромаштва су материјални стандард (доходак, потрошња и имовина), здравље, образовање, активности појединца (укључујући и рад), политички утицај, социјални контакти и везе, животна средина и несигурност (економска и физичка). Мултидимензионалност се јасно огледа и у свеобухватним званичним дефиницијама које су прихватиле Европска унија и Уједињене нације.²⁵⁸

Европска дефиниција сиромаштва је по први пут усаглашена 1975. године и сматра се званичном дефиницијом коју користи Европска унија: „Појединци су сиромашни ако су њихов доходак и ресурси у тој мери неадекватни да им не омогућавају да остваре животни стандард који се сматра као прихватљив у друштвима у којима живе. Услед сиромаштва могућа је вишеструка угроженост која се одражава кроз незапосленост, низак доходак, неадекватне стамбене услове, неадекватну здравствену заштиту и баријере за доживотно учење, културу, спорт и рекреацију. Сиромашни су често искључени и маргинализовани и не учествују у активностима (економским, социјалним и културним) које представљају норму за друге, а често им није омогућен ни приступ фундаменталним правима.”²⁵⁹

Свеопште сиромаштво се у копенхагеншкој декларацији Уједињених нација о друштвеном развоју дефинише као „недовољан доходак и средства за одрживо преживљавање; глад и неухрањеност; лоше здравствено стање; ограничена доступност другим основним услугама; повећани морбидитет и морталитет услед болести;

²⁵⁸ Видети: Ивана Илић Крстић, *Сиромаштво у Републици Србији и одрживи развој* (магистарска теза). Ниш: Факултет заштите на раду, 2010.

²⁵⁹ Council of European Union, 2004, p. 8.

неадекватни стамбени услови и бескућништво; несигурно животно окружење и социјална дискриминација и искљученост. Свеопште сиромаштво такође карактерише и недовољна партиципација у доношењу одлука и неучествовање у грађанском, социјалном и културном животу”. Апсолутно сиромаштво је пак дефинисано као „стање које карактерише изразита депривација у погледу задовољења основних људских потреба, укључујући исхрану, чисту пијаћу воду, санитарне услове, здравство, становање, образовање и информисање. Оно зависи не само од дохотка већ и од приступа услугама.”²⁶⁰

Један од најширих приступа поимању сиромаштва у академском свету приписује се нобеловцу Амартији Сену, који сматра да при сагледавању животног стандарда фокус не треба да буде на изобиљу, већ на ономе што појединац успева да ради или да буде, какав живот може да води са расположивим средствима.²⁶¹ Оно што је важно у Сеновом моделу није да ли неко поседује ауто, магарца или бицикл, него да ли је у стању да стигне тамо где треба да оде. Ако се сиромаштво схвата као сиромашно живљење, Сенов модел „функционисања и могућности” представља велики изазов за мерење сиромаштва и квалитета живота. Ипак, како се тврди у *Извештају комисије за мерење економског учинка и друштвеног прогреса* (познатој као Стиглиц, Сен, Фитуси комисији), „иако се већина расположивих података односи на функционисање (опис појединачних стања), а не на могућности (тј. на сет могућности које су на располагању сваком појединцу), много је података из домена функционисања (као што су они који се тичу здравља и образовања) који истовремено детерминишу и могућности (путовања, партиципације, кретања)”.

На основама Сеновог модела функционисања и могућности израђена су два композитна индекса за мерење друштвеног сиромаштва: *Индекс хуманог развоја* (који комбинује три индикатора у три димензије - доходовној, здравственој и образовној) и *Мултидимензионални индекс сиромаштва* (са десет индикатора у три димензије - образовање, здравље и животно стандард).

Сагледавање животног стандарда појединаца се углавном и даље усресређује

²⁶⁰ UN, 1995, p. 57.

²⁶¹ Amartya Sen, *The Standard of Living*. Cambridge, United Kingdom, 1985, стр. 3-51; Amartya Sen, *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. Social Development Papers (1)*, 2000. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf>

само на материјалну димензију и на њено мерење, превасходно у оквиру концепта апсолутног и/или релативног сиромаштва. *Апсолутно сиромаштво* представља немогућност да се задовоље базичне, минималне потребе, док *релативно сиромаштво* подразумева немогућност да се оствари животни стандард који је одговарајући у односу на друштво у коме појединац живи.

Упркос честим сукобљавањима између заступника једног и другог концепта могуће је размишљати и у правцу да се и базичне потребе формулишу у контексту неког одређеног друштва, одражавајући модел потрошње који је различит на различитом нивоу развоја. Овај модел има и јасну временску димензију или, како је у том погледу почетком шездесетих година у одбрану свог концепта линије сиромаштва у Америци указала Моли Оршински „оно што је јуче било луксуз данас је нужна потреба”. Пошто је линија дефинисана према моделима стварне потрошње, она је назива и „*релативно апсолутном мером сиромаштва*”, јер одражава стандард целокупне популације, а не само најсиромашнијих.²⁶²

Подаци потврђују да је национални праг апсолутног сиромаштва у земљама са вишим стандардом виши - то значи да су линије сиромаштва у друштвеном и културном смислу свакако „национално специфичне” и да су у свим земљама, сем у најсиромашнијим, изнад психолошког минимума чистог преживљавања.

Као комплементаран развија се и концепт *субјективног сиромаштва*, који подразумева индивидуалну процену сопственог материјалног положаја. Упркос скептицизму који прати коришћење субјективних података постоје и уверења да они могу да обезбеде релевантне информације о благостању које се не могу добити на стандардан начин на основу објективних података.²⁶³

Пошто је и материјално сиромаштво сложен феномен, различите мере омогућавају да се његове размере и структура сагледају из различите перспективе. Тако мере могу да буду објективне (мерење по дохотку и потрошњи) и субјективне, када се узима у обзир перцепција појединца о његовом материјалном стању.

Појмовно одређење и мерење сиромаштва су значајни ради сагледавања размера и узрока угрожености, али и ради формулисања мера социјалне и економске политике

²⁶² И. Илић Крстић, *Сиромаштво у Републици Србији и одрживи развој*.

²⁶³ Martin Ravallion, *Poor, or Just Feeling Poor? On Using Subjective Data in Measuring Poverty*. Policy Research Working Paper Series (5968), 2011.

и мерења њихових ефеката.

Апсолутно сиромаштво подразумева немогућност да се задовоље основне, базичне, минималне потребе. „Ако постоји глад и изгладњивање, без обзира на то како слика изгледа релативно, у питању је сиромаштво“. Историјски посматрано, ово је концепт који је најраније настао, а у оквиру кога се сиромаштво пре свега везивало за немогућност одржања голе егзистенције. Још у другој половини 19. века у Енглеској су се појавиле детаљне студије о сиромаштву, међу којима је вероватно најважнији рад о положају радничке класе у Јорку 1899. године.²⁶⁴ На бази анкете процењени су различити минимални нутриционистички износи калорија довољни за преживљавање који су, заједно са другим минималним потребама, уз помоћ минималних цена претворени у новчане износе и дефинисани као линије сиромаштва, које су се разликовале за породице различите величине и састава. Породице чије су укупне наднице биле недовољне да покрију потрошштине неопходне макар за одржање физичких способности сврстане су међу део популације који живи испод линије - у условима „примарног сиромаштва“. Уколико је доходак био „довољан“, а трошкови, оправдани и неоправдани, били већи, сматрало се да породица живи у „секундарном сиромаштву“. Иако налази показују да непосредни узроци примарног сиромаштва могу бити смрт или онеспособљеност мушке главе породице или пак велики број деце, најважнији појединачни основни проблем је заправо био у веома ниским надницама.²⁶⁵

Бавећи се питањима сиромаштва у неразвијеним и мање развијеним земљама, и Светска банка дефинише апсолутно сиромаштво као немогућност да се оствари минимални животни стандард²⁶⁶, а за процене користи методологију „трошкова базичних потреба“ сличну оној која је примењена у истраживању сиромаштва у Јорку пре једног века.²⁶⁷ За земље у развоју најзначајнија компонента линије сиромаштва су расходи за храну који су довољни да се задовоље препоручене калоријске потребе. На ове расходе се онда додају и расходи за друге минималне потребе. Најважнији индикатори у оквиру овог концепта, који нису ексклузивно везани само за апсолутно

²⁶⁴ Seebohm Rowntree, *Poverty: A Study of Town Life*. London: Macmillan, 1902.

²⁶⁵ Исто.

²⁶⁶ World Bank, 1990, p. 25.

²⁶⁷ World Bank, 2001, p. 16-17.

сиромаштво, су стопа сиромаштва, јаз сиромаштва и дубина сиромаштва.²⁶⁸

Стопа сиромаштва показује удео појединаца у друштву који не могу да задовоље основне потребе и чији је доходак/потрошња испод прага (линије) сиромаштва. Линија апсолутног сиромаштва се у основи утврђује на основу нутриционистичког минимума и структуре потрошње најсиромашнијих домаћинстава. Уобичајено, линија се у одређеном временском тренутку фиксира и индексира са индексом потрошачких цена. Међутим, на основу стопе сиромаштва не може да се сагледа колико су појединци сиромашни, тј. колика је дубина сиромаштва. Да би се она сагледала користи се индикатор *јаз сиромаштва*.

Јаз (дубина) сиромаштва показује колико је потрошња/доходак сиромашних удаљен од линије сиромаштва. Укупан дефицит (јаз) индицира колика су средства потребна да би се, у условима савршене таргетираности, свима који су сиромашни потрошња/доходак подигли на ниво прага сиромаштва.

Оштрина сиромаштва (јаз сиромаштва на квадрат) као трећи индикатор узима у обзир не само удаљеност од линије сиромаштва, већ и неједнакост међу сиромашнима, додељујући већи пондер оним домаћинствима која су удаљенија од линије.

Апсолутно сиромаштво се најчешће мери по потрошњи. Извори података су *Анкета о потрошњи домаћинстава (АПД)*²⁶⁹ и *Анкета о животном стандарду (АЖС)*.

Екстремно сиромаштво се у оквиру овог концепта дефинише у односу на тзв. линију хране, па се екстремно сиромашнима сматрају сви појединци који не могу да задовоље ни основне потребе за храном.²⁷⁰ Појам екстремног сиромаштва се у свету користи и да означи сиромашне који према критеријумима најсиромашнијих земаља остварују доходак/потрошњу мању од 1,25 \$ дневно.

Апсолутно сиромаштво се у ЕУ сматра, али и назива **екстремним видом сиромаштва**, коме су у најразвијенијим европским земљама изложени само поједини сегменти популације, као на пример бескућници. У оквиру пројекта Европске комисије

²⁶⁸ Детаљније о методологији рачунања и дефиницији индикатора видети на пример: Републички завод за статистику, 2008.

²⁶⁹ Анкета о потрошњи домаћинства је генерички појам и заправо обухвата широку групу анкета различитих назива као што су: анкета породичне потрошње, анкета о расходима и потрошњи или анкета о приходима и расходима домаћинства. Свим овим анкетама је заједничко да настоје да сагледају најважније елементе свакодневних буџета. Pettersson, 2005, стр. 12.

²⁷⁰ Републички завод за статистику, 2008, стр. 180.

о опцијама за мерење екстремног сиромаштва предложено је да се екстремно сиромашним сматрају или појединци који су угрожени према (ревидираним) индикаторима материјалне депривације или они који су истовремено и материјално депривирани и са дохотком који је нижи од прага одређеног на основу буџетског стандарда.

Критике концепта апсолутног сиромаштва су бројне почевши од тога да се оно не рачуна на основу минималних потреба, већ се праг успоставља на основу потрошње најсиромашнијих²⁷¹, да је у питању ограничен и поједностављен концепт, па до довођења у питање валидности нутриционистичког минимума базираног на калоријама, поготово када су у питању деца.²⁷² Истиче се и једнодимензионалност концепта који се у основи фокусира на материјално благостање, те занемарује нефинансијске аспекте сиромаштва.²⁷³ Замерка је и да се потребе свде само на физичко одржање егзистенције, а не и на задовољење друштвених потреба.

Поред методе „*трошкова базичних потреба*” апсолутно сиромаштво се мери и на основу референтног (стандардног) буџета, као и на бази линија социјалних давања.

Референтни буџет се најчешће базира на нормативним, експертским проценама и на стварној потрошњи утврђеној путем анкете. У *Србији* једну врсту референтних буџета представљају минимална и просечна потрошачка корпа.²⁷⁴ И једна и друга корпа се заснивају на подацима из анкете о потрошњи домаћинстава. Пошто се базира на националним стандардима потрошње, апсолутно сиромаштво у појединим земљама није упоредиво.

За мерење екстремног сиромаштва у светским размерама 1990. године је предложена чувена линија од једног долара дневно по становнику (у *доларима једнаке куповне снаге*²⁷⁵ из 1985. године), утврђена на основу националних линија сиромаштва најсиромашнијих земаља. Како се указује у извештају Светске банке, ова мера сагледава размере сиромаштва према стандардима најсиромашнијих земаља, углавном

²⁷¹ Peter Townsend, *Poverty in the United Kingdom*. London: Allen Lane and Penguin Books, 1979.

²⁷² S. Pemberton, D. Gordon, & S. Nandy, Child rights, child survival and child poverty: the debate . In A. Minujin, & S. Nandy, *Global Child Poverty and Well-Being Measurement, concepts, policy and action* (pp. 19-38). Bristol: The Policy Press, 2012.

²⁷³ Peter Townsend, (2006, December). What is Poverty? An historical perspective. *Poverty In Focus* , pp. 5-7.

²⁷⁴ <http://mtt.gov.rs/informacije/potrosacka-korpa/>

²⁷⁵ Уместо помоћу девизног курса, потрошња/доходак се конвертује у доларе једнаке куповне снаге тако што се користи PPP (паритет куповне снаге) - фактор за конверзију, који показује колико је локалне валуте потребно за куповину роба и услуга које у Америци могу да се купе за један долар.

из Јужне Азије и Подсахарске Африке.²⁷⁶ Нова линија, базирана на већем узорку земаља, установљена је на нивоу од **1,25 долара дневно по становнику** (у доларима једнаке куповне снаге из 2005. године). Ово је уједно линија на коју се односи први миленијумски развојни циљ УН.²⁷⁷ Стопа екстремног сиромаштва у свету смањила се са преко 43% 1990. године на 20% 2010. године, или са 1,9 на 1,2 милијарде, највише захваљујући смањењу сиромаштва у Кини и Индији.²⁷⁸

И критике „једног долара дневно” су бројне. Сматра се да се ова мера односи само на земље у развоју, те да не представља праву опцију за мерење сиромаштва у свету, већ само у неразвијеним земљама, као и да, ослањајући се на индекс потрошачких цена и паритет куповне снаге, омогућава превелики утицај цена роба и услуга које сиромашни не користе и посебно утицај америчког модела потрошње.

Релативно сиромаштво подразумева немогућност да се оствари животни стандард који је одговарајући у односу на друштво у коме појединац живи. Указивање на релативност појма сиромаштва није нова. Тако је, на пример, Адам Смит прецизирао да под појмом неопходних потрепштина не подразумева само оно што је неминовно потребно за преживљавање, *већ оно што обичаји једне земље налажу као нужно*. И Милтон Фридман сматра да је „сиромаштво делимично релативан појам, те чак и у тим земљама (развијеним) очито постоји много људи који живе у условима које ми остали означавамо као сиромаштво.”²⁷⁹

Прецизирање појма релативног сиромаштва и депривације најчешће се везује за Питера Таунсенда. „За појединце, породице и популационе групе може да се каже да су сиромашни када им недостају средства за обезбеђење одређеног начина исхране, за учешће у појединим активностима и за животни стандард и благодети које су уобичајене или бар широко прихваћене и подстицане од стране друштва којем припадају. Њихови ресурси су толико значајно испод нивоа који налаже просечна породица да су у ствари искључени из уобичајених модела живљења, обичаја и активности”.²⁸⁰

Релативно сиромаштво може да се сагледава и мери на различите начине.

²⁷⁶ World Bank, 2001, p. 23.

²⁷⁷ <http://www.un.org/millenniumgoals/poverty.shtml>

²⁷⁸ <http://povertydata.worldbank.org/poverty/home/>

²⁷⁹ Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*. Chicago: The University of Chicago Press, 1962.

²⁸⁰ P. Townsend, цит. дело.

Најчешће се појам везује за *доходовно сиромаштво*. Сматра се да је ово индиректан приступ, јер је усмерен на сагледавање дохотка којим појединац располаже, а не на његов стваран положај.

Субјективно сиромаштво подразумева индивидуалну процену сопственог материјалног положаја/сиромаштва. Подаци на основу перцепције могу да обезбеде релевантне информације о благостању које се не могу добити на стандардан начин и имају више намена. У основи се сматра да подаци о субјективном сиромаштву представљају комплементарну меру благостања, која је важна за идентификацију друштвених проблема, за евалуацију практичних политика, као и за анализу трошкова и користи.²⁸¹

Концепт субјективних процена почиње интензивно да се користи током шездесетих година прошлог века у покушајима мерења среће и задовољства животом. У то време подаци добијени путем перцепције су се у економији пре свега користили за одређивање функције благостања, укључујући и успостављање скала еквиваленције.

Ван Праг, који је међу првима применио субјективни концепт у економији и који је још крајем шездесетих година дефинисао чувено питање о процени минималних средстава потребних за преживљавање (Лајденски приступ), сматра да је „сиромаштво субјективно осећање појединца” и да је изузетно важно да се мерење сиромаштва за потребе практичне политике ослања на субјективне податке.²⁷⁵

Проблеми са концептом субјективног сиромаштва су велики, али њихово сагледавање и покушаји превазилажења све више заокупљују пажњу истраживача. Најозбиљнији проблеми су одсуство јасног става и недоследност испитаника, давање социјално пожељних одговора, као и разлике у резултатима које настају у зависности од начина формулисања питања, редоследа и формулације понуђених одговора и сл.

Додатно, одговори варирају у зависности од карактеристика појединаца и домаћинства, али и у зависности од њиховог реалног дохотка. Истраживања показују да се, на пример, *субјективан осећај сиромаштва појачава* код испитаника који су болесни или невољно незапослени, када су аспирације и очекивања испитаника веће од тренутних могућности и када је доходак домаћинства на силазној путањи. Високе аспирације и превелика очекивања су више присутни код бољестојећих. Супротно

²⁸¹ OECD, 2013, pp. 36-44.

томе, у условима дуготрајног сиромаштва испитаници су *склони да прецењују свој положај* у складу са смањеним очекивањима, што се такође објашњава адаптивним преференцијама. И образованији појединци прецењују свој стандард, вероватно у очекивању његовог побољшања у будућности. Може се претпоставити и да богатији прецењују износ минималног дохотка који је неопходан за преживљавање. Истраживања такође показују да се субјективне процене разликују када се питања постављају усмено и писмено, а посебно ако су приликом анкетирања присутна деца, па испитаници због њих прецењују животни стандард.²⁸²

Најзад, не треба заборавити и да појединци процењују свој материјални положај у односу на неку референтну групу, на пример суседе. Један део проблема се тиче националних и културних разлика које свакако утичу на перцепцију сиромаштва и благостања, што значајно смањује могућност квалитетних међународних поређења.²⁸³

Постоје два приступа мерењу субјективног сиромаштва. У оквиру првог појединци *описују своју материјалну ситуацију*, градирајући је од „добре” до „врло лоше”. При оваквом приступу реално је претпоставити да ће појединци са истим дохотком и расходима да дају различите одговоре, што доводи до проблема конзистентности. Други приступ се базира на процени испитаника *колики им је минималан доходак потребан да би задовољили основне потребе*. У оригиналној верзији овај метод је осмишљен тако што су домаћинства одговарала на питање о минималном дохотку који је потребан за задовољење основних потреба. Пошто су одговори испитаника позитивно корелирани са њиховим стварним дохотком и величином домаћинства, за сваки тип домаћинства могуће је утврдити ниво дохотка на коме се њихов стварни и исказани потребни доходак изједначавају. Ти нивои су дефинисани као линије сиромаштва за поједине типове домаћинства. У другој варијанти овог приступа просто се узима просечан износ исказан од стране свих испитаника.

У земљама у развоју предложен начин мерења на основу серије питања о проценама адекватности потрошње хране, као и расхода за одећу и становање. На примеру више земаља се показало да су размере „субјективног” и „објективног” сиромаштва веома сличне када се користи овај метод, а да постоје разлике у профилу и карактеристикама сиромашних.

²⁸² OECD, 2013, p. 53.

²⁸³ OECD, 2013, p. 53.

ЕКОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ КАО ОБЕЛЕЖЈЕ САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА

Угрожавање човекове природне средине попримило је глобални карактер и представља акутни проблем савременог друштва. Први пут у историји сва друштва наше планете налазе се у опасности која настаје због нарушавања еколошке равнотеже, тачније због непоштовања законитости које постоје у природи, у човековом произвођачком (присвајачком) односу према њој, јер и *локална нарушавања еколошке равнотеже најчешће брзо добијају шире размере и прерастају у глобалан проблем.*

Као најзначајнији глобални еколошки проблеми у савременом друштву наводе се: брзи и неконтролисани природни прираштај становништва; производња која је вођена интересима владајућих група, а не води рачуна о условима природне средине; исцрпљивање сировинских и енергетских извора и развој техничко-технолошких система који доводе до загађивања природе. Ови проблеми се исказују и формулацијом о кризи околине, као стању природе у коме су угрожени системи за одржавање живота човека и других живих бића.

Са проблемима кризе околине, данас се срећу све земље. Али, постоје и разлике између појединих земаља у томе како се испољавају еколошки проблеми у појединим од њих и који су мотиви и интереси за њихово решавање. *Индустријски развијене земље* боре се за економску експанзију и престиж, настојећи да еколошке трошкове урачунавају у трошкове производње, не смањујући због тога своју конкурентску моћ на тржишту, а, по могућству, настоје да извезу „прљаву технологију без негативних економских последица. *Земље у развоју* све више се срећу са еколошким проблемима. Њихови еколошки проблеми настају, и нарастају, не само због увоза „прљаве технологије” из развијених земаља, већ и због некритичког трошења својих природних ресурса, на шта су принуђени разним економским и финансијским процесима.

Шире интересовање за еколошке проблеме настаје уочавањем негативних последица технологије на природну средину, које су довеле до таквих промена у природи које угрожавају човекову егзистенцију у њој. У ствари, *главни узрочник еколошких проблема била је, и остала, модерна индустрија, јер је тенденција њеног развоја била контраеколошка.* Кад се сагледало да се природа не може сама ослободити негативног дејства технологије, да се саморегулише, већ да изазване

промене у природи повратно негативно утичу на друштво,²⁸⁴ онда еколошка проблематика постаје предметом ширег научног интересовања, а савремена индустријска друштва постају предмет критичког преиспитивања. *Научна проучавања еколошких проблема су показала да савремена индустријска друштва свој развој заснивају не само на енормном унапређивању производних снага, већ и на расипничком односу према природним ресурсима.* У овом смислу се указује на деструктивни карактер савремених индустријских друштава и изграђен је критички однос према владајућим технократским идеологијама друштвеног развоја. У ствари, чине се напори у циљу дефинисања циљева друштвеног развоја који би био усаглашен са еколошким законима који владају у природи.

Међутим, указивање на међуповезаност природе и друштва не треба да се схвати као опредељење за статичко очување природе, јер се и сама природа мења, а човек не може живети ако не присваја природу, а то значи и не изазива промене у њој. „Савремена еколошка ситуација захтева планску оптимизацију људских делатности, при чему ће основни критеријум бити квалитет живота људи и друштвено благостање. Поставља се питање где је ту економика као критеријум. Како се критеријум друштвеног благостања и критеријум економичности могу усагласити... економски критеријуми се морају третирати као критеријуми квалитета живота“²⁸⁵ а то значи и као критеријуми квалитета човекове средине. Како очување квалитета човекове средине, и природе као њене компоненте, зависи и од тога која се техника користи у производњи (у „присвајању природе, у изазивавању промена у њој), то нова технологија треба да буде критички промишљена и са еколошког становишта, *тачније*“ са становишта остваривања квалитета човекове животне средине. „Данашњи технолошки развој, како се са доста основа указује, изграђен је као средство развоја светског капиталистичког система. Његова величина и беда доказ је развојних

²⁸⁴ „Тако се разарење и природе и човекове околине, посредовано социјалним факторима, почело проблематизовати преко човека. Отуда се и еколошка криза у изучавању третира у социјалном карактеру, па се и еколошка решења траже у постојећим социјалним решењима, односно еколошке алтернативе преко нових социјалних алтернатива“ (Иван Цифрић, *Социјална екологија*. Загреб: Глобус, 1989, стр. 83).

²⁸⁵ Милутин Љешевић, *Критеријуми економичности у оптимизацији квалитета животне средине*. Зборник радова „Самоуправио друштво и екологија, Београд, 1987, стр. 118.

потенцијала технике: технолошки развој је настао с тим друштвеним системом, прилагођен у целости развоју капитала.“²⁸⁶

У савременом свету усмеравање друштвеног развоја и управљања тим развојем све више се заснива на научним сазнањима. Научна сазнања у све већој мери су и основа односа човека према животној средини у програмирању и остваривању нових техничко-технолошких процеса и сагледавању и остваривању њихове рационалности. Социотехнички системи требало би да буду тако пројектовани, и остваривани, да не доводе до деградације природе, нарушавајући еколошку равнотежу у њој на недопустив начин и да су, у исто време, економски рационални. У оваквом настојању, под утицајем еколога, настао је концепт економског развоја који је назван *одржив развој*. По том концепту, најкраће речено, економски развој треба да буде усклађен са еколошким законитостима, на начин да не доводи до нарушавања еколошке равнотеже који би угрозило живот на планети Земљи.

Решавање еколошких проблема као глобалних проблема, због њихове сложености које произилазе из сложености односа у систему „природа - друштво, захтева комплексан мултидисциплинарни приступ у коме има своје место и еколошко образовање. То образовање представља процес стицања знања о еколошким проблемима, узроцима њиховог настанка потреби и могућности њиховог решавања у циљу заштите и очувања животне средине. Оно је перманентни процес обучавања и васпитања у циљу формирања еколошке културе и еколошке одговорности сваког становника планете. Ово образовање полази од сазнања да је друштво саставни део природе у којој постоји ограниченост и коначност природно системског (еколошког) потенцијала земље, и да је заједнички интерес људи у планетарном светском друштву, очување атмосфере, воде и земљишта у границама константне равнотеже енергетских материјалних токова.²⁸⁷

Глобални карактер еколошке кризе резултат је појачаног антропогеног дејства на биосферу, свеопште повезаности и међузависности елемената у природи и између природе и друштва. Сваки поремећај, при томе на локалном нивоу изазива више других, просторно се шири и полако поклапа са димензијама Земље. Еколошка криза

²⁸⁶ Божо Јушић, Ирационална стратегија индустријског технолошког пројекта. *Ревиија за социологију*, бр. 3, 1988, стр. 215–216.

²⁸⁷ Опширније о овоме видети и: Данило Ж. Марковић, *Еколошко образовање и будућност цивилизације*, Зборник радова „Човек и радна средина, Ниш: Факултет заштите на раду, 2005, стр. 11-20.

тако постаје објективни фактор развоја друштва у оквиру планете, задире у интересе човечанства, отвара питања његове будућности и захтева ангажовање свих у њеном ублажавању или решавању.

Узроци еколошке кризе који су у савременом тренутку живљења углавном антропогеног карактера. Осим научно технолошког напретка и профитабилно оријентисане технологије, могу се навести и: *проблем становништва*, који обухвата повећану стопу наталитета, густину насељености и проблем исхране; *исцрпљивање природних ресурса и проблем енергије* и *загађивање као универзални проблем*, које обухвата природну и друштвену компоненту животне средине.

а) *Проблем становништва*: бројност и густина становништва на Земљи, сагледиви су ако се прате подаци о порасту броја кроз историју. Претпоставља се да је на Земљи пре Христа живело око 5 милиона људи. За удвостручење броја становника било је потребно милион година. Међутим, од 1650. год. рапидно се смањује потребно време за удвостручавање броја становника. За само 200. год. дошло је до повећања од око 500 милиона (1650) на 1 милијарду (1850). За ново удвостручење становника било је потребно само 80 година, тако да 1930. год. на планети живи око 2 милијарде људи. Становништво је 1970. год. бројало 3,5 милијарди, а у наредних десет година порасло је за 737 милиона. Према подацима Светске банке и Популационог бироа из Вашингтона, крајем 2000. год. на Планети је живело преко 6 милијарди људи. Уз годишње повећање од 13 милиона људи и уз сталну тенденцију пораста крајем 21. века на планети ће по проценама живети око 13 милијарди.

Демографска експанзија условљена је двама функцијама супротног дејства, наталитета и морталитета. Рапидни пораста броја становника последица је неусклађености између ових функција, односно задржавања стопе наталитета и опадања стопе морталитета услед развоја знања и науке (посебно медицине) који су довели до побољшања услова живота и продужења животног века.

Евидентна је, међутим, неравномерност пораста становништва између развијених и мање развијених земаља, при чему је стопа пораста становништва обрнуто пропорционална степену развоја. У Европи стопа пораста становништва износи 0,8 %, у земљама Латинске Америке 2,3%, у Африци 3% (са тенденцијом пораста), а у Азији 2,3% (са тенденцијом опадања). У земљама са вишом стопом наталитета које су по правилу мање развијене, живи око 74% становништва.

Експоненцијални раст становништва, поред питања просторног смештаја, намеће и низ других, као што су: обезбеђивање хране, квалитетне воде за пиће и радног места. Већ данас, према подацима Уједињених нација четвртина светског становништва нема хигијенски решено стамбено питање, око 100 милиона људи нема никакав кров над главом, при чему у Латинској Америци живи око 20 милиона бескућника, а у развијеним земљама око 2,5 милиона. Према подацима ФАО на нашој планети годишње умире од глади преко 100 милиона људи, а око 1,5 милијарда је потхрањено, највише деце. Светска здравствена организација указује на критичну ситуацију и са резервама чисте, здраве воде за пиће. Хемијски исправну воду за пиће има сваки четврти становник наше планете, односно 22%, а годишње умире због њеног недостатка или неисправности око 25 хиљада људи. Обезбеђивање радног места у многим земљама постаје нерешив проблем. Број незапослених људи сваким даном све више расте, не само као последица повећаног броја становника, већ и других друштвених промена.

Повећани број становника, његова густина пре свега у урбаним срединама отежава адаптацију у социоекономском и еколошком смислу. Урбане целине постају доминантан облик у коме живе људи. Урбанизација изазвана брзим порастом индустријског начина производње условљава смањење броја становника у руралним насељима, али доводи и до смањења обрадивих површина. Сматра се да савремени градови, поготову мегалополиси доприносе еколошкој, енергетској и прехранбеној кризи. Са психолошког и социолошког становишта поставља се и питање друштвене организације тако масовних заједница, као и начина и могућности самореализације појединаца у њима.

Проблем исхране је у директној вези са бројем становника. Поред физичког оптерећења и смањења обрадивих површина, примећено је да одређене агротехничке мере (као нпр. коришћење азотних ђубрива) доводе до деградације животне средине.

б) *Исцрпљивање природних ресурса и проблем енергије:* природним ресурсима називамо све оно што нас окружује и што је настало независно од воље људи у једном дуготрајном процесу, под дејством природних сила. Природне потенцијале људи својом радном делатношћу претварају у ресурсе и утичу на основу своје биолошке и социјалне егзистенције. Постоји више схватања о подели природних ресурса на обновљиве и необновљиве. По једном, у обновљиве природне ресурсе спадају: шумски

комплекси, биљни и животињски свет, а у необновљиве: резерве фосилних горива и лежишта руда. По другом схватању, о необновљивим ресурсима, може се говорити само у контексту њихове физичке ограничености. Физички ограничени “не могу се увећавати, али по закону о конверзији материје, они се не могу ни уништити, односно нестати у потрошњи”. Неопходан је само дужи временски период за њихово обнављање.

Међутим, због противуречног односа између темпа њиховог коришћења и резерви које тренутно постоје дошло је до релативног исцрпљивања природних ресурса. Темпо и начин експлоатације зависе од степена развоја науке и технике, научних истраживања, вредносног система појединца, друштва, економског механизма и политике развоја. Од, условно речено, необновљивих природних ресурса најзначајнија су фосилна горива (угаљ, нафта и земни гас), као енергенти. Угаљ се користи од 12. века за добијање топлотне енергије, а са проналаском парне машине (1782) постаје најзначајније гориво за производњу енергије за транспорт и индустријску производњу. У периоду од Другог светског рата до данас потрошено је више фосилних горива него у целокупној претходној историји људског друштва. Растућа улога коришћења нафте почиње половином XX века и достиже кризну тачку 1973. год. када је дошло до познате нафтне кризе. Од тада се количина потрошње нафте удвостручује сваких 10 година. Потрошња ових природних ресурса порасла је за 150% у последњих тридесетак година, али се уочава неравномерност у коришћењу у корист индустријски развијених земаља, са великим националним дохотком. Сматра се да једна четвртина светског становништва троши три четвртине светске примарне енергије.

Минералне сировине, руде метала и неметала, настале су под утицајем геодинамичких процеса. Оне чине основу модерних индустријских процеса, а потребе за овим сировинама стално расту. Процене о количинама и времену потребном за њихово исцрпљивање су различите. Крећу се од песимистичких прогноза које потенцирају исцрпљивање у кратком временском периоду, до оптимистичких које рачунају на откривање нових налазишта.

в) *Загађивање као универзални проблем*: загађивање природе треба посматрати као техничко-технолошки, правни, економски, политички, морални проблем, или

прецизније речено општедруштвени. До поремећаја у његовом функционисању, долази и због деловања природних сила.

Загађивање представља непожељне промене у свим елементима животне средине, а под животном средином подразумевамо целину и јединство које чине животне заједнице различитих организама, укључујући и човека и њима (заједницама) насељен простор, као и све што их окружује. Загађивање се одређује као додавање околини ствари или енергије (топлота, звук, радиоактивност, итд.) које су потенцијално штетни за живот, бржом стопом него што она то може поднети. Проблем загађивања сеже у далеку прошлост, али њен значај расте са индустријализацијом и урбанизацијом. Тада он прелази локалне границе и последњих четрдесетак година поприма такве апокалиптичке размере у свим елементима да је неопходно ангажовање на глобалном плану.

Са развојем индустрије број и количина загађивача стално расте, без обзира на то да ли се ради о квантитативним или квалитативним загађивачима. Листа загађивача је веома дугачка. При том отежавајућу околност представља преношење загађења са једног елемента на други, као и просторно ширење, јер, сви елементи неопходни за живот имају динамичку структуру, при чему промене у било ком елементу животне средине повлачи за собом низ промена у систему као целини. Најбољи пример за то је загађење воде. Она се загађује хемијским елементима и једињењима, топлотом и чврстим отпадом. Извори загађивања су индустрија, домаћинства, водени саобраћај и пољопривреда. Сви резидуали поменутих извора могу се поделити на биолошке и хемијски разградљиве и оне који то нису. Много опасније су неорганске материје (соли разних метала, хлориди, нитрати и сл.) и синтетичке органске материје (феноли, пестициди итд.) јер се таложе или преносе низводно од водотокова. Поред органских и неорганских материја, водотокове у индустријским зонама загађује и тзв. отпадна топлота, јер се вода користи и за хлађење постројења. Мада се временом преноси на околину, у пределу топлотне загађености долази до поремећаја у екосистемима. Употреба пестицида и хибрида у пољопривредној производњи, доводи до њиховог таложења у земљи, чиме се загађују и подземне и површинске воде. Земљиште се загађује физичким, хемијским и биохемијским путем. Осим напред поменутог загађивања киселим кишама, минералним ђубривима (која тренутно повећавају

принос, али изазивају киселост земљишта), посебан проблем је депоновање чврстог отпада насталог у процесу производње или после употребе у домаћинствима.

Сви загађивачи који се налазе у атмосфери, хидросфери и литосфери утичу на биљке, животиње и у крајњој инстанци на човека. Нарушава се њихов метаболизам и репродуктивна способност. Специфичан проблем савременог друштва јесте загађивање које је последица нуклеарних активности: нуклеарних проба, производње енергије и складиштења нуклеарног отпада.

Начин производње и укупна динамика индустријског друштва иду у супротном правцу од складног и хуманог односа човека према природној и друштвеној средини. Новац, власт, моћ као парадигма деловања савременог човека нужно воде ка деструкцији човекове средине. Опседнутост параметрима економског раста и профита стално нарушава потребну равнотежу између економије и екологије.

Видови угрожавања животне средине. Најчешће се разнолике опасности по животну средину, као последица разноврсних антропогених активности (пољопривреде, индустрије и саобраћаја), сагледавају у оквиру три основне групе еколошких проблема. Реч је о: (1) деградацији, (2) загађивању и (3) исцрпљивању ресурса животне средине.

Дегградација. Овај вид угрожавања односи се углавном на земљиште, разне екосистеме (шуме, рецимо), воду, ваздух и пејзаж. Најизраженији проблеми деградације односе се на разарање земљишта, које прети да угрози житеље многих области Азије и Африке. Скоро једна трећина светског становништва још увек зависи, у већој или мањој мери, непосредно од земље, односно од онога што гаје на њивама и од дивљачи коју улове. Други проблем ове врсте представља непланско крчење шума, посебно оних у тропском појасу. Сматра се да је до данас с лица Земље нестало више од једне трећине површина под првобитним шумама.²⁸⁸ Оне, поред друштвеног и економског значаја, имају и велику еколошку важност јер: помажу у регулисању резерви воде, ослобађају кисеоник у атмосферу, спречавају ерозију тла, остварују највећу биопродукцију у односу на све остале екосистеме.

Загађивање. Овај еколошки проблем односи се на ваздух, воду и земљиште. Најизраженији је у глобалним размерама проблем загађења ваздуха, који не утиче само на здравље људи и животиња, већ штетно делује и на друге елементе екосистема.

²⁸⁸ A. Gidens, A. *Sociologija*, цит. изд., стр. 633

Везивање оксида сумпора и азота за воду у атмосфери доводи до стварања киселих киша, односно падавина чијим се излучивањем у појединим деловима света (у Канади, Пољској или области Скандинавије) оштећују шумски екосистеми. Загађење ваздуха – испуштање отровних супстанци и енергије у атмосферу – може бити „спољашње загађење” (настаје из индустријских постројења и издувних гасова аутомобила) и „унутрашње загађење” (настаје сагоревањем горива у домаћинствима за потребе припреме хране и грејања). Спољашње загађење погађа углавном индустријализоване земље, док се проблеми унутрашњег загађења претежно јављају у земљама у развоју.

Загађење воде представља највећу претњу житељима земаља у развоју будући да скоро трећина становништва нема приступ здравствено исправној води. Сваке године у свету од дијареје, болести изазване загађеном водом, умре око пет милиона људи.²⁸⁹ Случајеви угрожавања пијаћих извора у индустријализованим земљама најчешће су узроковани прекомерним коришћењем вештачких ђубрива у пољопривреди и испуштањем отпадних течности из различитих грана индустријског сектора.

Исцрпљивање. Пажња најшире јавности посебно се усредсређује на проблем исцрпљивања необновљивих ресурса попут земљишта, руда, угља или нафте. Наравно, троше се и обновљиви ресурси, али су последице по животну средину мање.

Превазилажење еколошке кризе. Са социолошког становишта, животна средина може се посматрати као творевина друштвених појава, односа, институција, идеја итд. То је средина у којој човек живи и коју обликује према својим замислима, хтењима и потребама. Иако део природе, захваљујући свом раду као сврсисходној делатности, човек успоставља увек нове односе унутар социо-економског еколошког система.

Појам животне средине у социолошком смислу подразумева укупност појава, односа и интеракција обухваћених човековим екосистемом, као и све оно што означава односе и интеракције друштвених и природних фактора. При томе се узимају у обзир утицаји друштвено-историјских појава у сферама рада, политике, идеологије, културе, образовања, капитала, економије, демократије, партиципације, индустријског развоја и сл. Радна средина, с друге стране, представља средину у којој човек обавља радну

²⁸⁹ Исто, стр. 631.

активност, обезбеђујући не само услове своје материјалне егзистенције већ и испољавање себе као родног бића. Средина у којој човек обавља радну делатност формира се са настанком човека, а њен развој тече упоредо са развојем човека као стваралачког бића. Тако се радна средина јавља као прерађени део животне средине човека.

Због нарушеног стања еколошких фактора у радној и животној средини, које настаје као последица, у првом реду, неконтролисаног индустријског развоја и урбанизације, савремена друштва налазе се пред изазовом, а то је изналагање излаза из „еколошке кризе”. Решења се најчешће траже у: (1) јачању еколошких покрета који прибегавају јавним и политичким притисцима на највеће загађиваче; (2) подизању еколошке свести грађана на виши ниво; (3) увођењу строжих стандарда о квалитету еколошких егзистенцијалних фактора (ваздуха, воде и земљишта); (4) строжем правном регулисању обавеза главних загађивача; (5) улагању у чисте и савремене технологије; (6) јачању еколошког образовања на свим нивоима школовања; (7) усвајању модела укупног друштвеног развоја на принципима одрживости; те (8) креирању јасне и делотворне политике заштите животне средине на националном нивоу.

Требало би да се тежиште поменутих мера на унапређењу заштите животне средине помера од традиционалних активности прилагођавајућег карактера (одговор на нарушавање односа у екосистемима) према превентивном деловању како би се нежељени процеси предупредили. У светлу чињенице да многи еколошки проблеми не познају националне границе, јачање међународне сарадње у области заштите животне средине представља све значајнији инструмент у остваривању политике заштите животне средине.

Одрживи развој као модел решавања еколошких и социјалних проблема. Одрживи развој је појам који доводи у везу заштиту животне средине са планирањем друштвеног развоја, економским и политичким питањима. Концепт одрживости представља нову развојну парадигму, нову стратегију и филозофију друштвеног развоја и суштински подразумева складан однос природних ресурса, привредног развоја и екологије, како би се сачувало здравље садашњих генерација, а привредно богатство планете сачувало и за будуће нараштаје. Концепт одрживости данас је постао широко прихваћен као услов

опстанка и напретка човечанства. Историјска истраживања нам могу помоћи да стекнемо дубљи увид у проблеме везане за одрживост.

Први записи о проблемима животне средине, који би се данас могли квалификовати као проблеми одрживости потичу из Месопотамије. Ти проблеми односили су се на деликатни систем наводњавања, који се користио на том подручју и који је на крају проузроковао оштећење земљишта и биљних врста. Процеси, као што је пораст салинитета, посебно су утицали на горњи слој земљишта и на корење усева, што је на крају проузроковало непремостиве тешкоће. Смањење приноса се није могло компензовати пребацивањем на друге биљне врсте, које су биле мање осетљиве на со.

У античкој Грчкој, мислиоци попут грчког филозофа Платона и његовог ученика Аристотела, расправљали су о човековом месту у природи и његовој улози у осиромашењу природних система.

У римско доба, грчки географ Страбон и Гаиус Плиниус Секундус, познат као Плиније Старији, географ из Рима, били су међу онима који помињу случајеве неправилне употребе сировина и нестанак шума (дрвних залиха), што је последично доводило до ерозије, поплава и формирања мочвара. Смањење плодности тла је такође приписивано крчењу шума.

У средњем веку рударство је посебан предмет интересовања значајних мислилаца. Славни немачки инжењер рударства Георгиус Агрикола (16 век) је у својим делима скретао пажњу на еколошке аспекте рударства. Подручје у којем су отворани рудници било је увелико уништено што се могло видети и на разним средњовековним сликама.

Резимирајући историјске чињенице можемо рећи да идеја одрживости досеже у далеку прошлост, али говорћи о концепту одрживости у оном облику и смислу који он има данас, увиђамо да се ради о појму чији корени леже у ловству и шумарству. Принцип одрживости у ловству подразумева да ловци максимално користе прираштај дивљачи водећи рачуна о одржавању основе потребне за репродукцију. Овај концепт јасно је дефинисан и у шумарству и налаже да се током године не обара више, али ни мање стабала него што их природа може дати.²⁹⁰

²⁹⁰ Исто, стр. 2.

Ипак, идеја о одрживом развоју прешла је дуг пут до опште прихваћености у међународним размерама. Све је почело чувеном књигом „Границе раста” из 1972. године када је организација са глобалним утицајем, под називом *Римски клуб*, указала на ондашње „дилеме човечанства”, пре свега са становишта убрзаног исцрпљивања најважнијих природних ресурса. Извјештај је позивао на прерасподелу (редистрибуцију) ограничених природних ресурса.²⁹¹

Година 1972, када је у Стокхолму одржана и Прва конференција Уједињених нација о животној средини, сматра се прекретницом у односу човечанства према животној средини. Преовладало је увјерење у свету да се животна средина не може очувати и унапређивати издвојеним политикама или парцијалним мерама, већ је очување и унапређење једино могуће остварити реализацијом (имплементацијом) концепта одрживог развоја. Одрживим развојем се тежи уравнотежењу односа у комплексу: човек – природа – друштво.²⁹²

Концепт одрживог развоја настао је тек захваљујући активности Међународног удружења за заштиту животне средине и природних ресурса. Ово удружење је 1980. године развило стратегију заштите животне средине, која је као основни задатак поставила остваривање одрживог развоја кроз заштиту природних ресурса. Касније ће овај концепт преузети Светска комисија за животну средину и развој. Ова комисија – познатија под називом *Брунтлендова* комисија – припремила је 1987. године извјештај под називом „Наша заједничка будућност“. Концепт одрживог развоја усвојила је Европска унија 1990. године, а Уједињене нације 1992. године на Другој Конференцији Уједињених нација о животној средини одржаној у Рио де Жанеиру.

Појмовно одређење и дефинисање одрживог развоја. Тематски оквир заснован на принципима одрживости се временом проширио тако да су унутар овог дискурса равнoprаван статус задобила питања: економије и рационалног коришћења ресурса, социјалне правде, те проблеми животне средине глобалних размера. Упркос широкој употреби синтагме „одрживог развоја“ стиче се утисак о неодређености овог појма.

У савременој литератури се сусреће мноштво различитих схватања појма одрживости, те концепта одрживог развоја. Могуће је класификовати све дефиниције

²⁹¹ Milorad Unković, *Održivi razvoj i ekologija*. Beograd: Univerzitet Singidunum, 2012, str. 12.

²⁹² Nada Štrbac, Milovan Vuković, Danijela Voza, Miroslav Sokić, *Održivi razvoj i zaštita životne sredine. Recycling and Sustainable Development*, 1/2012, str. 20.

одрживог развоја у пет група: у прву групу спадају дефиниције, које кажу да се одрживим сматра стање у којем, било корисност, било стање потрошње, током времена не опада. Robert Solow је први истакао захтев за међугенерацјском равноправношћу у уживању природних добара.

Сходно томе John Hartwick (1977) дефинише одрживост у смислу неоппадајуће потрошње човечанства током времена, те покушава утврдити услове, који то омогућавају. Донекле слична предходним је и дефиниција Завршног извјештаја Брунтландове комисије (1987), која каже да је одрживи развој онај који задовољава садашње потребе, не угрожавајући могућност будућих генерација да задовоље своје потребе. Ово је најчешће коришћена и најутицајнија дефиниција одрживог развоја и укључује два основна концепта: концепт потреба и концепт ограничења. Први концепт се односи на постизање или очување прихватљивог животног стандарда за све људе, док други концепт заговара коришћење капацитета животне средине у сагласности са достигнутим нивоом технолошког развоја и друштвене организације. Концепт потреба је основа за унутаргенерацјску правду, док се на концепту ограничења заснива међугенерацјска правда. Овакво поимање одрживог развоја је општег карактера, те може послужити као оријентација у процесу дефинисања националне и глобалне политике. Извештај Брунтлендове комисије има изузетан значај. У њему концепт одрживог развоја, који је сагледан као задовољавање садашњих потреба без угрожавања способности будућих нараштаја да задовоље своје потребе, истиче у први план развојност овог концепта, односно, одрживи развој је процес промена у којем експлоатација ресурса, управљање инвестицијама, технолошки развој и институционалне промене морају бити конзистентне са будућим, а не само са садашњим потребама.

По другој групи дефиниција одрживим се сматра стање у којем се извори користе тако да будуће производне могућности човечанства остану очуване. Оваква дефиниција се налази у каснијим радовима Solow-a, у којима износи мишљење да привредни развој има шансе да буде одржив упркос у прошлости утрошеним нерепродуктивним ресурсима, уколико смањене залихе ресурса буду надокнађене повећаном количином и квалитетом физичког капитала попут опреме, машина и зграда, као и нагомиланим интелектуалним капиталом – научним, техничким и у

најширем смислу културни потенцијал, којим људско друштво, у одређеном времену, располаже.

Трећи концепт дефинисања одрживим сматра стање при којем залихе природних ресурса не опадају током времена. Оваква дефиниција одрживог развоја, прихваћена од стране широког круга економиста, полази од претпоставке да су могућности међусобне размене различитих врста капитала знатно мање него што се раније сматрало. Како се залихе природних ресурса троше, могућности супституције ће постајати све мање, те отуда захтев за развојем, који не умањује залихе појединих природних ресурса. На оваквом концепту одрживости инсистира УНЕСКО у својим документима.

По четвртој групи дефиниција одрживо је стање у којем се користе ресурси тако да доносе одрживи принос или прираст. Ово тумачење одрживости одговара, пре свега експлоатацији обновљивих ресурса. Ако би се генерализовало на све врсте природних ресурса ово гледиште се неминовно сукобљава са чињеницом да су ресурси, заправо, разнородни, па је и принос, који дају немерљив, услед хетерогености.

Пета група дефиниција се заснива на концепту стабилности и равнотеже еколошких популација у току времена. Одрживим се сматра стање у којем је задовољен минимум услова стабилности и равнотеже екосистема. Стабилност је особина, која се односи на индивидуалне варијабле у систему.²⁹³

Суштина концепта одрживог развоја заснива се на принципу интергенерацијске правде (интергенерацијске једнакости). Овај принцип се односи на наслеђивање истог стања животне средине са једне на другу генерацију. Непоштовањем овог принципа се штета, коју животној средини нанесе једна генерација, преноси на будуће генерације. Дакле, иако одрживи развој зависи од биосфере и њених екосистема, на њега највише утичу људи и њихове активности. Francesko di Castri, француски биолог, сликовито је изразио концепт одрживог развоја служећи се метафором „столице одрживог развоја”.

Та столица може да функционише само када су њена четири ослоња (развоја) – привредна, друштвена, културна и животна средина – од подједнаког значаја и јачине, са чврстом међусобном повезаношћу и условљеношћу. Уколико је неки од ослонаца столице дужи, односно краћи од осталих, јасно је да изостаје осећај удобног седања,

²⁹³ Marijo Buzuk, *Sustavi upravljanja okolišem*. Split: Kemijsko – tehnološki fakultet, 2013, str. 19.

односно развоја. Столица ренесансног стила није случајно одабрана за илустрацију концепта одрживог развоја. Метафора столице ренесансног стила налаже потребу мењања културе и успостављање новог, хуманијег развоја, преко потребног на путу ка одрживом развоју.

Димензије у концепту одрживости. Одрживи развој не представља само еколошко питање. Утврђена су три аспекта, односно три димензије одрживог развоја, односно: економска одрживост; еколошка одрживост и социјална одрживост.²⁹⁴

Економска одрживост подразумева економски раст и развој. *Еколошка одрживост* обухвата интегритет екосистема и бригу о њиховом капацитету и биоразноликости. *Социјална одрживост* се односи на вредности као што су једнакост, оспособљеност, доступност и учешће појединаца у друштвеном животу. Поред ове три компоненте, руководећи принципи одрживог просторног развоја европског континента уводе и четврту димензију, а то је - културна одрживост. Културна одрживост садржи нормативе екоразвоја, који уважавају плуралитет локалних, односно економских, културних и социјалних специфичности. Економска димензија одрживог развоја тражи нове одговоре на изазове глобалног надметања у остваривању конкурентске предности кроз ефикасније коришћење и повећање продуктивности расположивих ресурса, водећи рачуна при томе да се отклоне или минимизирају негативни утицаји на животну средину. То захтева фундаменталне и дугорочне промене, које би у оквиру концепта одрживог развоја требало посматрати као повољне прилике и обухвата: отварање нових радних места и запошљавање, плате као егзистенцијални основ, нове инвестиције, иновативност на свим нивоима и развој предузетништва под мотом „живети од земљиног дохотка, а не од њеног капитала“. Економска одрживост означава помак од гледања на животну средину и социјалну проблематику искључиво кроз обавезе стручних тимова и експерата, ка гледању на ова питања као обавезе цијеле компаније.

Социјална димензија одрживог развоја подразумева да се за развој не може рећи да је одржив ако није праведан или ако не задовољава потребе већине становника на Земљи. Одрживи друштвени развој је интегрисани процес изградње људских способности у смислу: борбе против сиромаштва, стварања продуктивног

²⁹⁴ N. Štrbac, цит. рад., стр. 8.

запошљавања људи, промовисања друштвеног уједињења, као и ефикасне и свима доступне здравствене заштите и образовања, превенције криминала и негативних друштвених појава, демократизације свих пора друштвеног живота и промене потрошачких навика и потреба.

Заштита животне средине – еколошка димензија – подразумева стицање таквог знања које би омогућило да се предности здраве животне средине цене, одржавају и развијају. Наведене димензије (економска, социјална и еколошка) одрживог развоја изражавају истовремено основна полазишта идеје: људска бића имају право на здрав и продуктиван живот у хармонији са природом; државе имају суверено право да користе природна богатства сходно својој концепцији развоја, али на начин да тиме не штете животној средини других земаља и ради бољег решавања еколошких проблема неопходна је међународна сарадња.²⁹⁵

Сви појединачни циљеви одрживог развоја могу се сврстати у опште циљеве, који подразумијевају економску успешност и друштвену одговорност, уз истовремену заштиту природних и људских ресурса. Тако дефинисани циљеви искристализовали су три важна елемента у концепцији одрживости:

1. Концепт развоја – што не значи исто што и привредни раст. Привредни раст у први план ставља квантитативне елементе док концепт развоја са стајалишта одрживог развоја ставља тежиште на квалитативни концепт.
2. Концепт потреба – у средиште интереса ставља питања расподеле основних ресурса за остваривање квалитете живота.
3. Концепт будућих нараштаја – указује на суштину одрживости и поставља суштинско питање: „Што садашње генерације остављају будућим покољењима?“²⁹⁶

²⁹⁵ Исто.

²⁹⁶ Koncept održivog razvoja, str. 27. <https://bib.irb.hr/datoteka/580157>

Литература

- Atkinson, A. B., & Bourguignon, F. *Poverty and Inclusion from a World Perspective*. ABCDE Europe Conference. Paris, 1999.
- Barnes Hari Elmer, *Uvod u istoriju sociologije, I*. Beograd: BIGZ, 1982.
- Božilović Nikola, *Kič kultura*. Niš: Zograf, 2006.
- Božilović Nikola, *Sociologija i kultura*. Knjaževac: Nota, 1985.
- Бранковић Србобран, *Методологија друштвеног истраживања*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Bradshaw, J., & Mayhew, E. *The Measurement of Extreme Poverty in the European Union*. European Union, 2010.
- Buzuk Marijo, *Sustavi upravljanja okolišem*. Split: Kemijsko – tehnološki fakultet, 2013.
- Видојевић Зоран, *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*. Београд: Институт друштвених наука, 1997.
- Vukomanović, M. „Religion and Modernity in a New Key”. In *Revitalization of Religion: Theoretical and Comparative Approaches*, edited by D. Gavrilović, 7–14. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion, 2009.
- Gidens Entoni, *Sociologija*. Podgorica: CID i Banja Luka: Romanov, 2013.
- Goričar Jože, *Pregled socioloških teorija: od neposrednih prethodnika do funkcionalizma*. Beograd: Rad, 1969.
- Gurvič Žorž, *Sociologija*. Zagreb: Naprijed, 1966.
- Dirkem Emil, *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta, 1972.
- Ђорђевић, Б. Драгољуб, Ђуровић Богдан, *Професија инжењер (69–77)*. Ниш: Машински факултет, 2013.
- Ђорђевић, Б. Драгољуб, Ђуровић Богдан, *Од магије до науке (Системи идеја, веровања и праксе)*. Ниш: ДОМ, 1994.
- Ђорђевић, Б. Драгољуб, *Цепна социологија за почетнике*. Ниш: Машински факултет у Нишу, 2017.
- Ђорђевић В. Dragoljub, „Sociološki uvid u kulturu pravoslavlja (Srpsko pravoslavlje i SPC)”. *Теме* 24, 1–2 (2000): 161–175.
- Ђорђевић, Б. Драгољуб, Ђуровић Богдан, *Од магије до науке (Системи идеја, веровања и праксе)*. Ниш: ДОМ, 1994.
- Eliot Thomas Stern, *Ка дефиницији културе*. Niš: Prosveta, 1995.

- Živković, Lj. *Društvena nadgradnja*. Zagreb: Naprijed, 1960.
- Žunić, D. *Sociologija umetnosti*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, 1995.
- Зајечарановић, Г. *Филозофија*. Ниш: ИЈ Универзитета у Нишу, 1991.
- Zrinščak, S. „Što je religija i čemu religija: sociološki pristup”. *Bogoslovska smotra* 78, 1 (2008): 25–37.
- Ilić Miloš, *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga, 1989.
- Илић Крстић Ивана, Инжењери, етика и одрживи развој У Д. Б. Ђорђевић, Б. Ђуровић, *Професија инжењер* (79–87). Ниш: Машински факултет, 2013.
- Илић Крстић Ивана, *Сиромаштво у Републици Србији и одрживи развој* (магистарска теза). Ниш: Факултет заштите на раду, 2010.
- Jovanović, B. *Nastanak i oblikovanje koncepta održivog razvoja*. Beograd: „Centar Tesla“, 2013.
- Koković Dragan, *Pukotine culture*. Beograd: Prosveta, 1997.
- Kozić Petar, *Sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1984.
- Lalman, M. *Istorija socioloških ideja: Tom I – od početaka do Vebera*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2004.
- Лукић Радомир Д., *Основи социологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1994.
- Mandzaridis, G. I. *Sociologija hrišćanstva*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar, 2004.
- Mandra, A. *Osnovi sociologije*. Podgorica: CID I Univerzitet Crne Gore, 2001.
- Марковић Данило Ж., *Општа социологија*. Београд: Савремена администрација, 2003.
- Марковић Данило Ж., *Социологија безбедног рада*. Ниш: Просвета, 1998.
- Марковић Данило Ж., *Социјална екологија*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Маркузе Херберт, *Култура и друштво*, БИГЗ, Београд, 1977.
- Milić Anđelka, *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja, 2007.
- Milić Vojin, *Sociološki metod*. Beograd: Nolit, 1965.
- Милосављевић Славомир, Радосављевић Иван, *Основи методологије политичких наука*. Београд: Службени гласник, 2008.
- Милтојевић Весна, Инжењери и одрживи развој. У Д. Б. Ђорђевић, Б. Ђуровић, *Професија инжењер* (69–77). Ниш: Машински факултет, 2013.
- Mimica Aljoša, Bogdanović Marija (prir.), *Sociološki leksikon*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007.

- Mišković, M. *Sociologija*. Beograd: Službeni glasnik, 2003.
- Mitrović Ljubiša R., *Opšta sociologija*. Beograd: Institut za političke studije, 2003.
- Nejgel, E. *Struktura nauke*. Beograd: Nolit, 1974.
- Palant Džuli, *SPSS: Priručnik za preživljavanje*. Beograd: Mikro knjiga.
- Pavićević Vuko, *Sociologija religije sa elementima filozofije religije*. Beograd: BIGZ, 1980.
- Pavićević Vuko, *Osnovi etike*. Beograd: BIGZ, 1974.
- Печујлић Мирослав, Милић Војин, *Методологија друштвених наука*. Београд: Службени лист СФРЈ, 1991.
- Печујлић Мирослав, *Изазови транзиције- нови свет и постсоцијалистичко друштво*. Београд: Правни факултет, 1997.
- Petković, V. *Elementi sociologije*. Beograd: Čigoja, 1998.
- Petrović, S. *Estetika i sociologija. Uvod u savremenu sociologiju umetnosti*. Beograd: Ideja, 1975.
- Pečujlić Miroslav, *Globalizacija – dva lika sveta*. Beograd: Gutembergova galaksija, 2002.
- Поповић Михајло, *Предмет социологије*. Београд: Институт друштвених наука, 1966.
- Popović Mihajlo. *Savremena sociologija*. Beograd: Kultura, 1961.
- Ricer Džordž, *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Ritzre Georg, *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Globus.
- Sen Amartya, *Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny*. Social Development Papers (1), 2000.
- Станојчић Илија, *Предмет опште социологије – њен однос према другим наукама*. Београд: Савремена школа, 1964.
- Stiglic Džosef, *Globalizacija i njene protivrečnosti*. Beograd: Miba Books, 2018.
- Тодоровић Александар, *Социологија моде*. Ниш: Градина, 1980.
- Турза Карел, *Чему још социологија?*. Београд: Гутенбергова галаксија, 1996.
- Hamilton, M. *Sociologija religije*. Beograd: CLIO, 2003.
- Fiamengo Ante, *Osnovi opće sociologije*. Zagreb: Narodne novine, 1977.
- Friedman Georges, Naville Pierre. *Sociologija rada*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.
- Unković Milorad, *Održivi razvoj i ekologija*. Beograd: Univerzitet Singidunum, 2012.
- Haralambos Michael, *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Globus, 1989.

- Habermas, J. *Knowledge and Human Interest*. London: Heineman, 1970.
- Хафнер Петар, *Социолошке теорије*. Ниш: Економски факултет, 1997.
- Хафнер Петар Ј. и Мишић Славољуб, *Социологија*. Ниш: Економски факултет, 2012.
- Цифрић Иван, *Социјална екологија*. Загреб: “Глобус”, 1989.
- Ћурић Čedomir, *Sociologija: struktura, vrednosti, vladavina*. Beograd: Čigoja i Fakultet političkih nauka, 2002.
- Šijaković, I. *Sociologija*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Ekonomski fakultet, 2008.
- Шушњић Ђуро, *Критика социолошке методе*. Ниш: Градина, 1973.
- Štrbac Nada, Vuković Milovan, Voza Danijela, Sokić Miroslav, *Održivi razvoj i zaštita životne sredine*. Bor: Institut za tehnologiju nuklearnih i drugih mineralnih sirovina, 2012.